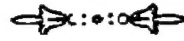

Reg No 30

હિંદુસ્થાની સંગીત વિધ્યા

ભાગ ૧ લો.

આ પહેલા ભાગમાં સ્વર, તાલ, અલંકાર, તાન,
આલાપ, થાટો, રાગો, વગેરે સંગીતના
મુખ્ય તત્વોનું હુંક વર્ણન

તથા

યમન અથવા કલ્યાણ થાટમાંથી જિત્પત્ર થતા ચાલુ
વ્યવહારમાં વપરાતા ૧૪ રાગોનું વિગતવાર વર્ણન,
તેઓનો રાગવિસ્તાર, સંથા તાલ માત્રા સાથની
નોટશનમાં તેઓનાં સ્વરૂપો તથા
ગાયનો આપવામાં આવ્યાં છે.

રચી છપાવી પ્રગટ કરનાર:

શ્રીરોઝ ફરામજી

૧૧, સેમે સ્ટ્રીટ, કેપ, પુના.

ક્રિ. સં. ૧૯૨૬.

આ પુસ્તકનો સર્વે હુંક કર્તાએ પોતાને સ્વાધીન રાખ્યો છે.

કિંમત રૂપીઆ બે.

હિંદુસ્થાની સંગીત વિધ્યા.

આ પુસ્તકનાં ૧૫૦ થી વધુ સફાનાં એકદર ૬ ભાગો નીચે મુજબ છપાઈ પ્રગત થશે:—

ભાગ ૨ જે—બિલાવલ તથા ખમાજ થાટો.

„ ૩ જે—ભયરવ, પુર્વી, મારવા તથા સુર્યકાંટ થાટો.

„ ૪ થો—આસાવરી, ભયરવી તથા ટોડી થાટો.

„ ૫ મો—કાફી તથા પીલુ થાટો.

(કાપલા સર્વ ભાગોમાં એ સર્વ થાટોમાંથી કાપત્ત થતા ચાલુ વ્યવહારમાં વપરાતા રાગોનાં નિયમોનું વર્ણન, રાગવિસ્તાર, તથા નોટશ્રેણીમાં વ્યવસ્થા તથા ગાયનો આપવામાં આવશે.)

„ ૬ થો—આ ભાગમાં સર્વ શુદ્ધ તેમજ મિશ્ર રાગોનાં અનેક તરાહની જુદી જુદી તાલોમાં રચેલાં જાણીતાં ઊસ્તાદી ગાયનો, તીજાના, ચતરંગા, વગેરે, નાન પલટા સાથે નોટશ્રેણીમાં આપવામાં આવશે.

કર્નાએ કોઈબી જાતનાં પોતાનાં સ્વાર્થિક લાભની આશા વગર છપા-મણીની મોઢવારીના સમયે શરૂઆતમાં દરેક ભાગની ખપ પુરતીજ નકલો છાપવાનો ઇરાદો રાખ્યો છે, માટે જે સંગીતના શોખીનો આ સર્વ પુસ્તકો ખરીદ કરવા ઇચ્છતા હોય, તેઓને પોતાનાં નામ તથા ટેકાણાં આગળથી નોંધાવી રાખવાને વિનંતી કરવામાં આવે છે, કે જેથી આ સર્વ પુસ્તકોનો પ્રથમ લાભ તેઓને મળે. તથાસ્તુ.

ફીરોઝ ફરામજી,

કર્તા

૧૧, મેન સ્ટ્રીટ, કેંપ, પુના.

પ્રિન્ટર—એમ. એન. કુળકર્ણી, કર્નાટકપ્રેસ, ૩૧૮ એ હાકુરદ્વાર, મુંબઈ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૯૨૭૬૭ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ગિરજાના સંગ્રહ
પદ્ય

વિષય ૪૭૮૨:૩:૪૮

શેઠ ફરીઝશાહ શેરાબજી ગઝદર.

મારા માનવંત મીત્ર તથા કોમી ખેરખાહ
ભાઈ ફીરોઝશાહ શોરાબખ
ગાઝદર

જ્યો નામના મેળવવાના અથવા સ્વાર્થિક લોભ વિના
 જરથોસ્તી દીનદારોનાં લાભ વિપર કાયમ નજર રાખે છે,
 ગરીબો તરફ ગુપચુપ પોતાનો સખાવતી દસ્ત હંમેશ લંબાવે
 છે, વહાલાં વતન ધરિાન ખાખે જગરૂતી ઊત્પન્ન કરે છે,
 જવાન નર અને નારીઓના શરીર અને નિતીની ખીલ-
 વણી કરવા તથા હર ભલાં કાર્યોને ઊત્તેજન આપવા તન,
 મન અને ધનથી સદા તત્પર રહે છે, એવા એક ભલા અને
 ઊમદા ખવાસનાં ગ્રહસ્થ સાથે ખચગીથી મિત્રાચારી બદ્દક
 ભાઈખંધી ધરાવવા માટે હું અરેજ ભાગ્યશાળી તેમજ
 મગરૂર છું, અને એ ભાઈખંધીની ભલી યાદમાં

માન, હેત અને અંતકરણની ભલી દુવાઓ સાથે

આ મારૂં અદના પુસ્તક અર્પણ કરું છું.

ફીરોઝ ફરામખ,

કર્તા.

તા. ૧ લી માર્ચ ૧૯૨૬.

૧૧, મેન સ્ટ્રીટ, પુના.

કર્તા તરફનાં બે બોલ.

મિત્ર વાંચક,

આ પુસ્તક કાંઈ મારી પોતાની એક નવી શોધ નથી, પરંતુ સંગીતનાં ધણાં વરસોનાં ચાલુ જાંઠા અભ્યાસનું જ એક ફળ છે. સંગીતનાં ધણાંક કીમતી ગ્રંથોનો મેં અભ્યાસ કરીધો છે, પરંતુ અતરે લખવાને અત્યંત દલગીર છું, તેમજ અગ્નિ-મયી જીવજો છે કે, સંગીતનો એક નવો અભ્યાસી આ વિદ્યા સહેલાઈથી શિખી શકે એવું એક પણ પદ્ધતિસર પુસ્તક હજી સુધી રચી છપાવવામાં આવ્યું નથી. સંગીત વિદ્યા સ્પષ્ટ અને સવિસ્તર રીતે સમજાવવી એ હેતુથીજ આ પુસ્તક રચવાનો પ્રયત્ન કરીએ છે, કે જેથી શિખવા શિખવવા કાંઈ પણ રીતે મુશ્કેલ થઈ પડે નહીં. પ્રથમથીજ ખુલ્લાં દીલથી મારે અતરે જણાવવું જોઈએ કે, આ પુસ્તક રચી એક અંતઃકર્તામાં અથવા સંગીતનાં એક મોટા “ખા”માં ખપવાનો દાવો હું ખીલકુલ કરતો નથી, બદલે ઇચ્છા પણ રાખતો નથી. તેમજ વળી આ પ્રયત્ન કાંઈ પૈસા કમાવાનાં સ્વાર્થિક લાભ ખાતર પણ નથીજ, પરંતુ ફક્ત સંગીતનાં મારા અતિ મોહ તથા પ્રિયથેજ છે, એ નિરાણું કહેવાની અતરે જરૂર નથી. સંગીતનાં ગુરૂઓ પોતાનું જ્ઞાન ખીળઓમાં ફેલાવવામાં આજખૂબ ધણા પછાત રહેતા, એજ કારણસર આ મહાન વિધ્યા દહાડે દહાડે ખીલવાને બદલે હલકા હાથોમાં જઈ પડી કેટલેક દરજ્જે વગોવાઈ પણ છે. એવું સાંકડું મન નહીં દેખાડતાં પોતાના અભ્યાસનો દહાવો ખીળ શોખીનોને પણ આપી લોકસેવા બજાવવી એજ મારા પ્રયત્નનો મુળ હેતુ છે. આ પુસ્તક રચવામાં તન, મન, દ્રવ્ય તથા વખતનો શું કીમતી ભોગ આપવો પડ્યો છે, તે સંગીત વિધ્યાનો શોખીન વર્ગ આ પુસ્તકનાં સર્વ ભાગોનો અભ્યાસ કરવેજ પોતાની મેજે કલ્પનાથી સમજી શકશે.

સંગીત વિધ્યાનાં શાસ્ત્રિય જ્ઞાનની અતિ જાંચ બાબતો બાદ કરતાં સ્વર, કાળતાલ અને રાગો પુરવું સંગીતનાં શોખીનોને જોડાવું જોઈએ, અને જે જ્ઞાન વગર ખીલકુલ ચાલી શકે તેમ નથીજ, તે જ્ઞાન મેળવવા માટે જે માહિતીની અવશ્ય જરૂર છે, તે સર્વ માહિતી આ પુસ્તકમાં એક રચને સમાવવામાં આવી છે. સંગીતનાં સર્વ વિષયો જે વિગતવાર વર્ણવા બેસીએ તો દરેક વિષય માટે અઢેકા મોટો ગ્રંથ લખવો પડે, અને તેવા મોટા કીમતી ગ્રંથો સર્વને ખરીદ કરવું પણ પોષાય નહીં. આ પુસ્તકમાં દરેક વિષયનું બહુનું ટુંકમાં વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, જે સંગીતનાં નવા અભ્યાસીઓને રાગ વિધ્યા એટલે

ગાયન કળા શિખવાનાં અભ્યાસ પુરતુંજ સમજવું. એમ કરવા છતાં પણ એક બહુ મોટું પુસ્તક થવા ગયું છે, જેથી આ પુસ્તકને કેટલાક ભાગોમાં વહેંચી નાંખવું પડ્યું છે, કે જેથી દરેક ભાગ છુટો છુટો ખરીદ કરવા કાંઇને પણ પોષાઈ શકે. પ્રથમ સંગીતનાં મુળતત્ત્વો જેવાંકે, સ્વર, અલંકાર, તાન, આલાપ, થાટ, રાગ, કાળ, તાલ, વગેરેનું રાગો શિખવાનાં અભ્યાસ પુરતુંજ ટુંકમાં વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. ત્યાર પછી મુખ્ય ૧૨ થાટો અને એ થાટોમાંથી ઊત્પન્ન થતા ચાલુ વ્યવહારમાં ગવાતા સુમારે ૧૫૦ રાગોનાં નિયમો, આલાપ, સ્વરૂપો, ગાયનો, વગેરે, આપવામાં આવ્યાં છે. અને આખેરીમાં એ સર્વ રાગોનાં તેમજ વળી કેટલાક મિશ્ર રાગોનાં લોકપ્રિય ઊસ્તાદી ગાયનો નોટ-શનમાં આપવામાં આવ્યાં છે. આ પ્રમાણે ક્રમે ક્રમે આ પુસ્તકના સર્વ ભાગોનો પછો અભ્યાસ કરવેજ સંગીત વિદ્યાનું પકકું જ્ઞાન મેળવી શકાશે.

કાંઈ પણ વિદ્યાની માફક આ સંગીત વિદ્યા પણ ગુરૂ વિના સંપૂર્ણ શિખાય એવી તો નથીજ, તોપણ ચાલુ વ્યવહારમાં જે સંગીત રોજ ગાવા બળવવામાં આવે છે, તેનાં અનુલવસિદ્ધ માહિતીવાળા વિસ્તાર પુર્વક લેખ લખ્યા હોય, તો ચાલાક અભ્યાસીઓ પોતાની મેળે એ વિષયમાં સહેલાઈથી પ્રવેશ કરી શકે એમાં જરા પણ સંશય નથી. એજ નિયમ ધ્યાનમાં રાખી આ પુસ્તકની સર્વ રચના કરવામાં આવી છે. કાંઈ પણ ભાષા શિખવવા માટે જેમ પાઠમાળાઓ છાપવામાં આવી છે, તેવીજ પદ્ધતીથી સંગીત વિદ્યામાં દરેક જણથી પ્રવેશ કરી શકાય એવી રીતે સંગીતનાં સર્વ વિષયો આ પુસ્તકમાં અનુક્રમે ચઢતા દરજ્જાથી ગોઠવવામાં આવ્યા છે, જેનો પદ્ધતસર અભ્યાસ કરવાથીજ આ વિદ્યાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થશે.

સંગીત વિદ્યામાં સ્વર અને તાલ આ બે વસ્તુઓ સંગીતનો પ્રાણ ગણાય છે, માટે દરેક સંગીતનાં નવા અભ્યાસીએ પ્રથમ એજ બે પ્રધાન વિષયોનો પછો અભ્યાસ કરવો. અનુલવ પરથી એવું માલમ પડ્યું છે કે સંગીતનાં નવા અભ્યાસીઓને આ બે વિષયો શરૂઆતમાં શિખવાને કંટાળો ઊપજે છે, અને પ્રથમથીજ નાટકી ગાયનો ગાવા વગાડતાં શિખવાની દોડા દોડીમાં પડી જાય છે. ખુબ ધ્યાનમાં રાખવું કે સ્વર, તાલ તથા રાગ નિયમોનાં પકકાં જ્ઞાન વગર કાંઈ પણ ગાવું વગાડવું એ સરીઆમ મુર્ખપણું છે, એટલુંજ નહીં પણ સંગીત વિદ્યા જેવી એક મહાન ઈશ્વરી વિદ્યાનું કેવળ ખુન કરવા બરાબર છે. એવા અલગ જ્ઞાનારાઓ પોતાનાં ગળાંની તથા વગાડનારાઓ પોતાના હાથની તૈયારીથી સંગીતનાં નિયમોથી બિન માહિતગાર સાંભળનારાઓને ચકચકીત કરી નાંખે છે ખરા, પરંતુ સમજી સમાજમાં તેઓની અતિશય હાંસી તથા રૂચાઈ

યામ છે. આ પુસ્તકનાં સર્વ ભાગોનો અરામર ક્રમે ક્રમે પદ્ધતસર અભ્યાસ થવેજ નવા અભ્યાસીને હમારાં ઊપલાં લખાંનની સરચાઈ વિષે ખાતરી થશે, અને એવા ગાનારા તથા વગાડનારાઓ માટે ધીક્કાર ઊત્પન્ન થશે. ટુંકમાં પ્રથમ સ્વર, તાલ, પછી રાગ નિયમો, અને ત્યાર પછીજ ગાયનો, એજ પ્રમાણે પદ્ધતસર આ વિદ્યા શિખવાની જરૂર છે, જે સર્વ વિષયો આ પુસ્તકમાં અનુક્રમે ગોઠવવામાં આવ્યા છે. ચાલુ વ્યવહારીક સંગીત માટે એટલું સામાન્ય જ્ઞાન સર્વ જન સમાજને તદ્દન પુરતું છે. એથી વિશેષ જ્ઞાન તો જેને એ વિદ્યામાં શાસ્ત્રિ (Professor) થવું હોય તેનેજ જોઈએ.

આ પુસ્તકનો વિષય ફક્ત રાગ વિદ્યા એટલે ગાયન ગાવાની કળા શિખવવા પુરતોજ છે. જેઓને વાજ ત્રો વગાડવા શિખવાનો શોખ હોય તેઓએ આ પુસ્તકનાં અભ્યાસ સાથે એકાદ કુશળ વાદકની મદદ લેવી, જેથી આ પુસ્તકમાં આપેલાં રાગોનાં સ્વરૂપો તથા ગાયનો તેઓની નોટેશન પરથી કાષ્ઠપણ વાજત્રમાં અરામર સ્વર તાલમાં વગાડી શકાશે.

સંગીતનાં દરેક શોખીન તરફથી આ પુસ્તકને પુરતો આસરો મળવે કર્તાની મહેનત તથા લોકસેવાની ઇચ્છા સફળ થયલી ગણાશે.

આ પુસ્તક રચવામાં સંગીતનાં મારા વરસોનાં અનુભવ ઉપરાંત સંગીતનાં કેટલાક કીંમતી ગ્રંથોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, જેમાં વિધ્વાન પંડીત વિષ્ણુ નારાયણ ભાતખંડે, બી. એ., એલ એલ. બી., ની સંગીત પદ્ધતિનો ખાસ વિશેષ ઉપયોગ કરી એજ પદ્ધતિએ આ પુસ્તક રચવામાં આવ્યું છે, જે માટે એ વિધ્વાન ગ્રહસ્થનો અતરે આભાર માની આ લખાન ખતમ કરું છું. તથાસ્તુ.

ફીરોજ ફરામજી

કર્તા.

૧૧ મેન સ્ટ્રીટ, કંપ, પુના.

સાંકળ્યું

—:૦:—

						પાનું.
સંગીત વર્ણન	...	...	...	...	...	૧
ગાયન	„	...	...	...	...	૨
વાદ્ય	„	...	...	...	...	૪
શુદ્ધ, ક્રોમલ ત્રીત્ર તથા સૂક્ષ્મ સ્વરો...	...	...	...	...	...	૬ થી ૧૩
શ્રુતિ	...	...	...	...	...	૧૩
સ્વર સમક...	...	...	...	...	...	૧૩
સમકર્તુ પુર્વાંગ તથા જિત્તરાંગ	...	...	...	...	...	૧૪
સ્વરોની આરોહી અવરોહી	...	...	...	...	...	૧૫
વાદી, સંવાદી, અનુવાદી તથા વિવાદી સ્વરો	...	...	...	...	...	૧૫
વજ્ર સ્વરો...	...	...	...	...	...	૧૬
અંગીક તથા આંગતુક સ્વરો	...	...	...	...	...	૧૬
કુબ્જ અથવા અદ્ય સ્વરો	...	...	...	...	...	૧૭
ગુપ્ત સ્વરો	...	...	...	...	...	૧૭
વક્ર સ્વરો	...	...	...	...	...	૧૭
ઝહ તથા ન્યાસ સ્વરો	...	...	...	...	...	૧૭
પ્રાપ્ત સ્વર	...	...	...	...	...	૧૮
સ્વરોની સ્થિતી	...	...	...	...	...	૧૮
અલંકાર	...	...	...	...	...	૧૯
તાન પલટા...	...	...	...	...	...	૨૦
થાટ વર્ણન	...	...	...	...	...	૨૧
રાગ વર્ણન	...	...	...	...	...	૨૨
ધ્રુવ	...	...	...	...	...	૨૩
મહાંતી તથા જનનાંતી રાગો	...	...	...	...	...	૨૩
આશ્રય, જન્ય તથા મિશ્ર રાગો	...	...	...	...	...	૨૪
સમપ્રકૃતિક રાગો	...	...	...	...	...	૨૪
રાગનો આવિર્ભાવ તથા તિરોભાવ	...	...	...	...	...	૨૪
પરમેલ પ્રવેશક રાગો	...	...	...	...	...	૨૫
પુર્વાંગવાદી તથા જિત્તરાંગવાદી રાગો	...	...	...	...	...	૨૫
રાગની ગતિ	...	...	...	...	...	૨૬

						પાનું.
રાગની જાતિ	...	...	...	...	...	૨૬
રાગનું સ્વરૂપ	...	...	...	...	...	૨૭
„ મુખ્ય અંગ અથવા પકડ	...	...	...	...	...	૨૭
રાગવાચક લાગો	...	...	...	...	...	૨૭
રાગની પ્રકૃતિ	...	...	...	...	...	૨૮
રાગ ગાવાનો સમય	...	...	...	...	...	૨૮ થી ૩૨
રાગ નિયમો	...	...	...	...	...	૩૨
મિશ્ર રાગોનાં નિયમો...	...	...	...	...	...	૩૨
ગમક વર્ણન	...	...	...	...	...	૩૩
અડે લન, મીડ તથા ધસીટ	...	...	...	...	...	૩૩
લાગ, ડાટ, ઊરપ તથા દુરપ	...	...	...	...	...	૩૪
અસ્તાઈ, અંતરો, સંચારી તથા અભોગ	...	...	...	...	...	૩૫
આલાપ વર્ણન	...	...	...	...	...	૩૬
સ્વરનો અભ્યાસ	...	...	...	...	...	૩૬
કાળ વર્ણન	...	...	...	...	...	૪૦
માર્ગ	...	...	...	...	...	૪૩
તાલ વર્ણન	...	...	...	...	...	૪૩
તાલની જાતિ	...	...	...	...	...	૪૭
લય વર્ણન	...	...	...	...	...	૪૮
તાલ પ્રસ્તાર	...	...	...	...	...	૫૦
તાલોનું કોષ્ટક	...	...	...	...	...	૫૧
તાલની પ્રકૃતિ	...	...	...	...	...	૫૬
તાલ વાદન	...	...	...	...	...	૫૬
ઠેકા, મુખડો તથા ટોડો	...	...	...	...	...	૫૭
તાલનો અભ્યાસ	...	...	...	...	...	૫૮
ગાયકનું મીજલસર્મા વર્તન	...	...	...	...	...	૫૯
ગાયકનાં ગુણો	...	...	...	...	...	૬૦
નોટેશન વર્ણન	...	...	...	...	...	૬૧
મનન અથવા કલ્યાણ થાટનું વર્ણન	...	...	...	...	...	૬૪
રાગ મનનનું વર્ણન	...	...	...	...	...	૬૬
„ શુષ્પ	...	...	...	...	...	૭૩
„ શુદ્ધ કલ્યાણ	...	...	...	...	...	૭૭

						પાનું.
રાગ	જેત કલ્યાણ વર્ણન	...	...	...	...	૮૧
„	હિરોલ	„	...	...	...	૮૪
„	માલત્રિ	„	...	...	...	૮૮
પાંન્ને	મધ્યમ લેનારા રાગોનાં સાધારણ નિયમો	...	...	...	...	૯૦
રાગ	કેદારા વર્ણન	...	...	...	...	૯૩
„	કામોદ	„	...	...	...	૯૮
„	છાયા નટ	„	...	...	...	૧૦૨
„	ગાડસારંગ	„	...	...	...	૧૦૬
„	હમિર	„	...	...	...	૧૧૦
„	સ્વામ	„	...	...	...	૧૧૫
„	મલુહા	„	...	...	...	૧૧૮
„	ચંદ્રકાંત	„	...	...	...	૧૨૧
ચમન	ચાટનાં રાગોનો ખુલાસો	...	...	...	...	૧૨૪
„	ચાટનાં રાગોનું કોષ્ટક	...	...	...	...	૧૨૬
„	ચાટનાં અલંકારો	...	...	...	...	૧૨૮
„	ચાટનાં રાગોનાં વધારાનાં ગાયનો	...	...	...	...	૧૩૧ થી ૧૪૪

વધારો

આ પુસ્તકનો અભ્યાસ શરૂ કરવા આગમજ નીચે આપેલા વધારાનાં લખાન માટે તેના પાના પર ઘટતી જગ્યાએ કાંઈપી નિશાની કરવી, કે જોથી અભ્યાસ કરતી વખતે એ વધારો રહી જાય નહીં.

પાનું ૧૪ મું, લાઈન ૯ મી : મધ્ય સપ્તકનાં સ્વરો મંદ્ર સપ્તકનાં સ્વરોથી યમના ઊંચા નાદનાં છે.

પાનું ૧૪ મું, લાઈન ૧૨ મી : તાર સપ્તકનાં સ્વરો મધ્ય સપ્તકનાં સ્વરોથી યમના ઊંચા નાદનાં છે.

પાનું ૧૭ મું, લાઈન ૨૪ મી : ચાલુ વ્યવહારમાં વક્ર સ્વરને ગાયકો વર્ગ સ્વર કરીનેજ કહે છે. ઊપલા દાખલામાં જોશો તો આરોહીમાં વક્ર સ્વર નિષાદ તથા અવરોહીમાં વક્ર સ્વર ગંધાર વર્ગ જણાશે. સંગીતનો એક નિયમ એવો ધ્યાનમાં રાખવો કે આરોહમાં જે સ્વર વર્ગ હોય તે જો લેવાય તો, ત્યાંથી પાછા ફરી અવરોહનો તેની પાસેનો સ્વર લેવો. તેજ નિયમે જો અવરોહમાં એકાદ સ્વર વર્ગ હોય અને તે જો લેવાય તો, ત્યાંથી પાછા ફરી તેની પાસેનો આરોહનો એક સ્વર લેવો. એજ પ્રયોગને આપણે વક્રીતે સ્વર લેવો એમ કહીએ છીએ એ સ્પષ્ટ જણાશે.

પાનું ૨૦ મું, લાઈન ૯ મી : શરૂઆતમાં હંમેશા શુદ્ધ સ્વરોનાં અલંકારોનો અભ્યાસ કરવો. એ સ્વરો શંકરાભરણુ થાટનાં કહેવાય છે. એ અભ્યાસ પાકે ત્યારેજ જુદા જુદા થાટોનાં અલંકારોનો તે થાટોમાં લાગતા તીવ્ર કોમલ સ્વરો મુજબ અભ્યાસ કરવો. થાટો એટલે શું તેનો વિગતવાર ખુલાસો આગળ ચાલતાં આપેલો જણાશે. આ પુસ્તકમાં યમન થાટનાં વર્ણુનની આખેરીએ યમન થાટનાં સ્વરોનાં રાગ વિધ્યા શિખવાના અભ્યાસ પુરતા ૨૦ અલંકારો આપવામાં આવ્યા છે, જેનાં અભ્યાસથી એ વિષે પુરતી માહિતી થશે. જે થાટનાં અલંકારો કરવામાં આવે તે થાટનાં નિયમ મુજબ સ્વરો લઈ યમન થાટનાં ૨૦ અલંકારો મુજબ સર્વ થાટોનાં અલંકારોનો અભ્યાસ કરવો.

પાનું ૨૧ સુ : એકોન પંચાશત કોટિતાન એટલે શું.

સંગીતનાં શાસ્ત્રિઓએ મુખ્ય તાનના ૪૯ વર્ગ કરીઆ છે, જેને એકોન પંચાશત કોટિતાન કરીને કહે છે. આધુનિક ગાયકોએને ઊનંધ્યાસ કોટિતાન કરીને કહે છે. કોટિ એટલે વર્ગ સમજવું. એ ૪૯ વર્ગો નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યા છે:—

સપ્તકની એકંદર સંખ્યા સાતની છે, જે તમે આગળ શિખી ગયા છે. હવે આપણે પહેલા અત્યંતું મંદ્ર સપ્તકનાં સા થી ની સુધી અનુક્રમે સાત સ્વરો લખએ તો તે એક કોટિતાન કહેવાય, જેમકે સા રે ગ મ પ ધ ની. હવે એજ પ્રમાણે રિષભ સ્વરને સા ગણી અનુક્રમે સાત સ્વરો લખએ, જેમકે રે ગ મ પ ધ ની સા, તો તે બીજા વર્ગની કોટિતાન કહેવાય. એજ પ્રમાણે ગંધાર સ્વરને સા ગણી અનુક્રમે સાત સ્વરો લખએ, જેમકે ગ મ પ ધ ની સા રે તો તે ત્રીજા વર્ગની કોટિતાન કહેવાય. એજ નિયમે મ, પ, ધ તથા ની સ્વરોને સા ગણી અનુક્રમે સાત સ્વરો લખએ તો ચોથા, પાંચમા, છથા તથા સાતમા વર્ગની કોટિતાન થશે. એ ઊપરથી જણાશે કે દરેક સપ્તકમાં સાત કોટિ-તાન થાય છે, એટલે સાત સપ્તકમાં એકંદર ૪૯ કોટિતાન થશે, જેનેજ એકોન પંચાશત કોટિતાન કહે છે. માણસનાં ગળામાંથી સાતે સપ્તકનાં સ્વરો નીકળવા તદ્દન અશકત છે, જેથી ઊપલો ખુલાસો ફક્ત જાણવા પુરતોજ સમજવો.

પાનું ૫૩ સુ : આડ ચૈતાલનાં અંગોની ગણત્રિ નીચે મુજબ પણ કરવામાં આવે છે.

+   -   ૦   -   ૦   -   ૦
૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪

પાનું ૫૪ સુ : ધમાર તાલનાં અંગોની ગણત્રિ નીચે મુજબ પણ કરવામાં આવે છે.

+   -   ૦   -
૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪

ઊપર મુજબ ગણત્રિ કરવાથી એનાં પ્રત્યંગની મદદથી તાલનો સમ સમજવો ગાયકોને સહેલ થઈ પડે છે.

પાત્રું ૮૫, (૫):—

ઉપર મુજબ આ રાગમાં એના વિવાદી સ્વરો રિષભ અને પંચમ દેવાથી એ હિંડોલ રાગનો એક સંપૂર્ણ પ્રકાર થાય છે, જેને “માર્ગ હિંડોલ” ક્રીને ઓળખવામાં આવે છે. આ સંપૂર્ણ પ્રકારનું એક ગાયન આ પુસ્તકની આખેરીએ વધારાનાં ગાયનોમાં આપવામાં આવ્યું છે, જેના અભ્યાસથી આ રાગની સ્વર રચના વિષે પુરતી માહિતી મળશે.

પાત્રું ૯૨, (૫):—

અલૈયા રાગનું વર્ણન આ પુસ્તકનાં બીજા ભાગમાં બિલાવલ થાટમાં આપવામાં આવ્યું છે, જેના અભ્યાસથી એ વિષે પુરતો ખુલાસો થશે.

પાત્રું ૯૮ મું : કામોદ રાગની આરોહી અવરોહીની સ્વર રચના નીચે પ્રમાણે પણ થાય છે.

સા, રે, પ મં પ, ની ધ સાં; સાં, ની ધ પ, મં પ ધ પ; ગ મ પ,
ગ મ રે સા.

પાત્રું ૧૦૨, (૪):—

આ પુસ્તકની આખેરીએ વધારાનાં ગાયનોમાં “કેદાર નટ” તથા “કામોદ નટ” આ બે મિશ્ર રાગોનાં ગાયનો આપવામાં આવ્યા છે, જેઓની સ્વર રચના પરથી આ નટ રાગનું અંગ બીજા રાગોમાં કેવી રીતે મિશ્ર કરવામાં આવે છે, તે સહેલાઈથી સમજ પડશે.

શુદ્ધિ પત્ર

આ પુસ્તકનો અભ્યાસ શરૂ કરવા આગમજ નીચે આપેલી ભુલો પુસ્તકમાં પ્રથમ સુધારી લઈ પછીજ અભ્યાસ ચાલુ કરવો.

પાત્રું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૪	૧૪	(મંદ)	(મંદ)
		ગ	ગ
૧૯	૨૪	સાં રેં સાં	સાં ની સાં
૧૯	૨૫	સા ની સા	સા ની સા
૬૧	૧	દુર્વસન	દુર્વસન
૬૨	૧૫	ઃ માત્રાનાં	ઃ માત્રાનાં
૬૬		વિશેષ માહિતી (૩) માં જ્યાં જ્યાં આંગતુક કરીને છાપ્યું હોય ત્યાં આંગતુક કરીને સુધારવું.	
૬૮		પાંચમી તાનની પહેલી લીટીમાં ની રે જ મ પ રે; સા છાપ્યું છે, તે સુધારી ની રે ગ મ પ રે; સા આપ્રમાણે તીવ્ર મધ્યમ સ્વર કરવો.	
૭૧	૪	ન ક મ લ	ન ક મ લ
		ની રે સાં સાં	ની રેં સાં સાં
૮૮	૧	માલશ્રિ	માલશ્રિ
૮૯		પાંચમી તાનની પહેલી લીટીમાં પ મં ગં સાં આ પ્રમાણે છપાયું છે, તે સુધારીને પં મં ગં સાં કરવું.	
૧૦૦	૧૭	દીન - કી	દીન - કી
		સા - સાં	સાં - સાં

પાત્રું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૦૬	૮	(આંગણુક સ્વરો) મે તથા ની	મે તથા ની
૧૧૦	આખેરીની	સાં મ લ શો	સાંભલશો!
૧૧૪	ગાયનની ચોથી લાઇન	પ --- સાં - સા -	પ --- સાં - સાં -
”	” છેલ્લી ”	પ ધ મ પ ગ - મ -	પ ધ મ પ ગ - મ -
૧૧૬	રાગ વિસ્તાર (૩)	મિ રે ની	મિ રે ની
૧૧૮	ગાયનની બીજી લાઇન	હ મ પ મ	હ મ પ મ
”	” ત્રીજી ”	સ બ મે સાં રેં સા	સ બ મે સાં રેં સા

ગાયન ! ગાયન !

તારો દાવો પુદાર્થ છે,

તારો હુંનર આસ્માની છે,

તારી શક્તિ મોજાજતી છે.

ગાયનની ખુબી નાહી પીછાને જ,

પુદ્ધની નહીં પુદાર્થબી જણે તે.

(મરહુમ શેઠ કેઅશર નવરોજ કાબાલ.)

સંગીત (Music) વર્ણન

સ૦—સંગીતના કેટલા પ્રકાર છે અને તેઓનાં નામ શું.

જ૦—સંગીતના બે પ્રકાર છે, જેઓને માર્ગ તથા દેશી કહે છે.

સ૦—માર્ગ સંગીત એટલે શું.

જ૦—વેદકાળમાં પ્રાચીન ર્ષિમુનીઓ જે સંગીત કરતા તે માર્ગ અથવા ગાંધર્વ સંગીત કહેવાય છે.

સ૦—દેશી સંગીત એટલે શું.

જ૦—માર્ગ સંગીતમાંથી દેશી સંગીત ઊત્પન્ન થયું છે. હાલમાં દેશ દેશની રચિ પ્રમાણે રાગરાગણીઓવાળું દીલને ખુશ કરનારું સંગીત જે ચાલુ વ્યવહારમાં આપણે રોજ સાંભળ્યે છીએ તે દેશી અથવા ગાન સંગીત કહેવાય છે.

સ૦—અસલનાં સંગીત તથા હાલનાં સંગીતમાં કાંઈ ફરક છે કે.

જ૦—હાલનું સંગીત અસલનાં પ્રથમે છોડી બહુ અંશે દુર ગયું છે, જેથી તે એક રીતે નવીનજ કહેવાય, અને તેથી તેના નિયમો પણ પ્રાચીન પ્રથોનાં નિયમોથી કાંઈ કાંઈ ઠેકાણે ભુદા પડે તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી.

સ૦—સંગીતનાં કાંઈ ભેદો છે કે, અને જે હોય તો તેઓનાં નામ શું.

જ૦—આખા હિંદુસ્થાનમાં હાલ જે સંગીત ચાલે છે તેમાં બે ભેદ જેવામાં આવે છે. એક દક્ષિણ હિંદુસ્થાનનું, એટલે, માધ્યમર તથા મદ્રાસ ધલાકાનું, અને બીજું ઉત્તર હિંદુસ્થાનનું. દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં કર્ણાટકી પદ્ધતી ચાલુ છે, જ્યારે આપણું સંગીત ઉત્તર હિંદુસ્થાનની પદ્ધતીનું છે. આ પુસ્તકમાં સંગીતનું જે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે સર્વ ઉત્તર હિંદુસ્થાન-માંનાં ચાલુ વ્યવહારીક સંગીત વિષેનું સમજવું. આ બંને પદ્ધતી મુજબ રાગ નિયમો માટે મતભેદ હરેક ઠેકાણે જણાશે.

સ૦—સંગીત એટલે શું.

જ૦—સંગીત એ સંસ્કૃત ભાષાનો ખેલ છે. “સં” એટલે સારી રીતે, અને “ગીત” એટલે ગાવું. સંગીત શબ્દમાં ગીત, વાદ્ય અને નૃત્ય, એટલે ગાવું, વગાડવું અને નાચવું એ ત્રણ કળાઓ (Arts) નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, જેમાં ગાવાની કળાને સૌથી ઉત્તમ ગણેલી હોવાથીજ “સંગીત” એટલુંજ નામ પસંદ કરવામાં આવ્યું છે. એ ત્રણ કળાઓનો ખુલાસો નીચે મુજબ છે.

ગાયન વર્ણન

સ૦—ગીત એટલે શું.

જ૦—કોઈપણ એકાદી કવિતાનાં શબ્દો જુદા જુદા સ્વરનાદમાં તાલમાં ગોઠવીને ગાવા, જેથી સાંભળનારાઓનાં મનને આનંદ થાય, તેને ગીત, ગાયન અથવા અમુક રાગની ચીજ કરીને કહે છે.

સ૦—ગાયનનાં કેટલા ભાગો હોય છે, અને તેઓનાં નામ શું.

જ૦—ગાયનનાં ચાર ભાગો હોય છે, જેઓને અસ્તાઈ, અંતરો, સંચારી તથા અભોગ કરીને કહે છે. (આ ચારે ભાગોનો ખુલાસો આગલ ચાલતાં તેની યોગ્ય જગ્યાએ આપેલો જણાશે).

સ૦—ગાયનનાં વર્ગ કેટલા છે અને તેઓનાં નામ શું.

જ૦—ગાયનને જુદા જુદા છ વર્ગોમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યું છે, જેઓને ધૃપદ, ખ્યાલ, ટપ્પો, કુમરી, કંવાલી તથા હોરી કરીને કહે છે.

સ૦—ધૃપદ એટલે શું.

જ૦—ધૃપદનું ગાયન ધણું શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. એ ગાયનોમાં પ્રભુ ભક્તિ, રાજ્યભક્તિ, ધર્મ, વગેરે એવા એવા મહાન વિષયો હોય છે. આ ગાયનોની પ્રકૃતિ ધણી ગંભીર હોય છે, અને એ ગાયનો મોટે ભાગે બહુ ધીમી લય (Degrees of Speed) માં ગવાય છે. આ ગાયનોમાં ધણું કરીને ગાયનનાં ઊપર દરજાવેલા ચારે ભાગોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, તથા દુગન, યોગન, બોલતાન, ગમક, વગેરે પ્રકારે અધિક કરવામાં આવે છે, જે સર્વનો ખુલાસો આગલ ચાલતાં આપેલો જણાશે.

સ૦—ખ્યાલ એટલે શું.

જ૦—ખ્યાલનાં ગાયનો ધૃપદ જેવાં ઊંચ પ્રતિનાં હોતાં નથી. એ ગાયનોમાં મુખ્ય કરીને શંગાર રસ અને પીજા કેટલાક સામાન્ય વિષયો હોય છે. આ ગાયનોની પ્રકૃતિ ધૃપદનાં ગાયનોની પ્રકૃતિ કરતાં ઓછી ગંભીર હોય છે. આ ગાયનોમાં અસ્તાઈ તથા અંતરો. આ બે ભાગોનો ધણું કરીને ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. એમાં જલદ તાન, ગીટકડી, વગેરે પ્રકારો વધુ કરવામાં આવે છે. ધૃપદ કરતાં ખ્યાલનાં ગાયનોમાં તાનબાજી અધિક કરવામાં આવતી હોવાથી ખ્યાલનાં ગાયનો સમાજને વધારે પ્રિય હોય છે. ધૃપદ તથા ખ્યાલ એ આપણાં પ્રાચીન જગ મશહૂર ગવૈયાઓનાં રચેલાં ગીતો સમજવાં, જેથી એ ગાયનોને ઉચ્ચ પ્રતિનાં ગણવામાં આવે છે.

સ૦—ટપ્પો એટલે શું.

જા૦—ટપ્પાના ગાયનો ધણું કરીને ખ્યાલનાં ગાયનોનાં દરજ્જાનાં જ હોય છે, અને એમાં ગાવાના વિષયો પણ ખ્યાલનાં ગાયનોને મલતાજ હોય છે. ફરક એટલોજ જણાશે કે ટપ્પાનાં ગાયનો ખ્યાલનાં ગાયનો કરતાં સહેજ ઝડપથી ગવાય છે. એનાં ગાયનો ગાવા માટે ધણું કરીને કાફી, ઝિંઝોટી, લયરવી, ખમાજ, પીલુ, વગેરે રાગોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

સ૦—કુમરી એટલે શું.

જા૦—કુમરીનાં ગાયનો શુદ્ધ (હલકી) પ્રતિનાં ગણાય છે, અને ઉત્તમ ગાયકો આવાં ગાયનો ગાવાનું હલકું સમજે છે, જોકે એ ગાયનો ધણા મધુર હોઈ સમાજને અધિક પ્રિય હોય એવો અનુભવ છે. આ ગાયનોની પ્રકૃતિ ચચલ હોય છે, અને તેમાં સામાન્ય વિષયો, નાયક નાયિકાનાં દીલમાંનાં ઉચ્ચ ભાવો (Love Tales) વગેરે, જણાશે. હલકા વર્ગની ગાનારીઓ કુમરીનાં ગાયનોનો અધિક ઉપયોગ કરતી નજરે પડશે.

સ૦—કંવાલી એટલે શું.

જા૦—કંવાલીનાં ગાયનોમાં શુદ્ધ ગીતો, જેવાંકે ગઝલ, રૈફતા, લાવણી, વગેરે ગાવામાં આવે છે. મુસલમાન લોકોનાં આ ખાસ સ્વદેશી ગીતો ગણાય છે, અને તેઓ પોતાના દેશથી હિંદુસ્થાનમાં લાવ્યા છે એવી સમજ છે. ગઝલ અથવા કંવાલીનાં ગાયનોની શબ્દરચના ધણી મનોહર હોય છે અને તેમાં ધણું ચરણો આવે છે, જે સર્વ અંતરા કહેવાય છે અને એક સરખી રીતેજ ગવાય છે.

સ૦—હોરી એટલે શું.

જા૦—હોરીનાં ગાયનોમાં ધણું કરીને કૃષ્ણ તથા ગોપીનાં કાગન મહીનાનું લીલા વર્ણન કરેલું જણાશે. આ ગાયનો મોટે ભાગે દીપચંદી તથા ધમાર તાલોમાં ગાવામાં આવતાં હોવાથી તેઓને ગાયકો “ ધમાર ” કરીને પણ કહે છે.

સ૦—સરગમ એટલે શું.

જા૦—ગાયનનાં અક્ષરોને બદલે જ્યારે હરકોઈ રાગ તેના રાગ નિયમો મુજબ લાગતા સ્વરોથીજ તાલમાં ગાવામાં આવે છે ત્યારે તેને અમુક રાગની સરગમ કહે છે. સરગમ એ રાગનું સ્વરૂપ કહેવાય છે, અને તેના અભ્યાસથી રાગજ્ઞાન પકકું થાય છે. વાજંત વગાડનારાઓ એને અમુક રાગની “ ગત ” કરીને કહે છે.

સ૦—તીલાના એટલે શું.

જા૦—ગાયનનાં શબ્દોને બદલે જ્યારે હરકોઈ રાગમાં “ દર દર તનનન, દીમ દીમ તદાની ” વગેરે, એવા આગલથી મુકરર કરેલા શબ્દોનો ઉપયોગ કર-

વામાં આવે છે, ત્યારે તેને તે રાગનો **તીલાનો** અથવા **તરાનો** કરીને કહે છે. કોઈ કોઈ વેળા એમાં મૃદંગનાં તેમજ કારસી ભાષાનાં શબ્દો પણ નજરે પડે છે.

સ૦—ચતરંગ એટલે શું.

જ૦—ચતરંગ એટલે “ચાર અગતુ જે બન્યું હોય તે.” ચાર અંગથી આંધ્રિલાં ગાયનને ચતરંગ કહે છે. એ ચાર અંગો નીચે મુજબ છે:—

(૧) ગાયનનાં શબ્દો (૨) સરગમનાં સ્વરો (૩) તીલાનાનાં બોલો તથા (૪) મૃદંગ અથવા તબલાનાં બોલો. ઉપલા ચાર અંગથી બંધામલાં ગાયનને ચતરંગ કરીને કહે છે.

વાદ્ય વ ન

વાદ્યને વાદન, વાજીત્ર અથવા સાજ કરીને પણ કહે છે. સંગીતમાં ગાવાનાં વિષયને સૌથી ઉત્તમ ગણેલો છે. તે એક સ્વતંત્ર વિદ્યા છે, અને એ વિદ્યામાં ગાવાના એટલે રાગ નિયમોનો સંગ્રહ કરવામાં આવેલો છે. આ પુસ્તકનો વિષય પણ એજ વિદ્યા શિખવવાનો છે. ગીતથી ઊતરતો વગાડવાનો વિષય છે, અને સૌથી હલકો નાયવાનો વિષય છે એ માટે આપણાં મુસલમાન ગવૈયાઓમાં એક કહે-તીજ છે કે “ઉત્તમ ગાના, મધ્યમ બજના, ઔર કનીજ નાયનાં.” વગાડવાનો વિષય પણ ગાવાના વિષય મુજબ એક સ્વતંત્ર વિદ્યા છે, અને એ વિદ્યામાં અનેક જાતના વાજીત્રો કેવી રીતે વગાડવાં એનાં નિયમોનો સંગ્રહ કરેલો હોય છે. વગાડવાનો વિષય આ પુસ્તકનો ન હોવાથી એનાં નિયમોનાં વર્ણનની ભાજગડમાં અતરે ઉતરવાની જરૂર જોઈ નથી, પરંતુ આપણાં સંગીત માટે કઈ કઈ જાતનાં વાજીત્રો નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે માટે સંગીતના નવા અભ્યાસીને થોડું જાણવાની અગત્યતા છે, જે નીચે મુજબ છે.

સ૦—વાદ્ય એટલે શું.

જ૦—સ્વરો અને તાલની પ્રકરતા કાઠળી મંત્ર મારફતે કરવી તેને વાદ્ય, વાદન, વાજીત્ર અથવા સાજ કરીને કહે છે.

સ૦—વાદ્યના વર્ગ કેટલા છે, અને તેઓનાં નામ શું.

જ૦—વાદ્યના બે વર્ગ છે, જેઓને સ્વર વાદ્યો તથા લય વાદ્યો કરીને કહે છે.

સ૦—સ્વર વાદ્યો એટલે શું.

જ૦—જે વાદ્યોમાં સ્વરોની પ્રકરતા કરી શકાય છે તેઓ સ્વર વાદ્યો કહેવાય છે.

સ૦—સ્વર વાદ્યોનાં કેટલા પ્રકાર છે, અને તેઓનાં નામ શું ?

જ૦—સ્વર વાદ્યોનાં બે પ્રકાર છે, જેઓને તત વાદ્યો તથા સુષિર વાદ્યો કરીને કહે છે.

સ૦—તત વાદ્યો એટલે શું.

જ૦—જે વાજીત્રોને તાંત અથવા તાર ચઢાવી વગાડવામાં આવે છે તે તત વાદ્યો કહેવાય છે, જેવાં કે સારંગી, શીડલ, તંબુરો, દીલરખા, સિતાર, ખીન, વગેરે.

સ૦—સુષિર વાદ્યો એટલે શું.

જ૦—જે વાજીત્રો મોઢાંની પુકથી અથવા પવન ભરી વગાડવામાં આવે છે તે સુષિર વાદ્યો કહેવાય છે, જેવાં કે ફલુટ, સરનાઈ, વાંસલી, હારમોનિયમ, વગેરે.

સ૦—લય વાદ્યો એટલે શું.

જ૦—જે વાદ્યોમાં તાલ કાળની પ્રકરતા કરી શકાય તે લય વાદ્યો કહેવાય છે.

સ૦—લય વાદ્યોનાં કેટલા પ્રકાર છે, અને તેઓનાં નામ શું.

જ૦—લય વાદ્યોનાં પશુ સ્વર વાદ્યોની માફક બે પ્રકાર છે, જેઓને અવનઘ વાદ્યો તથા ધન વાદ્યો કરીને કહે છે

સ૦—અવનઘ વાદ્યો એટલે શું.

જ૦—જે વાજીત્રોને ચામડું મઢીને કે બાંધીને વગાડવામાં આવે છે તે અવનઘ વાદ્યો કહેવાય છે, જેવાં કે મૃદંગ, પખવાજ, તખલા, તાસા, વગેરે.

સ૦—ધન વાદ્યો એટલે શું.

જ૦—જે વાજીત્રો ધાતુનાં રસથી ઢાળીને બનાવેલાં હોવાથી નકકર (ધન) હોય છે તે ધન વાદ્યો કહેવાય છે, જેવાં કે ઝાંઝર, ધુધરા, છમછમીયાં, વગેરે.

સ૦—ગાયક એટલે શું.

જ૦—ગાયન ગાનારને ગાયક અથવા ગાયકો કહે છે.

સ૦—વાદક એટલે શું.

જ૦—વાજીત્રો વગાડનારને વાદક અથવા સાજીંદો કરીને ઓળખવામાં આવે છે.

સ૦—નર્તન એટલે શું.

જ૦—જે કવીતા ગાવા વગાડવામાં આવે તે કવીતાનાં શબ્દોનો જે ભાવરસ હોય તે શરીરનાં અવ્યયોથી (Acting) પ્રકટ કરવો તેને નર્તન (નાચવું) કહે છે. (નર્તનનો વિષય આ પુસ્તકનો ન હોવાથી તેના વર્ણનની ભાજગડમાં અતરે ઉતરવાની જરૂર નથી).

ખુલાસો—સંગીત વિષેનાં ઉપલા ખુલાસા પરથી જણાશે કે સંગીતનું સર્વ મંડાણ ફક્ત બેજ વસ્તુઓ ઉપર સમાયલું છે, જે “સ્વર” અને “તાલ” છે. સ્વર અને તાલનાં વિસ્તારનું ચોક્કસ માપ બાંધી તેમાંથી અનેક પ્રકારનાં આનંદ લેવાનું કામ સંગીતનું છે. સંગીત કળાનાં શાસ્ત્રો એવાં તો મોટાં છે કે તેનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવા માટે માણસની જીંદગી એક ક્ષણ જેવી થઈ પડે છે. હવે પ્રથમ આપણે સ્વર વિષે વર્ણન કરીએ.

સ્વર (Musical Notes) વર્ણન

સ૦—સ્વર એટલે શું.

જ૦—સ્વર એટલે સંગીત નાદ (Musical Sound). સજીવ પ્રાણિ-ઓના જેટલા મધુર અવાજો અને જડ પદાર્થથી બિત્તન થતી જેટલી ધ્વનિઓ મધુર હોઈ મન પર આનંદની, શાંતિની કે કોમળતાની લાગણી બિત્તન કરે છે તે સર્વ અવાજો કે ધ્વનિઓને સુર અથવા સ્વર કહે છે.

સ૦—સ્વરો કેટલા છે અને તેઓનાં નામ શું.

જ૦—નાદશાસ્ત્રનાં વિદ્વાનોએ એવું શોધી કાઢ્યું છે જે બધા મધુર અવાજો કે ધ્વનિઓ ખાસ સાત પ્રકારનાં નાદમાં આવી જાય છે, જેઓને જુદા જુદા ઓળખવા માટે ચોક્કસ નામો મુકરર કરેલાં છે, જે નીચે મુજબ છે:—(૧) ષડ્જ (૨) રિષભ અથવા રેખખ (૩) ગંધાર (૪) મધ્યમ (૫) પંચમ (૬) ધૈવત તથા (૭) નિષાદ. આ સાત નામો સંગીતમાં ચોક્કસ નિશાનીઓથી ઓળખવામાં આવે છે, જે નિશાનીઓ એ નામોનાં પ્રથમ અક્ષરને આધારે મુકરર કરવામાં આવી છે, જેમકે સા, રી અથવા રે, ગ, મ, પ, ધ તથા ની; આ સાત નાદો તેનાં અસલ રૂપનાંજ હોવાથી શુદ્ધ સ્વરો કહેવાય છે.

સ૦—સાત શુદ્ધ સ્વરોનાં નાદનું પ્રમાણ (Pitch) શું છે.

જ૦—આ સાત શુદ્ધ સ્વરો અનુક્રમે એકેકથી જાંચા નાદનાં છે, જેનું અપુ-લ્કમાં પ્રમાણ નાદશાસ્ત્રનાં નિયમ મુજબ નીચે પ્રમાણે છે.

(સ્વરો)	સા	રે	ગ	મ	પ	ધ	ની	સા
(પ્રમાણ)	૧	$૧\frac{૧}{૮}$	$૧\frac{૧}{૪}$	$૧\frac{૧}{૩}$	$૧\frac{૧}{૨}$	$૧\frac{૨}{૩}$	$૧\frac{૭}{૮}$	૨

એટલેજે સા સ્વરનું પ્રમાણ ૧ લઈએ તો સા થી રે $૧\frac{૧}{૮}$, સા થી ગ $૧\frac{૧}{૪}$, સા

થી મ $1\frac{1}{3}$, સા થી પ $1\frac{1}{2}$, સા થી ધ $1\frac{2}{3}$, સા થી ની $1\frac{3}{4}$ તથા સા થી ઉપરનો સા એ ઘણો એટલે બમનાં પ્રમાણમાં ઊંચો છે. કોઈપણ બમનાં ઊંચા નાદનાં સ્વરને ટિવગુણ સ્વર (Octave) કરીને કહે છે. પંચમ સ્વરનું પ્રમાણ $1\frac{1}{2}$ એટલે ઓક્ટેવની બરાબર વચગાળે છે. અંગ્રેજી સંગીતમાં એને Dominant Note કરીને કહે છે.

સ૦—શુદ્ધ સ્વરો વચ્ચેનું પરસ્પર અંતર પ્રમાણ કેટલું છે.

જ૦—ઉપર જણાવેલા કોઈપણ સ્વરનાં પ્રમાણને તેનાંથી નીચલા સ્વરનાં પ્રમાણે ભાંગી નાંખવાથી તે બંને સ્વરો વચ્ચેનું પરસ્પર અંતર પ્રમાણ (Interval) થશે, જે નીચે મુજબ છે:—

સા અને રેનું અંતર પ્રમાણ	$1\frac{1}{2} \div 1 = 1\frac{1}{2}$	થશે.
રે „ ગ „	$1\frac{1}{4} \div 1\frac{1}{2} = 1\frac{1}{6}$	„
ગ „ મ „	$1\frac{1}{3} \div 1\frac{1}{4} = 1\frac{1}{12}$	„
મ „ પ „	$1\frac{2}{3} \div 1\frac{1}{3} = 1\frac{1}{2}$	„
પ „ ધ „	$1\frac{3}{4} \div 1\frac{2}{3} = 1\frac{1}{6}$	„
ધ „ ની „	$1\frac{4}{3} \div 1\frac{3}{4} = 1\frac{1}{2}$	„
ની „ સા „	$2 \div 1\frac{4}{3} = 1\frac{1}{2}$	„

અંતર પ્રમાણનો નકશો.

સા — રે — ગ — મ — પ — ધ — ની — સા
 $1\frac{1}{2}$ $1\frac{1}{6}$ $1\frac{1}{12}$ $1\frac{1}{2}$ $1\frac{1}{6}$ $1\frac{1}{2}$ $1\frac{1}{12}$

ઉપલાં અંતર પ્રમાણો જોવાથી એવું નજરે પડશે કે આ સાત શુદ્ધ સ્વરો પરસ્પર એક સરખા અંતરે રહેલા નથી, પરંતુ $1\frac{1}{2}$, $1\frac{1}{6}$ તથા $1\frac{1}{12}$ આ ત્રણ-

માંથી કોઈ પણ એક પ્રમાણવાળા અંતરે છે, જેમાં $1\frac{1}{2}$ અંતર સૌથી મોટું, $1\frac{1}{4}$ તેથી ઓછું, તથા $1\frac{1}{5}$ સૌથી ઓછું અંતર છે. આગલ ચાલતાં તમેને જણાશે કે $1\frac{1}{5}$ સૌથી ઓછું અંતર હોવાના સબમેજ એ અંતરનાં સ્વરો ગ અને મ, તેમજ ની અને સા ની વચ્ચે અર્ધ પેટા સ્વર નાંખી શકતો નથી.

સ૦—શુદ્ધ સ્વરોનાં પરસ્પર અંતર વિષે અંગ્રેજી સંગીતની પદ્ધતી શું છે.

જ૦—અંગ્રેજી સંગીતની પદ્ધતી એવી છે કે પ્રથમ સ્વર સા અને તેના બમનો ઊંચો સ્વર સા (Octave) એ બંને વચ્ચે જે અંતર છે તેને એક સરખા ૧૨ ભાગમાં વેચી નાખવામાં આવ્યું છે, અને દરેક ભાગમાં એક સ્વર નાંખી ૧૨ સ્વરો બનાવવામાં આવ્યા છે. આ ૧૨ સ્વરોમાં ૭ શુદ્ધ તથા ૫ અર્ધ પેટા સ્વરો આવે છે. અર્ધ પેટા સ્વરોનો ખુલાસો આગલ ચાલતાં જણાશે. આ બારે સ્વરો એક સરખા અંતરે રહેતા હોવાથી એને સમાન (એક સરખા) અંતરવાળી સ્વરમાળા (Equal Temperament Scale) કહે છે. હવે આ પદ્ધતી પ્રમાણે ૧૨ સ્વરો બનાવવાથી આપણી હિંદુસ્થાની પદ્ધતી જે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે નાદશાસ્ત્રનાં નિયમ પર રચાયેલી છે, તેના નિયમથી સાત શુદ્ધ સ્વરોનાં સ્થાન થોડાંક ખસી જાય છે, કારણ ઉપર જણાવવા મુજબ સાત સ્વરો એક સરખા અંતરે રહેલા નથી. સ્વરોનાં સ્થાન થોડાં ખસી જવાથી કુદરતી રીતે તેમનો નાદ થોડો વધતો ઓછો થાય છે, પરંતુ એ ફરક કાનથી પારખી શકાતો નથી. હારમોનિયમ વાજાંત્રનાં સ્વરો અંગ્રેજી પદ્ધતીથી મેળવેલા હોય છે, જેથી ખડું જોતાં તો એ વાજાંત્ર આપણા સંગીત માટે કોઈ સ્વેશે અપુર્ણ ગણાય, જે કે આપણા ચાલુ વ્યવહારીક સંગીત માટે એજ વાજાંત્રનો હાલ અધિક ઉપયોગ કરીદેલો નજરે પડે છે.

સ૦—સ્વરોનાં પ્રકાર કેટલા છે, અને તેઓનાં નામ શું.

જ૦—સ્વરોનાં બે પ્રકાર છે, જેઓને અવિકૃત તથા વિકૃત કરીને કહે છે.

સ૦—અવિકૃત સ્વરો એટલે શું.

જ૦—અવિકૃત એટલે “વિકાર નહીં પામે તેવા,” એટલે પોતાનાં શુદ્ધ રૂપ થી ફરે નહીં તેવા.

સ૦—શુદ્ધ સ્વરોમાંથી કયા સ્વરો અવિકૃત ગણાય છે, અને તેનું કારણ શું.

જ૦—શુદ્ધ સ્વરોમાં પડજ અને પંચમ આ બે સ્વરો અવિકૃત ગણાય છે. પડજ એ સંસ્કૃત ભાષાનો શબ્દ છે. “પડ” એટલે છે, અને “જ” એટલે

ઉત્પન્ન કરનાર, એટલે કે “છ સ્વરોને ઉત્પન્ન કરનાર જે સ્વર તે.” એ ઉપરથી જણાશે કે જે પ્રથમ ષડ્જ સ્વરને કાયમ કરવામાં આવે તોજ તેના પ્રમાણમાં બીજા છ સ્વરો મુકરર કરી શકાય છે. અંગ્રેજી સંગીતમાં એને Key Note અથવા Tonic કરીને કહે છે. ષડ્જ સ્વરથી ઉતરતો મુખ્ય સ્વર પંચમ ગણાય છે. અંગ્રેજી સંગીતમાં એને Dominant Note કહે છે. પંચમ સ્વર ઓક્ટેવની બરાબર વચગાળે મુકામ કરતો હોવાથી ષડ્જ સ્વર સાથે બહુજ સરસ રીતે મેલા-લુમ મળી જાય છે. દાખલા તરીકે હાર્મોનિયમ વાજત્રમાં ષડ્જ અને પંચમ સ્વરોની આવીઓ એકઠી વખતે સાથે ડાવાવીને વગાડશો, તો આ બે સ્વરો કાનને જરા પણ કંદોગ લાગ્યા વગર એકમેકમાં ધણું સારી રીતે મળી ગયા જણાશે. કોઈ પણ વાજત્રમાં સાત સ્વરો જ્યારે મેળવવામાં આવે છે, ત્યારે પ્રથમ ષડ્જ અને પંચમ એ બે સ્વરોને બરાબર સ્થિર કીધા પછીજ બીજા સ્વરોને મેળવવામાં આવે છે. એ ઉપરથી જણાશે કે એ બંને સ્વરો પોતાની સુસ્વરતાનાં સંબંધમાં કોઈ પણ બીજા સ્વરની જરૂરીઆત રાખતા નથી, જેથી તેઓ સ્વતંત્ર છે, અને તે કારણે જ એ બંને સ્વરોને સ્થાયી સ્વરો ગણ્યા છે, એટલે તેઓ પોતાના મુખ્ય રૂપથી ફરતા નથી, જેથી તેઓ અવિકૃત સ્વરો મનાય છે.

સ૦—વિકૃત સ્વરો એટલે શું.

જ૦—વિકૃત એટલે “વિકાર પામે તેવા,” એટલે પોતાનાં અસલ રૂપથી ફરે તેવા.

સ૦—વિકૃત સ્વરો કેટલા છે અને તેઓનાં નામ શું.

જ૦—ઉપર જણાવી ગયા મુજબ સાત શુદ્ધ સ્વરોમાં ષડ્જ અને પંચમ આ બે સ્વરો અવિકૃત છે, જ્યારે બાકીનાં રિષભ, ગંધાર, મધ્યમ, ધૈવત તથા નિષાદ આ પાંચ સ્વરો વિકૃત છે, એટલે પોતાના શુદ્ધ રૂપથી ફરી બીજા નવા પાંચ સ્વરો ઉત્પન્ન કરી શકે છે, જેઓને Modified Notes કરીને કહે છે. જેમ મુળ રૂપના સ્વરો શુદ્ધ કહેવાય છે, તેમ આ નવા ઉત્પન્ન થયેલા સ્વરો કૌમલ તથા તીવ્ર કહેવાય છે.

સ૦—કૌમલ તીવ્ર સ્વરો એટલે શું.

જ૦—જે શુદ્ધ સ્વરથી ઉતરતા નાદનો જે નવો સ્વર હોય છે તે, તે શુદ્ધ સ્વરનો કૌમલ (Flat) કહેવાય છે, અને ચઢતા નાદનાં સ્વરને તે શુદ્ધ સ્વરનો તીવ્ર (Sharp) કહે છે. આ પાંચ નવા સ્વરોમાં રિષભ, ગંધાર, ધૈવત તથા નિષાદ આ ચાર સ્વરો પોતાનાં શુદ્ધ સ્વરોથી ઉતરતા નાદનાં હોવાથી તેઓ કૌમલ કહેવાય છે, જ્યારે નવો મધ્યમ સ્વર શુદ્ધ મધ્યમ સ્વરથી ચઢતા નાદનો હોવાથી તીવ્ર કહેવાય છે.

ખુલાસો:—અતરે એક બીજા ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની બહુ જરૂર છે, કે શુદ્ધ સ્વરો તેઓનાં મુળ રૂપમાં ઊચ્ચારતાં મધ્યમ સ્વર હંમેશા કૌમલ હોય છે,

પરંતુ આપણી પદ્ધતીનાં નિયમે એને આપણે શુદ્ધ તરીકેજ ઓળખવો વધારે અનુકૂળ છે.

સ૦—વિકૃત સ્વરમાળા એટલે શું.

જ૦—સાત શુદ્ધ અને પાંચ કોમલ તીવ્ર સ્વરો મળી એકઠર ૧૨ સ્વરો થાય છે, જે ૧૨ સ્વરોનાં જ્ઞાને “વિકૃત સ્વરમાળા” (**Chromatic Scale**) કહે છે, જે નીચે મુજબ છે.

વિકૃત સ્વરમાળા (Chromatic Scale)

સ્વરોની સંખ્યા	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	Octave
કોમલ તીવ્ર સ્વરો		રે		ગ		મ		ધ		ધ	ની		
શુદ્ધ સ્વરો	સા		રે		ગ	મ		પ		ધ		ની	સા

(કોમલ સ્વરો ઓળખવા માટે સ્વરની નીચે - આ નિશાની, તથા તીવ્ર સ્વર માટે સ્વરની ઉપર + આ નિશાની મુકરર કરવામાં આવી છે, જે ધ્યાનમાં રાખવી.)

સ૦—કોમલ ત્રીવ સ્વરોનું અંતર પ્રમાણુ થું છે.

જ૦—કોમલ ત્રીવ સ્વરોનું અંતર પ્રમાણુ શુદ્ધ સ્વરોની બરાબર વચગાળે એક સરખા અંતરે છે, જેથી તેઓ “અર્ધ પેટા સ્વરો” (Semi Tones or Half Notes) કહેવાય છે.

સ૦—ચાલુ વ્યવહારમાં ગાયકો ઊપર જણાવેલા સાત શુદ્ધ તથા પાંચ અર્ધ પેટા સ્વરોને કયા નામે ઓળખે છે.

જ૦—ચાલુ વ્યવહારમાં કેટલાક ગાયકો તથા વાદકો પડજ અને પંચમ આ બે સ્વરોનેજ શુદ્ધ કહે છે. આપણા શુદ્ધ રિષભ, ગંધાર, ધૈવત તથા નિષાદ આ ચાર સ્વરોને ત્રીવ અથવા ચઢી કરીને કહે છે, અને આપણા શુદ્ધ મધ્યમ સ્વરને કોમલ અથવા ઊતરી મધ્યમ કરીને કહે છે, એ બીના ખાલી ધ્યાનમાં રાખવી. આપણી પદ્ધતીનાં નિયમે એ નામે અનુકૂળ નથી, અને ઊપર આપી ગયેલા વિકૃત સ્વરમાળાનાં નકશા મુજબ નામે ધ્યાનમાં રાખવાં.

સ૦—સૂક્ષ્મ સ્વરો એટલે થું, અને તેઓને થું નામે ઓળખવામાં આવે છે.

જ૦—ઊપર જણાવી ગયેલા ૧૨ સ્વરોની બરાબર વચગાળે એક સરખા અંતરે અકેક બીજો સ્વર નાંખી બીજા નવા ૧૨ સ્વરો ઊત્પન્ન કરવામાં આવ્યા છે, જેઓને સૂક્ષ્મ સ્વરો (Quarter Notes) કહે છે. આ સૂક્ષ્મ સ્વરોને અતિ કોમલ, કોમલતર, ત્રીવતર તથા ત્રીવતમ એવા નામોથી ઓળખવામાં આવે છે.

સ૦—અતિ કોમલ સ્વર એટલે થું.

જ૦—કોમલ સ્વરથી નીચા નાદના સૂક્ષ્મ સ્વરને અતિ કોમલ સ્વર કહે છે.

સ૦—કોમલતર સ્વર એટલે થું.

જ૦—કોમલ સ્વરથી ઊંચા નાદનાં સૂક્ષ્મ સ્વરને કોમલતર સ્વર કહે છે.

સ૦—ત્રીવતર સ્વર એટલે થું.

જ૦—આગલ શીખી ગયા મુજબ ત્રીવ સ્વર ફક્ત મધ્યમ છે. ત્રીવ મધ્યમથી ચઢતા નાદનાં સૂક્ષ્મ સ્વરને ત્રીવતર મધ્યમ કહે છે. અતરે એક બીના ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી કે, ચાલુ વ્યવહારમાં જે સ્વરને આપણે ત્રીવ મધ્યમ કહીએ છીએ તે ખરું જોતાં તો ત્રીવતર મધ્યમ છે, પરંતુ સાધારણ રીતે એને ત્રીવ મધ્યમ કરીનેજ ઓળખવાનો રહેલો પડી ગયો છે. નીચે આપેલા નકશા પરથી એ વિષે પુરતો ખુલાસો થશે.

સ૦—ત્રીવતમ સ્વર એટલે થું.

જ૦—ત્રીવતર મધ્યમથી ચઢતા નાદના સૂક્ષ્મ સ્વરને ત્રીવતમ મધ્યમ કહે છે.

શુદ્ધ, અર્ધચેદા તથા સૂક્ષ્મ સ્વરોનો નકશો

સ્વરોની સંખ્યા	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	
અર્ધ ચેદા સ્વરો			(ભત્રાફ) દે				(ભત્રાફ) લે						(રખખખ) મ				(ભત્રાફ) મ					(ભત્રાફ) પ			
સૂક્ષ્મ સ્વરો		(ભત્રાફ પીતલ) દે		(રખખખાફ) દે			(ભત્રાફ પીતલ) લે						(ભત્રાફ પીતલ) મ		(ભત્રાફ પીતલ) મ		(ભત્રાફ પીતલ) મ		(ભત્રાફ પીતલ) મ		(ભત્રાફ પીતલ) પ		(ભત્રાફ પીતલ) પી (લીઝ)		
શુદ્ધ સ્વરો	સા				દે			લે			મ			મ		મ		મ		મ		પ		પી	સા

ઊપલા નકશા પરથી એક બીના એવી જણાશે કે શુદ્ધ મધ્યમથી ચઢતા નાદનાં સૂક્ષ્મ સ્વરો ત્રીજા મધ્યમ, તેમજ શુદ્ધ નિષાદથી ચઢતા નાદના સૂક્ષ્મ સ્વરો ત્રીજા નિષાદ કહેવામાં આવે છે.

ખુલાસો:—સૂક્ષ્મ સ્વરો અર્ધપેટા (કામલ તીવ્ર) સ્વરોની બહુ નજીકના અંતરે હોવાથી એ સ્વરોને બદલે અર્ધપેટા સ્વરો વાપરવાથી કાને એ ભેદ પારખી શકાતો નથી, તેમજ કાનને કાંઈ વિસંજત જેવું પણ લાગતું નથી, જેથી ચાલુ વ્યવહારમાં સૂક્ષ્મ સ્વરોને બદલે હંમેશા અર્ધપેટા સ્વરોનોજ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. એજ નિયમે આ પુસ્તકમાં પણ સૂક્ષ્મ સ્વરોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નથી. આપણાં સંગીતને માટે હાલ ચાલુ વપરાતાં હારમોનિયમ વાજાંત્રમાં પણ જેશો તો માલમ પડશે કે એ વાજાંત્રમાં સૂક્ષ્મ સ્વરોની ચાવીઓ રાખવામાં આવી નથી, જેથી ખરૂં જોતાં તો આપણા ઉત્તમ (High Class) સંગીત માટે એ વાજાંત્ર અપૂર્ણ ગણાય, અને એજ કારણને લીધે જનમ સંગીતનાં જલસાઓમાં એ વાજાંત્રનો ઉપયોગ ઝાઝો કરવામાં આવતો નથી. જોય પદવીનાં કુશળ ગાયકો તથા વાદકોજ આ સૂક્ષ્મ સ્વરોનો ઉપયોગ બહુજ કુશળતાથી એકસ રાગોમાં ખાસ કરે છે, જે કૃત્યથી રાગની શોભા તથા મધુરતામાં બેશક વધારો થાય છે. આગલ ચાલતાં રાગોના અભ્યાસ કરતી વખતે એ વિષે અધિક ખુલાસો થશે. ધ્યાનમાં રાખવું જે ચાલુ વ્યવહારીક સંગીતમાં સાત શુદ્ધ તથા પાંચ અર્ધપેટા, એટલે એકંદર કુલ ૧૨ સ્વરોનોજ ઉપયોગ હંમેશા કરવામાં આવે છે.

સ૦—શ્રુતિ એટલે શું.

જ૦—સાત શુદ્ધ, પાંચ અર્ધપેટા તથા બાર સૂક્ષ્મ સ્વરો મળી જે ૨૪ સ્વરો થાય છે તેનેજ પ્રાચીન સંગીત ગ્રંથોમાં “ શ્રુતિ ” એવાં નામે ઓળખવામાં આવ્યા છે, અને તેની સંખ્યા ૨૨ ની માની છે. ટુંકમાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે, જે જે સંગીત નાદો કાને સ્પષ્ટ સભળાઈ ઓળખાઈ શકે તેઓને શ્રુતિ કહે છે. આ ઉપરથી જણાશે કે શ્રુતિ અને સ્વરો વચ્ચે કાંઈ પણ ફરક નથી.

સ૦—સ્વર સપ્તક એટલે શું.

જ૦—સપ્તક એટલે “સાત સંખ્યાનો જથ્થો”. સ્વરો પણ સાત છે, જેથી સાત સ્વરોનાં જથ્થાને સ્વર સપ્તક કરીને કહે છે. એમાં અર્ધપેટા તથા સૂક્ષ્મ સ્વરો પણ સમાઈ જાય છે, કારણ તેઓ સાત શુદ્ધ સ્વરોનાંજ ભુદાં ભુદાં રૂપો છે.

સ૦—સ્વર સપ્તકની સંખ્યા કેટલી છે, અને તેઓનાં નામ શું.

જ૦—સપ્તકની એકંદર સંખ્યા સાતની છે, જેઓને (૧) અત્યંત મંદ (૨) અત્યંત મંદ (૩) મંદ અથવા ખરજ (૪) મધ્ય (૫) તાર અથવા ટીપ (૬) તારતર તથા (૭) તારતમ કરીને ઓળખવામાં આવે છે.

સ૦—આપણા સંગીતમાં કેટલા સપ્તકોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને તે કયા કયા છે.

જ૦—ઊપર જણાવેલા સાત સપ્તકોમાંથી ફક્ત મંદ્ર, મધ્ય તથા તાર આ ત્રણ સપ્તકોનોજ આપણા સંગીતમાં ઊપયોગ થાય છે, કારણ સર્વ રાગોનાં રૂપ આ ત્રણ સપ્તકોમાં સંપૂર્ણ રીતે સ્પષ્ટ દરશાવી શકાય છે.

સ૦—મંદ્ર સપ્તકનાં સ્વરો એટલે શું

જ૦—મધ્ય સપ્તકથી નીચલા અથવા ઘાડા અવાજનાં સ્વરોને મંદ્ર અથવા ખરજ સપ્તકનાં સ્વરો કહે છે.

સ૦—મધ્ય સપ્તકનાં સ્વરો એટલે શું.

જ૦—આપણે સાધારણ અવાજો જેમ ચાલુ વ્યવહારમાં વાત કરીએ છીએ તે અવાજનાં સ્વરોને મધ્ય સપ્તકનાં સ્વરો કહે છે.

સ૦—તાર સપ્તકનાં સ્વરો એટલે શું.

જ૦—મધ્ય સપ્તકથી ઊંચા અથવા તીણા અવાજનાં સ્વરોને તાર અથવા ટીપ સપ્તકનાં સ્વરો કહે છે.

ત્રણ સપ્તકોનાં સ્વરોનો નકશો.

(મંદ્ર)	(મધ્ય)	(તાર)
સા રે ગ મ પ ધ ની	સા રે ગ મ પ ધ ની	સા રે ગ મ પ ધ ની

મંદ્ર સપ્તકનાં સ્વરો ઓળખવા માટે સ્વરોની નીચે તથા તાર સપ્તકનાં સ્વરો માટે સ્વરોની ઉપર આ નિશાની રાખવામાં આવી છે, એ ધ્યાનમાં રાખવું.

ખુલાસો:—ચાલુ વ્યવહારમાં ઊપલા ત્રણ સપ્તકોનાં સર્વ સ્વરોનો ઊપયોગ ગ્રાજો થતો નથી, કારણ દરેક મનુષ્યનાં કંઠમાંથી એ સર્વ સ્વરો નીકળી શકવા અશક્ય છે, જેથી મંદ્ર સપ્તકના સા, રે તથા ગ, અને તાર સપ્તકનાં પ, ધ તથા ની આ સ્વરોનો ગ્રાજો ઊપ્યો કીધેલો જણાશે નહીં. ધણા કુશળ ગાય-કોજ પોતાનાં કંઠને ઊત્તમ રીતે કેળવીને આ ત્રણ સપ્તકનાં સ્વરો ઊચ્ચારી શકે છે.

સ૦—સપ્તકનું પુર્વાંગ તથા ઊત્તરાંગ એટલે શું.

જ૦—શુદ્ધ સાત સ્વરોમાં ઊપરનાં સપ્તકનો સા (Octave) ઊમેરી આંધ સ્વરો કરીએ તો પહેલા ભાગ “ સારેગમ ” ને સપ્તકનું પુર્વાંગ (ઊપરનું અંગ) તથા બીજા ભાગ “ પધનીસા ” ને સપ્તકનું ઊત્તરાંગ (નીચેનું અંગ) કહે છે. એમાં પેટા સ્વરો પણ સમાર્પિત થાય છે. અંગ્રેજ સંગીતમાં સપ્તકનાં પુર્વાંગને First Tetrachord તથા ઊત્તરાંગને Second Tetrachord કરીને કહે છે.

સ૦—સ્વરોની આરોહી એટલે શું.

જ૦—સ્વરો, શુદ્ધ કે કોમલ તીવ્ર, અનુક્રમે અકેકથી ચઢતા બોલવા તેને સ્વરોની આરોહી (Ascending Scale) કહે છે જેમકે,
સા રે ગ મ પ ધ ની.

સ૦—સ્વરોની અવરોહી એટલે શું.

જ૦—સ્વરો, શુદ્ધ કે કોમલ તીવ્ર, અનુક્રમે અકેકથી ઊતરતા બોલવા તેને સ્વરોની અવરોહી (Descending Scale) કહે છે જેમકે,
ની ધ પ મ ગ રે સા

સ૦—વાદી સ્વર એટલે શું.

જ૦—દરેક રાગમાં જે એક સ્વર મુખ્ય હોય અને અનેક વેળા નજરે પડતો રહે, તે સ્વરને તે રાગનો વાદી સ્વર (Tonic) કહે છે. એ સ્વર પરથી રાગની પારખ પણ ચાલે છે. એ સ્વર અતિ મહત્વનો (Most prominent) હોવાથી એનો દરજ્જો એક રાગ જોવા ગણાય છે.

સ૦—સંવાદી સ્વર એટલે શું.

જ૦—આ સ્વર મહત્વમાં વાદી સ્વરથી ઓછો છે. રાગમાં જે સ્વર વાદી હોય તેનો પાંચમો કેવાં ચોથો સ્વર સંવાદી ગણાય છે. દાખલા તરીકે જો સા સ્વર વાદી હોય તો પ અથવા મ સ્વર તેનો સંવાદી સ્વર હોય છે. એજ નિયમ કોઈપણ સ્વર, શુદ્ધ અથવા કોમલ તીવ્ર, માટે સમજવો. આ સ્વરનો દરજ્જો રાગના પ્રધાન જોવા મનાય છે. વાદી તથા સંવાદી સ્વરો સપ્તકનાં પુર્વાંગ તથા ઊત્તરાંગમાં સામ સામે રહી રાગ ગાવામાં એક બીજાને મદદ કરતા રહે છે. અંગ્રેજી સંગીતમાં પાંચમો સંવાદી સ્વરને Dominant Note તથા ચોથો સંવાદી સ્વરને Sub-Dominant Note કહે છે. વાદી અને સંવાદી સ્વરોમાં હંમેશાં ઐક્યતા (Harmony) નજરે પડે. દાખલા તરીકે હારમોનિયમ વાળાં રાગમાં જો સા અને પ સ્વરોની ચાવીઓ એકી વખતે સાથે ડબાવીને વગાડે તો આ બંને સ્વરો એક બીજામાં મળી ગયલા સંલગ્ન હોય. આ ઊપરથી જણાશે કે કોઈપણ સ્વર તેનાં પાંચમો સ્વર સાથે અતિશય સ્નેહ રાખે છે. હવે એજ મુજબ સા અને મ સ્વરોની ચાવીઓ સાથે ડબાવી વગાડે તો એ સ્વરો પણ એક બીજામાં મળી ગયલા જણાશે ખરા, પરંતુ સા અને પ સ્વરો કરતાં થોડા ઓછા પ્રમાણમાં જણાશે. હવે સા સાથે (મ અને પ સ્વરો શિવાય) બીજા કોઈ પણ સ્વરની ચાવી એકી વખતે ડબાવી વગાડે તો ઐક્યતા જણાશે નહીં, અને એ સ્વરો કાનને વિસંગત લાગશે. એજ કારણને લીધે વાદી સ્વરનો પાંચમો કેવાં ચોથો સ્વરજ સંવાદી ગણાય છે.

સ૦—અનુવાદી સ્વર એટલે શું.

જ૦—અમુક રાગમાં વાદી તથા સંવાદી આ બે સ્વરો ઊપરાંત બીજા જે જે સ્વરો લેવાના હોય છે તે સર્વ સ્વરો અનુવાદી સ્વરો (Mediant Notes) કહેવાય છે. એ સ્વરોનો દરજ્જો રાગની રૈયત જેવો ગણાય છે.

સ૦—વિવાદી સ્વર એટલે શું.

જ૦—અમુક રાગમાં જે સ્વરોનો ઊપયોગ કરવામાં આવતો નથી તેઓ તે રાગનાં વિવાદી સ્વરો (Dissonant Notes) કહેવાય છે. રાગમાં એ સ્વરો લેવાતાંજ તે રાગની રાગહાની થાય છે, જેથી એ સ્વરોનો દરજ્જો રાગના શત્રુ (enemy) જેવો છે. સંગીતનો એક નિયમ એવો ધ્યાનમાં રાખવો કે કોઈપણ રાગમાં મધ્યમ અને પંચમ આ બે સ્વરો એકી વખતે બંને સાથે કદીપણ વિવાદી થઈ શકે નહીં.

સ૦—વર્જ સ્વર એટલે શું.

જ૦—અમુક રાગમાં અમુક સ્વર અથવા સ્વરો વર્જ છે, એટલે એમ સમજવું કે તે સ્વર અથવા સ્વરો તે રાગમાં લેવામાં આવતા નથી, અને તેઓ તે રાગનાં વિવાદી સ્વરો છે. એક બીજા અતરે ધ્યાનમાં રાખવી કે ષડ્જ સ્વર કોઈપણ રાગમાં કદી પણ વિવાદી થઈ શકે નહીં, કારણ આગલ જણાવી ગયા મુજબ એ સ્વર કાયમ કરીએ તોજ બાકીનાં સ્વરો કાયમ કરી શકાય છે.

સ૦—અંગીક સ્વર એટલે શું.

જ૦—ઉપર જણાવેલા વાદી, સંવાદી તથા અનુવાદી સ્વરો વગર કોઈ પણ રાગ હોઈ શકે નહીં, માટે એ સ્વરો રાગનાં અંગીક (અંગનાં) સ્વરો (Consonant Notes) કહેવાય છે.

સ૦—આંગતુક સ્વર એટલે શું.

જ૦—કેટલીક વેળા અમુક રાગમાં તે રાગની શોભામાં વધારો કરવા ખાતર એકાદ વિવાદી સ્વરનો પણ ઊપયોગ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે સ્વર તે રાગનો આંગતુક (અંગનો નહીં તે) સ્વર કહેવાય છે. અંગ્રેજી સંગીતમાં એને Ornamental Note કહે છે. અમુક રાગનાં વિવાદી સ્વરોમાંથી કયો સ્વર અથવા કયા કયા સ્વરો તે રાગમાં સુસંગત લાગશે, તે લોકરચિતે અનુસરી આગળથી મુકરર કરેલા હોય છે, કારણ કોઈ બલતાજ વિવાદી સ્વરનો ઊપયોગ કરવાથી વિસંગત થઈ તુરત રાગહાની થશે. બીજું એ ધ્યાનમાં રાખવું કે આંગતુક સ્વરો હંમેશાં નિયમિત ટેકાણે નિયમિત પ્રમાણમાંજ વાપરી શકાય છે, અને તેઓનો ઊપયોગ કરવામાં બહુ કુશળતાની જરૂર છે. એ સ્વરોનો ઊપયોગ ધણું

કરીને રાગની અવરોહીની સ્વર રચનામાં કોટેલો જણાશે. ચાલુ બ્યવહારમાં ગાયકો એ સ્વરને “અમુક સ્વરનો કણ અથવા અંશ” કરીને કહે છે.

સ૦—દુર્ભળ અથવા અદ્ય સ્વર એટલે શું.

જ૦—રાગમાં જે સ્વર અથવા સ્વરો ખીલકુલ વર્જ ન હોતાં બહુ થોડા પ્રમાણમાં બેમાત્રુમ લેવામાં આવે છે, કે જેથી એવા સ્વરો પર સાંભળનારાઓનું ધ્યાન ઝાઝું બેસાતુ નથી, તે સ્વરો દુર્ભળ અથવા અદ્ય સ્વરો કહેવાય છે.

સ૦—ગુપ્ત સ્વર એટલે શું.

જ૦—રાગમાં જે સ્વર બહુ ગૌણ રીતે સંભળાવવામાં આવે છે તે ગુપ્ત સ્વર કહેવાય છે. એ સ્વર તદ્દત સ્પષ્ટ ન હોતાં બહુ થોડા પ્રમાણમાં ખુખીથી લેવામાં આવે છે. રાગોનો અભ્યાસ કરતી વખતે એ વિષે પુરતો ખુલાસો થશે.

સ૦—વક્ર સ્વર એટલે શું.

જ૦—વક્ર એટલે “વાંકી રીતે લેવામાં આવે તેવો. રાગમાં એકાદો સ્વર વક્ર રીતે લેવાનો હોય છે, તો તેવી વખતે તે વક્ર સ્વર સુધી આવી તેની આગલનો સ્વર પાછો લઈ, પછી તેની પાછલનો સ્વર લેવો પડે છે. દાખલા તરીકે સર્વ શુદ્ધ સ્વરોનાં એકાદ રાગની આરોહીની સ્વર રચનામાં નિષાદ, તથા અવરોહીમાં ગંધાર સ્વર વક્ર છે, એટલે એવી વખતે આરોહી અવરોહીની સ્વર રચના નીચે મુજબ થાય છે:—

(આરોહી) સા રે ગ મ પ ધ ની ધ સાં

(અવરોહી) સાં ની ધ પ મ ગ મ રે સા

ઊપલા દાખલા પરથી જણાશે કે વક્ર સ્વર તેની આગલનાં સ્વર સાથે હંમેશા વિંટલાયલો રહે છે, જેથી એની સ્થિતિ પણ એક દુર્ભલ સ્વર જેવીજ સમજવી, કારણ કે જે સ્વર સાથે એ વિંટલાયલો રહેશે તે સ્વરનું આપદ્ય કુદરતી રીતે એ સ્વર કરતાં વધુ રહેશે, જેથી વક્ર રીતે લીધેલા સ્વર તરફ સાંભળનારાઓનું ઝાઝું ધ્યાન ખેંચાશે નહીં.

સ૦—ઘણ સ્વર એટલે શું.

જ૦—ઘણ એટલે “ઘણ કરતું અથવા પકડતું.” જે સ્વર પરથી રાગના આલાપની કે ગાયનની સરૂઆત કરવામાં આવે છે, તેને તે રાગનો ઘણ સ્વર કહે છે.

સ૦—ન્યાસ સ્વર એટલે શું.

૪૦—ન્યાસનો અર્થ “ત્માગ, એટલે છોરી દેવું” એમ થાય છે. રાગનો આલાપ કે ગાયન જે સ્વર પર પુરાં કરવામાં આવે, તે સ્વર તે રાગનો ન્યાસ સ્વર કહેવાય છે.

ખુલાસો:—કોઈ રાગમાં એકજ સ્વર અહીં તેમજ ન્યાસ હોય છે, તો કોઈ રાગમાં બે જુદા જુદા સ્વરો હોય છે. રાગોનાં આલાપ કરવામાં અહીં ન્યાસ સ્વરોનાં નિયમો ધણું કરીને પાળવામાં આવે છે, જે સ્વરોની મદદથી રાગનું સ્વરૂપ વધારે ખુલ્લું પ્રદર્શિત થાય છે. રાગોનાં ગાયનોમાં એ નિયમ કડક રીતે પાળી શકાતો નથી, કારણ તેમ કરતાં આપણું સંગીત ચોક્કસ હૃદમાં સંક્રામ્ય જવાનો સંભવ રહે છે. દાખલા તરીકે “યમન” નામે એક રાગમાં ગંધાર સ્વર એ રાગનો અહીં ન્યાસ સ્વર ગણાય છે, પરંતુ વ્યવહારમાં તમો જોશો તો એ રાગનાં સર્વ ગાયનો કોઈ ગંધાર સ્વરથીજ સર કરી એજ સ્વર પર પુરાં કરવામાં આવતાં નથી. કોઈક વેળા નિષાદ અથવા ષડ્જ સ્વરથી પણ સર કરીદેલાં, તેમજ પચ્ચમ અથવા ષડ્જ સ્વર પર પણ પુરાં કરીદેલાં જણાશે. એ ઊપરથી દેખાશે કે ચાલુ વ્યવહારીક સંગીતમાં હાલ અહીં ન્યાસ સ્વરોનો નિયમ કડક રીતે જાઓ પાળવામાં આવતો નથી.

સ૦—આમ સ્વર એટલે શું.

જ૦—શુદ્ધ કે કોમલતીવ સ્વરોમાંથી કોઈ પણ એકાદ સ્વરને ષડ્જ સ્વર ગણી આરોહી અવરોહીની સ્વર રચના કરવામાં આવે, તો તે સ્વરને આમ સ્વર કહે છે. આમ સ્વર હંમેશા ષડ્જ હોવાથી આપણાં સંગીતની સ્વર રચનાનો તે ષડ્જ આમ થયેલો કહેવાશે.

સ૦—સ્વરોની સ્થિતી એટલે શું અને તે કેટલી છે.

જ૦—ગાતી વગાડતી વખતે સ્વરો મુખ્ય કરીને ત્રણ રીતે લેવાય છે, જેને સ્વરોની મધ્ય સ્થિતી, મંદ સ્થિતી તથા કર્કશ સ્થિતી કરીને કહે છે.

સ૦—સ્વરોની મધ્ય સ્થિતી એટલે શું.

જ૦—સ્વરો સરળ રીતે કુદરતી સ્થિતીમાં, એટલે આપણે જેમ સાધારણ રીતે વાતચીત કરીએ છીએ તેમ ગાવા વગાડવામાં આવે, તો તે સ્વરોની મધ્ય સ્થિતી (Medium or Mezzo) કહેવાય છે.

સ૦—સ્વરોની મંદ સ્થિતી એટલે શું.

૪૦—સ્વરોને મધ્ય સ્થિતીનાં કરતાં ધીમેથી ગાવા વગાડવામાં આવે તો તે સ્વરોની મંદ સ્થિતી (Piano or Soft) કહેવાય છે.

સ૦—સ્વરોની કર્કશ સ્થિતી એટલે શું.

૪૦—સ્વરોને મધ્ય સ્થિતીનાં કરતાં વધારે પ્રકાશીતપણે ગાવા વગાડવામાં આવે તો તે સ્વરોની કર્કશ સ્થિતી (Forte or Loud) કહેવાય છે.

ખુલાસો:—ગાયનની પ્રકૃતિ પ્રમાણે સ્વરોની સ્થિતી હંમેશા બદલાય છે. શોકાતુર તથા ગંભીર પ્રકૃતિનાં ગાયનો માટે મંદ સ્થિતીનાં સ્વરો, અને હાસ્યરસ તથા ચંચલ પ્રકૃતિનાં ગાયનો માટે કર્કશ સ્થિતીનાં સ્વરો અનુકૂળ હોય છે. સ્વરોને આ પ્રમાણે રાગ અથવા ગાયનની પ્રકૃતિને અનુકૂળ થતી સ્થિતીમાં લેવાથીજ રાગનું અથવા ગાયનનું ખરૂં રૂપ પ્રદર્શિત થાય છે.

સ૦—અલંકાર એટલે શું.

૪૦—અલંકાર એટલે “સ્વરોની અમુક જાતની ગુંઠણી.” સ્વરોને જુદી જુદી રીતે ગોઠવી તેઓનાં જુદાં જુદાં રૂપો કરવાં તેને અલંકાર (Combination of Notes) કહે છે. સ્વરોની જુદી જુદી રચનાઓથી અસંખ્ય અલંકારો ઊત્પન્ન કરી શકાય છે. એના અભ્યાસથી સ્વરોનું જ્ઞાન બહુજ પાકકું થાય છે. એના યોગે રાગનું વૈચિત્ર્ય પણ ધણું વધે છે. આગલ ચાલતાં જણાશે કે તાનોમાં તથા રાગ આલાપમાં અલંકારોનો ઉપયોગ હંમેશા થાય છે. દાખલા તરીકે થોડા અલંકારો નીચે આપ્યા છે.

- (૧) સા સા, રે રે, ગ ગ, મ મ, પ પ, ધ ધ, ની ની, સાં સાં;
સાં સાં, ની ની, ધ ધ, પ પ, મ મ, ગ ગ, રે રે, સા સા.
- (૨) સા રે, રે ગ, ગ મ, મ પ, પ ધ, ધ ની, ની સાં;
સાં ની, ની ધ, ધ પ, પ મ, મ ગ, ગ રે, રે સા.
- (૩) સા રે સા, રે ગ રે, ગ મ ગ, મ પ મ, પ ધ પ, ધ ની ધ, ની સાં ની,
સાં રે સાં; સાં ની સાં, ની ધ ની, ધ પ ધ, પ મ પ, મ ગ મ,
ગ રે ગ, રે સા રે, સા ની સા.
- (૪) સા રે ગ મ, રે ગ મ પ, ગ મ પ ધ, મ પ ધ ની, પ ધ ની સાં;
સાં ની ધ પ, ની ધ પ મ, ધ પ મ ગ, પ મ ગ રે, મ ગ રે સા.
- (૫) સા રે સા રે ગ, રે ગ રે ગ મ, ગ મ ગ મ પ, મ પ મ પ ધ,
પ ધ પ ધ ની, ધ ની ધ ની સાં; સાં ની સાં ની ધ, ની ધ ની ધ પ,
ધ પ ધ પ મ, પ મ પ મ ગ, મ ગ મ ગ રે, ગ રે ગ રે સા.

(૬) સા, રે સા; સા રે, ગ રે સા; સા રે ગ મ, ગ રે સા; સા રે ગ મ,
પ મ ગ રે, સા; સા રે ગ મ, પ ધ પ મ, ગ રે સા; સા રે ગ મ,
પ ધ, ની ધ પ મ, ગ રે સા; સા રે ગ મ, પ ધ ની સાં, ની ધ પ મ,
ગ રે સા. વગેરે, વગેરે, વગેરે.

કોમલ તીવ્ર સ્વરોનાં પણ અલંકારો એજ મુજબ સ્વરોની જુદી જુદી રચનાઓ કરી હજારોથી ઊત્પન્ન કરી શકાય છે. સંગીતનાં દરેક અભ્યાસીએ એકાદ કુશળ શિક્ષકની મદદ લઈ પ્રથમ અલંકારોનો સારો અભ્યાસ કરવાની ઘણી જરૂર છે, જેથી સ્વરોનું જ્ઞાન બહુજ પાકું થશે, તેમજ તાનોની તૈયારી કરવામાં અને રાગોનાં આલાપ કરવામાં બહુજ ફાયદો થશે.

સ૦—તાન તથા પલટા એટલે શું.

જ૦—ઊપર જણાવેલા ગમે તે પ્રકારનાં સ્વરોનાં અલંકારો તાનમાંજ ગણાય છે. અલંકારોનું કમેથી આરોહ કરવું તેને તાન, અને અવરોહ કરવું તેને પલટા કહે છે. ચાલુ વ્યવહારમાં એ બંનેને તાન કરીનેજ કહેવામાં આવે છે. ટુંકમાં એકથી વધારે સ્વરોનું ત્વરાથી આરોહ અવરોહ થવું તેને તાન કહે છે. દરેક સ્વરથી કઈ અને કેટલી તાનો ઊત્પન્ન કરી શકાય છે તે માટે થોડું જાણવાની જરૂર છે, જે નીચે મુજબ છે:—

સ્વરો સાત છે. એમાંથી કોઈ પણ એકજ સ્વર લઈએ તો તેનું જુદું જુદું ૩૫ થઈ શકે નહીં એ દેખાઈતુંજ છે, એટલે તેનું એકજ ૩૫ છે. હવે આપણે કોઈ પણ એ સ્વરો લઈએ, જેમકે સા રે. આ એ સ્વરોની તાનનાં આરોહ અવરોહ કરતાં એ ૩૫ થશે, જેમકે સા રે તથા રે સા. હવે એજ પ્રમાણે સા રે ગ આ ત્રણ સ્વરો લઈએ તો એ ત્રણ સ્વરોની તાનનાં (એ સ્વરોની તાનના એ ૩૫ થાય છે તેને ત્રણે ગુણતાં) ૬ ૩૫ થશે, જેમકે, (૧) સા રે ગ (૨) રે સા ગ (૩) સા ગ રે (૪) ગ સા રે (૫) રે ગ સા તથા (૬) ગ રે સા. એજ નિયમ મુજબ કોઈ પણ ચાર સ્વરોની તાનનાં (ત્રણ સ્વરોની તાનનાં ૬ ૩૫ થયાં તેને ચારે ગુણતાં) ૨૪ ૩૫, પાંચ સ્વરોની તાનનાં (ચાર સ્વરોની તાનનાં ૨૪ ૩૫ થયાં તેને પાંચે ગુણતાં) ૧૨૦ ૩૫, છ સ્વરોની તાનનાં (પાંચ સ્વરોની તાનનાં ૧૨૦ ૩૫ થયાં તેને છ એ ગુણતાં) ૭૨૦ ૩૫, તથા સાત સ્વરોની તાનનાં (છ સ્વરોની તાનનાં ૭૨૦ ૩૫ થયાં તેને સાતે ગુણતાં) ૫૦૪૦ ૩૫ થશે. એ સર્વે ૩૫ો અત્રે વીગત વાર લખવાની જરૂર જોઈ નથી, પરંતુ ચાલુ વ્યવહારીક સંગીતનાં અભ્યાસી માટે તાન વિષેનો ઉપલો ખુલાસો પુરતો છે. એ તો જેને આલાપના વિષયમાં શાસ્ત્રી (Professor) થવું હોય તેનેજ એ સર્વનો અ-

બ્યાસ કરવાની જરૂર છે. ઊપલા ખુલાસા પરથી જણાશે કે, એક સ્વરથી સાત સ્વર સુધીનો તાનનાં રૂપોનો એકંદર સરવાળો ૫૯૧૩ થાય છે, જે નીચે આપેલા નકશા પરથી સહેલાઈથી સમજ પડશે.

સ્વર સંખ્યા	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	જુમલો
રૂપોની સંખ્યા	૧	૨	૬	૨૪	૬૨૦	૫૨૦	૫૦૪૦	૫૯૧૩

થાટ વર્ણન.

સ૦—થાટ એટલે શું.

જ૦—સાત સ્વરોનો એક સરખા ક્રમથી સરળ રીતે આરોહ અવરોહ થઈ એવી જે સ્વરોની સ્વરમાળા તેને થાટ, ઠાઠ અથવા મેલ (Scale) કરીને કહે છે. દાખલા તરીકે “ સા રે ગ મ પ ધ ની ” આ સાત શુદ્ધ સ્વરોનો સરળ આરોહ કરીએ, અને તેજ ક્રમે “ ની ધ પ મ ગ રે સા ” આ પ્રમાણે સરળ અવરોહ કરીએ, તો તે સાત સ્વરોનો શુદ્ધ થાટ કહેવાય. હવે એ સાત શુદ્ધ સ્વરોમાંથી શુદ્ધ મધ્યમને બદલે તીવ્ર મધ્યમ લઈ એક સરખા ક્રમે ઊપર મુજબ આરોહ અવરોહ કરીએ, જેમકે “ સા રે ગ મ પ ધ ની, ની ધ પ મ ગ રે સા, ” તો તે તીવ્ર મધ્યમનો થાટ કહેવાય. એવી રીતે પાંચ ક્રમલ તીવ્ર સ્વરોમાંથી એક, બે, ત્રણ કે પાંચ સ્વરો વારા ફરતી લઈ તેની સરખી રીતે આરોહી અવરોહી કરતાં ગણિતનાં યોગે એકંદર ૭૨ થાટો ઉત્પન્ન કરી શકાય છે, જેમાંથી મન રંજન કરે તેવા ફક્ત ૧૨ થાટો જ છે, જેનો વ્યવહારમાં ચાલુ ઊપયોગ થાય છે. આ થાટોને જુદા જુદા ઓળખવા માટે નામો મુકરર કરવામાં આવ્યાં છે. પ્રાચીન ગ્રંથોનાં નામોમાં તથા હાલ વ્યવહારમાં ગાયકો થાટોને જે નામોથી ઓળખે છે તેમાં થોડો હેરફેર છે, જેનું વીગતવાર વર્ણન નીચે આપેલું જણાશે. ચાલુ વ્યવહારમાં જે સર્વ રાગો ગવાય છે, તે આ ૧૨ થાટોમાંથીજ ઉત્પન્ન થયેલા છે, જેથી થાટો રાગોનાં ઉત્પત્તિસ્થાનો કહેવાય છે.

ગાયકોને થાટની ખટપટમાં ગિતરવાની ઝાઝી જરૂર હોતી નથી, પરંતુ વાદકોને અમુક રાગ જે થાટમાંથી ઉત્પન્ન થતો હોય તે થાટનાં સ્વરો મુજબ વાજાંજ ઊપર સ્વરોની રચના કરવી પડે છે. ૧૨ થાટોનાં નામો તથા તેઓનાં સ્વરો નીચે મુજબ છે,

૧૨ થાટોનો નકશો.

સ્વરોનાં નામ	થાટનાં હાલનાં નામ	થાટનાં પ્રાચીન નામ
(૧) સા રે ગ મ પ ધ ની	શંકરાભરણ અથવા બિલાવલ.	શંકરા ભરણ
(૨) સા રે ગ મં પ ધ ની	કલ્યાણ અથવા યમન	કલ્યાણ
(૩) સા રે ગ મ પ ધ ની	ઝિઝોટી અથવા ખમાજ	કાંભોજ
(૪) સા રે ગ મ પ ધ ની	કાફી	હરપ્રિય
(૫) સા રે ગ મ પ ધ ની	સીંધ ભયરવી અથવા આસાવરી	નટ ભયરવ
(૬) સા રે ગ મ પ ધ ની	ભયરવી	ટોડી
(૭) સા રે ગ મં પ ધ ની	ટોડી	વરાળી
(૮) સા રે ગ મ પ ધ ની	ભયરવ અથવા કાલીંગડો	માલવગોડ
(૯) સા રે ગ મં પ ધ ની	પુર્વી	કામવર્ધની
(૧૦) સા રે ગ મં પ ધ ની	મારવા અથવા પુરીઆ	ગમનશ્રમ
(૧૧) સા રે ગ મ પ ધ ની	સુર્યકાંટ અથવા રામત્રી	સુર્યકાંટ અથવા વેગવહાણી
(૧૨) સા રે ગ મ પ ધ ની	પીલુ	કીરવાણી

જિપલા ૧૨ થાટોનાં સ્વરો જોતાં એક એવો નિયમ નજરે પડશે કે, જે થાટનાં સ્વરોમાં કોમલ ગંધાર તથા કોમલ નિષાદ આવે છે, તે થાટમાં તીવ્ર મધ્યમ સ્વર આવતો નથી.

રાગ વર્ણન.

સં—રાગ એટલે શું.

જૉ—જિપર જણાવેલા ૧૨ થાટોનાં સ્વરોની જુદી જુદી ઊલટ સુલટ રચનાથી, તેમજ અમુક સ્વર અથવા સ્વરોને આરોહ અથવા અવરોહમાં વર્જ કરવાથી, તથા જુદા જુદા સ્વરોને વાદી સંવાદી કરવાથી મન જિપર જે જુદી જુદી અસર કરી કાનને મધુર લાગી દીલને આનંદ આપે, તે સર્વ સ્વર રચનાઓને રાગ (Melody or Tune) કહે છે. આમલ સિખી ગયા મુજબ સ્વરોની જુદી

ભુદી રચનાથી તો અગણિત સ્વર રચનાઓ ઊત્પન્ન કરી શકાય છે, પણ તે સર્વ સ્વર રચનાઓને કાંઈ રાગ કરીને કહી શકાય નહીં; પરંતુ જે જે સ્વર રચનાઓ મધુર હોઈ દીલરંજન કરે તેઓનેજ “રાગ” કહેવામાં આવે છે. અનેક કુશળ અને વિદ્વાન ગાયકોનાં પ્રયત્નથી અનેક રાગો હસ્તીમાં આવ્યા છે. સંગીત ગ્રંથો જેતાં પ્રાચીન રાગોની સંખ્યા ૨૫૦ થી ૩૦૦ ની થતા જાય છે, પરંતુ વ્યવહારમાં હલ તેમાંથી સુમારે ૧૫૦ રાગોનો યાત્રુ ઊપયોગ થાય છે. રાગો સહેજાઈથી માદ રહી શકે તે માટે પ્રચીન ગ્રંથોમાં તેઓને ૬ મુખ્ય રાગો, તેઓની સ્ત્રીઓ, તેમના પુત્રો, વળી પુત્રોની સ્ત્રીઓ (ભાયાં) વગેરેમાં યુક્તિથી એક સ્થળે ગોઠવવામાં આવ્યા છે, અને તેઓ માટે તરેહવાર જાતની કથાઓ (Fables) પણ લખવામાં આવી છે. એ સર્વ તે કાળનાં જમાનાંને રૂચતું હોય, પરંતુ તે હાલના સંગીતનાં અભ્યાસ માટે તદ્દન નકાર્યું છે. અમુક રાગ કથા થાટમાંથી ઊત્પન્ન થયો છે, તે રાગમાં ક્યા ક્યા સ્વરો લેવાય છે, અને તે રાગ ગાવા માટે શું શું નિયમો મુકરર કરીયા છે, એટલી માહિતીની હાલ સંગીતનાં દરેક અભ્યાસી માટે વિશેષ જરૂર છે.

સ૦—ધ્રુવ એટલે શું.

જ૦—અસંખ્યાં રાગોની ભાંજફાડ કરી જે નવા રાગો ઊત્પન્ન કરવામાં આવ્યા છે, તેઓને ઊત્તમ ગાયકો રાગ ન કહેતાં ધ્રુવ કરીને કહે છે. એવા રાગોમાં ધણું કરીને દુદ્ધ ગીતો, જેવાં કે ટુમરી, ગઝલ, લાવણી, વગેરે ગાવાનો ચાલ છે. એનાં ગાયનો ધણા મધુર હોઈ લોકપ્રિય હોય છે, પરંતુ જિંમ્યા દરજ્જાનાં ગાયકો એ રાગો ગાવાનું પોતાના મોલાથી હવડું સમજે છે.

સ૦—મદાની તથા જનાની રાગો એટલે શું.

જ૦—જે રાગો અતિ ગભીર, બદાસ તથા શાંત પ્રકૃતિનાં હોય છે, તેઓ મદાની રાગ, અને તેનાં કરતાં કમી પ્રકૃતિનાં જનાની રાગ કહેવાય છે. મદાની રાગો ગાવા માટે પુરૂષ કંઠની તથા જનાની રાગો માટે સ્ત્રી કંઠની વિશેષ જરૂર છે, જેમ થવાથીજ સંગીત પોતાની અતુલ પ્રકૃતિમાં સુંદર રીતે પ્રકટ થઈ શકે છે. ગાયકો જનાની રાગોને “રાગણી” કરીને કહે છે, પરંતુ રાગ અને રાગણી એ બંને એકજ છે, માટે આ પુસ્તકમાં પણ સર્વને “રાગ”ના સાધારણ નામેજ ઓળખવામાં આવ્યા છે.

સ૦—આશ્રય રાગ એટલે શું.

જ૦—અમુક થાટમાંથી ઊત્પન્ન થનારા રાગોમાંના જે એક મુખ્ય રાગ કે જેને તે થાટમાંથી ઊત્પન્ન થતા બીજા રાગોનું સરીર અથવા ધડ સમજવામાં આવે

છે, તેને તે થાટનો આશ્રય અથવા થાટવાચક રાગ કહે છે. આશ્રય રાગમાં સ્વરો આરોહી અવરોહીમાં તેના થાટમાં આવતા સ્વરો મુજબ સરળ રીતે લાગે છે. એનું ૩૫ એના થાટમાંથી ઊત્પન્ન થતા બીજા રાગોથી તદ્દન સ્વતંત્ર હોય છે, જેથી એને શુદ્ધ રાગ માનવામાં આવે છે. દરેક થાટનું નામ પણ તેના આશ્રય રાગનાં નામ પરથીજ આપવામાં આવ્યું છે. દાખલા તરીકે યમન થાટ લઈએ. એ થાટનાં સ્વરોની ક્રોધિની રીતે ઊલટ પાલટ રચના કરીએ તો તે નીદાંન યમન રાગનીજ જણાશે, તેજ કારણે લાંબે યમન રાગ એ થાટનો આશ્રય અથવા થાટવાચક રાગ કહેવાય છે, અને એ રાગનાં નામ પરથીજ એ થાટને પણ યમન થાટ કરીને ઓળખવામાં આવે છે. એજ પ્રમાણે દરેક થાટ માટે સમજવું.

સ૦—જન્ય રાગ એટલે શું.

જ૦—આશ્રય રાગ શિવાયનાં થાટનાં બીજા સર્વ રાગો જન્ય રાગો કહેવાય છે. આ રાગોની સ્વર રચના જુદા જુદા નિયમે થાય છે, માટે આ રાગો ગાતાં તેના નિયમો પર બરાબર ધ્યાન આપી કુશળતાથી ગાવાની જરૂર છે, જેમ ન થતા તેઓની સ્વર રચના તે થાટનાં આશ્રય રાગ જેવી દેખાવા માંડશે. આ રાગોમાં તેનાં આશ્રય રાગની છાયા (૩૫) હંમેશા નજરે પડતી હોવાથી તેઓને છાયાલગ અથવા સાલંગ રાગો માનવામાં આવે છે.

સ૦—મિશ્ર રાગ એટલે શું.

જ૦—ઊપર જણાવી ગયલા આશ્રય તથા જન્ય રાગો ઊપરાંત કુશળ અને વિદ્વાન ગાયકોએ જુદા જુદા થાટો તથા રાગોનાં પરસ્પર મિશ્રણથી બીજા અસંખ્ય રાગો ઊત્પન્ન કરીઆ છે, જેઓને મિશ્ર અથવા સંકિર્ણ રાગો કહે છે. ઊત્તમ ગાયકો ધણું કરીને મિશ્ર રાગો ગાતા નથી, પરંતુ નાટક તખ્તા ઊપર એ રાગોનો અધિક ઉપયોગ કરીલો જણાશે, કારણ એ રાગો મધુર હોવાથી સમાજને બહુ પ્રિય હોય છે.

સ૦—સમપ્રકૃતિક રાગો એટલે શું.

જ૦—સમપ્રકૃતિક એટલે “ એકજ પ્રકૃતિનાં, એટલે એક બીજાને બહુજ મળતા રાગો તે.” આવા રાગો ગાતી વખતે તેઓનાં રાગ નિયમો પર બહુજ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે, કારણ નિયમો તરફ દુર્લક્ષ થતાંજ એકએકમાં ભેળાઈ જવાનો સંભવ રહે છે.

સ૦—રાગનો આવિર્ભાવ તથા તિરોભાવ એટલે શું.

જ૦—સમપ્રકૃતિક રાગોમાં અમુક સ્વર રચનાઓ સાધારણ હોય છે, જેથી ગાયક જ્યારે એકાદ એવા રાગનો વિસ્તાર કરે છે, ત્યારે તેના સમપ્રકૃતિક સગોની

છાયા ઉત્પન્ન થઈ સમાજને શું ચવાડામાં નાંખે છે, જે કૃત્યને “ રાગનો તિરોભાવ થયો ” એમ કહે છે, અને પાછું જ્યારે ગાયક ગાવામાં આવતા રાગનું મુખ્ય (સ્વતંત્ર) અગ્ર તેની યોગ્ય જગ્યાએ કુશળતાથી જોરી દઈ તે રાગ કીયો છે એ સ્પષ્ટ દેખાડે છે, તે કૃત્યને “ રાગનો આવિર્ભાવ થયો ” એમ કહે છે. આ કૃત્ય ખરેખર ધણું મનોરંજક હોય છે. આગલ ચાલતાં યમન થાટનાં ઝંનને મધ્યમ લેનારા સમપ્રકૃતિક રાગોનો અભ્યાસ કરતી વખતે એ વિષે પુરતો ખુલાસો થશે.

સ૦—પરમેલ પ્રવેશક રાગ એટલે શું.

જ૦—અમુક થાટનાં રાગો ગાઈ રહ્યા પછી જે રાગ ગાવાથી ગાયકને તેની પછીનાં બીજા થાટનાં રાગો ગાવાનું સવલ થઈ પડે છે તે રાગને પરમેલ પ્રવેશક, એટલે “ બીજા મેલ અથવા થાટમાં પ્રવેશ કરનારો ” રાગ કહે છે. દાખલા તરીકે દીવસનાં મધ્ય ભાગમાં કાફી થાટનાં રાગો ગાઈ રહ્યા પછી દીવસનાં છેલ્લા પહો-રનાં પુર્વી થાટનાં રાગો ગાવાનું સર કરવા આગમ્ય મુલતાની નામે એક રાગ ગાવામાં આવે છે (જે ટોડી થાટનો છે), જેને પરમેલ પ્રવેશક રાગ તરીકે માનવામાં આવે છે.

સ૦—પુર્વાંગ વાદી તથા ઊત્તરાંગ વાદી રાગો એટલે શું

જ૦—અમુક રાગમાં તેનો વાદી સ્વર જ્યારે સપ્તકનાં પુર્વાંગમાં હોય છે ત્યારે તે પુર્વાંગવાદી, અને ઊત્તરાંગમાં હોય છે ત્યારે તે ઊત્તરાંગવાદી રાગ કહેવાય છે. સંગીતનો એક નિયમ એવો ધ્યાનમાં રાખવો કે પડજ. મધ્યમ અને પચમ આ ત્રણ સ્વરો કોઈથી અંગ, પુર્વાંગ કે ઊત્તરાંગમાં. વાદી થઈ શકે છે.

ખુલાસો:—આપણા દીવસ તથા રાતને એ ભાગમાં વહેચી નાંખવામાં આવ્યા છે એ સર્વને જાણીતી બીજા છે. બપોરના ૧૨ વાગે થી રાતના ૧૨ વાગતા સુધીના ભાગને પુર્વ ભાગ, તથા રાતના ૧૨ વાગેથી બપોરનાં ૧૨ વાગતા સુધીના ભાગને ઊત્તર ભાગ કહે છે. પુર્વ ભાગમાં પુર્વાંગવાદી રાગો અને ઊત્તર ભાગમાં ઊત્તરાંગ વાદી રાગો ગાયલા મોટે ભાગે નજરે પડશે, જે આપણા સંગીતની વ્યવ-સ્થાતી એક ખરેખર મહાન ખુબીજ લેખાપ તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી

સ૦—પુર્વાંગવાદી તથા ઊત્તરાંગવાદી રાગોનાં સાધારણ નિયમોનું વર્ણન કરો.

જ૦—પુર્વાંગવાદી તથા ઊત્તરાંગવાદી રાગો વિષે છ નિયમો નીચે મુજબ ધ્યાનમાં રાખવા. આ નિયમો સાધારણ સમજવા, કારણ એ નિયમોનાં અપ-વાદો પણ કોઈ કોઈ ઠેકાણે નજરે પડશે.

(૧) રાતને વખતે પુર્વાંગવાદી રાગો, તથા દીવસે ઊત્તરાંગવાદી રાગો અધિક નજરે પડશે.

(૨) પુર્વાંગવાદી રાગોની ગતિ મંદ્ર તથા મધ્ય સમકોમાં, જ્યારે ઊત્તરાંગ વાદી રાગોની ગતિ મધ્ય સમકનાં પંચમ સ્વરથી તાર સમકનાં પડજ અને તેની ઊપરનાં સ્વરોમાં વિશેષ નજરે પડશે. રાગની ગતિનો ખુલાસો આગલ ચાલતાં આપેલો જણાશે.

(૩) પુર્વાંગવાદી રાગોમાં પડજ સ્વર એક મુખ્ય વિશ્રાન્તિ (એટલે મુકામ કરવાનું) સ્થાન ગણાય છે, જ્યારે ઊત્તરાંગવાદી રાગોમાં પંચમ સ્વર ગણાય છે, કારણુ પડજ સ્વર જેમ પુર્વાંગ (સા રે ગ મ) નો પહેલો સ્વર છે, તેમ પંચમ સ્વર ઊત્તરાંગ (પ ધ ની સા) નો પહેલો સ્વર છે.

(૪) પુર્વાંગવાદી રાગોમાં પડજ સ્વરની નજદીકમાંજ વાદી સ્વર હોવાથી એ રાગોની સદ્વ્યાત ધણું કરીને વાદી સ્વરથીજ કીધેલી નજરે પડશે.

(૫) ઊત્તરાંગવાદી રાગોમાં શુદ્ધ મધ્યમ સ્વરનું પ્રત્યલ્પ ત્રીજ મધ્યમ સ્વર કરતાં અધિક જણાશે.

(૬) પુર્વાંગવાદી રાગોની શાલા તેઓની આરોહીની સ્વર રચનામાં હોય છે, જ્યારે ઊત્તરાંગવાદી રાગોની શાલા તેઓની અવરોહીની સ્વર રચનામાં તથા અંતરાની સદ્વ્યાતમાં જણાશે.

રાગોનો અભ્યાસ કરતી વખતે એ વિષે પુરતો ખુલાસો થશે.

સ૦—રાગની ગતિ એટલે શું.

જ૦—આગળ જણાવી ગયા મુજબ રાગોમાં ત્રણ સપ્તકોનો ઊધોગ કરવામાં આવે છે, પરંતુ કેટલાક રાગો વળી એવા પણ છે, જે ચોક્કસ સપ્તકોમાંજ પોતાનું અર્થ રૂપ દરશાવી શકે છે, જેને રાગની ગતિ કરીને કહે છે દાખલા તરીકે ખમાજ થાટના “ ગારા ” નામે રાગની ગતિ મંદ્ર તથા મધ્ય સપ્તકોમાં, તેમજ મારવા થાટના “ સોહૈની ” નામે રાગની ગતિ મધ્ય તથા તાર સપ્તકોમાં છે, એટલે એમ સમજવું કે એ રાગો ઊપર જણાવેલા સપ્તકોમાંજ પોતાનું અર્થ રૂપ સારી રીતે પ્રદર્શિત કરે છે. દરેક રાગમાં મધ્ય સમક તો અવશ્યતોજ છે, જે વગર કોઈ પણ રાગ હોઈ શકેજ નહી. ધ્યાનમાં રાખવું કે રાગની ગતિ અને તાલની ગતિ એ બંને જુદા જુદા વિષયો છે.

સ૦—રાગની ગતિ એટલે શું, અને તે કેટલી છે.

જ૦—રાગની આરોહી તથા અવરોહીમાં આવતા સ્વરોની સંખ્યા પરથી રાગની ગતિ મુકરર કરવામાં આવે છે. મુખ્ય ગતિ ત્રણ છે, જેઓને સંપૂર્ણ, પાડવ તથા ઓડવ કરીને કહે છે.

સ૦—સંપુર્ણ રાગ એટલે શું.

જ૦—જે રાગની આરોહી અવરોહીમાં તેના ચાટના સ્વરો મુજબ સાતે સ્વરોનો ઊપયોગ કરવામાં આવે છે, તે સંપુર્ણ રાગ કહેવાય છે.

સ૦—પાડવ રાગ એટલે શું.

જ૦—જે રાગની આરોહી અવરોહીમાં ફક્ત છજ સ્વરોનો ઊપયોગ કરવામાં આવે, એટલે કાંઈ એકાદો સ્વર વર્જ કરવામાં આવે, તો તે પાડવ રાગ કહેવાય છે.

સ૦—ઝોડવ રાગ એટલે શું.

જ૦—જે રાગની આરોહી અવરોહીમાં ફક્ત પાંચજ સ્વરોનો ઊપયોગ કરવામાં આવે, એટલે કાંઈ પણ બે સ્વરો વર્જ કરવામાં આવે, તો તે ઝોડવ રાગ કહેવાય છે.

ખુલાસો:—સંગીતનો એક એવો નિયમ ધ્યાનમાં રાખવો કે પાંચ સ્વરોથી ઓછા સ્વરોનો રાગ કદી પણ હોઈ શકે નહીં. વળી કેટલાક રાગો એવા પણ જણાશે કે તેઓની આરોહીમાં સાતે સ્વરો લાગે, પણ અવરોહીમાં છ કેવાં પાંચ સ્વરો લાગે, તો આરોહી અવરોહીની સંખ્યા મુજબ તેવા રાગો સંપુર્ણ પાડવ કેવાં સંપુર્ણ ઝોડવ કરીને કહેવાય છે. એજ નિયમ પ્રમાણે આરોહી અવરોહીમાં લાગતા સ્વરોની સંખ્યા પરથી રાગની જ્ઞાતિનું નામ આપવામાં આવે છે.

સ૦—રાગનું સ્વરૂપ એટલે શું.

જ૦—રાગના નિયમો મુજબ રાગનાં સ્વરોને તાલમાં ગોઠવવાથી જે રૂપ થાય છે, તેને રાગનું સ્વરૂપ કહે છે. ગાયકો એને અમુક રાગની “ સરગમ,” તથા વાદકો એને અમુક રાગની “ ગત ” કરીને સાધારણ રીતે ઓળખે છે.

સ૦—રાગનું મુખ્ય અંગ અથવા પકડ એટલે શું.

જ૦—રાગની તમામ સ્વર રચનાના જે ચોક્કસ સ્વરોના ટુકડા પરથી ગાવામાં આવતો રાગ કયો છે તે પુરત ઓળખાઈ આવે છે, તે સ્વરોનાં ટુકડાને રાગનું મુખ્ય અંગ અથવા રાગની પકડ કહે છે. રાગનાં મુખ્ય અંગની મદદથીજ સર્વ રાગો એક ખીજથી નિરનિરાળા ઓળખાઈ આવે છે, માટે પ્રત્યેક રાગનાં મુખ્ય અંગનો પકડો અભ્યાસ કરવાની વિશેષ જરૂર છે.

સ૦—રાગવાચક ભાગ એટલે શું.

જ૦—મુખ્ય અંગ બિપરંત રાગમાં ખીજ જે જે ચોક્કસ સ્વરોના ટુકડા મહત્વનાં (Important) હોય છે, તેઓ રાગનાં રાગવાચક ભાગો મણાય છે,

સ૦—રાગની પ્રકૃતિ એટલે શું.

જૃ૦—રાગમાં સ્વરોની જુદી જુદી રચનાથી મન પર જે જુદી જુદી તરા-હની કુદરતી અસર થાય છે, તે રાગની પ્રકૃતિ કહેવાય છે. કેટલાક રાગો ગંભીર તથા ઊદાસી હોય છે, તો વળી કેટલાકો હાસ્યરસ તથા ચંચલ હોય છે, એ સર્વ રાગની જુદી જુદી પ્રકૃતિ કહેવાય છે. દરેક ગાયનની રચના પણ તેના રાગની પ્રકૃતિને અનુકૂળ થતાજ શબ્દોમાં કરવામાં આવે છે. તેમજ તે ગાયન ગાવા માટે તેની પ્રકૃતિને અનુકૂળ થતીજ તાલ (time) તથા લય (Degrees of speed) નો ઊપયોગ કરવામાં આવે છે. (તાલ તથા લયનો ખુલાસો આગળ ચાલતાં આપેલો જણાશે). આ પ્રમાણે સર્વ એક રસ થાય, તોજ સંગીત તેના ખરા રૂપમાં પ્રદર્શિત કરી શકાય છે.

સ૦—રાગ ગાવાનો સમય એટલે શું અને તે વિષે થોડું વર્ણન કરો.

જૃ૦—પ્રાચીન શાસ્ત્રિકારોએ અમુક સમયની પ્રકૃતિને અનુકૂળ થતી સ્વર રચનાઓ પરથી અમુક રાગો અમુક વખતે ગાવાનું જે મુકરર કરીજાં છે તેમાં ખરેજ ઘણી ચતુરાઈ દીમે છે. દાખલા તરીકે ભયરવ રાગ લખ્યો. એ રાગ પ્રાત કાળે એટલે સુર્યોદયની વખતે ગાવાનું મુકરર કરીજાં છે હવે પ્રાત કાળનો સમય કેટલો ગંભીર તથા શાંત હોય છે એ સર્વને જાણીતી બીના છે. ભયરવ રાગની જે સ્વર રચના છે તે પણ ગંભીર તથા શાંત પ્રકૃતિનીજ છે, જેથી એ રાગ ગાતાં પ્રાતકાળનાં ગંભીર સમયનો કાંઈક ખમાલ આવે છે, અને એ રાગનાં કાર્યો મન ઊપર કાંઈ વિલક્ષણ અસર કરે છે, તથા દીલને જે આનંદ આપે છે તેનું વર્ણન યોગ્ય રીતે કરવું મુશ્કેલ છે. વ્યવહારમાં રાગ ગાવાના સમયનો નિયમ કડક રીતે પાળી શકાતો નથી, કારણ દીવસનાં સર્વ પુરૂષો પોતાનાં ધંધા રોજગારમાં ગુંટા-ચલા રહે છે, અને સંગીતની ખેડકો (જલસાઓ) પણ ઘણું કરીને રાતનાં શાંત તથા ધ્રુસદને વખતે કરવામાં આવે છે, તો પછી દીવસે ગવાતા રાગોનું શું કરવું ? આ મુખ્ય મુશ્કેલીને લીધેજ રાગ ગાવાના સમયનો શાસ્ત્રિય નિયમ ચાલુ વ્યવહારમાં કડક રીતે પાળવો અશક્ય છે. માટે એ નિયમનો અર્થ એટલોજ સમજવો કે અમુક રાગ જો તેના નિયમિત સમયેજ ગાવામાં આવે, તો બેશક તે રાગ પોતાનાં કાર્યો વધુ સંતોષકારક રીતે બજાવશે.

આપણા સંગીત શાસ્ત્રિઓએ વળી કેટલાક રાગો અમુક રૂતુમાંજ ગાવાનું મુકરર કરીજાં છે, જેવાકે વસંત રાગ વસંત રૂતુમાં, મદહાર રાગ વરસાદ રૂતુમાં, વગેરે. આ રાગો બીજી રૂતુઓમાં ગાઈ શકાયજ નહીં એવું કાંઈ નથી. એ નિયમનો અર્થ એટલોજ સમજવો કે આ રાગોનાં ગાયનોમાં ઘણું કરીને અમુક રૂતુનું વર્ણન ટીપેલું હોય છે, જેથી તેને પ્રસંગોપાત રૂતુમાંજ ગાવાથી તેઓ મનને વધારે સુખદાયક લાગશે.

રાગ સમયનાં થોડા સામાન્ય નિયમો સંગીતનાં અભ્યાસીને શિખવાનું અવશ્ય છે, કારણ આગળ ચાલતાં રાગોનાં વર્ણનમાં એ નિયમોનો જીયોગ કીધેલો જણાશે. અલગતાં એ નિયમો કાંઈ કડક નથી, પરંતુ સાધારણ સમજવા, કારણ તેમાં કેટલાક અપવાદો પણ જણાશે.

પ્રથમ સવલતાને ખાતર દીવસ તથા રાતનાં નીચે મુજબ ભાગો કરશું:—

દીવસનાં ભાગો—દીવસનાં પાંચ ભાગો કરવામાં આવ્યા છે, જેઓને (૧) સુર્યોદયનો સંધી પ્રકાશનો વખત (૨) દીવસનો પહેલો પહોર (૩) દીવસનો મધ્ય ભાગ (૪) દીવસનો ત્રીજો પહોર તથા (૫) સુર્યઅસ્તનો સંધી પ્રકાશનો વખત.

સુર્યોદય તથા સુર્યઅસ્તનાં સમયની થોડું આગમય તેમજ થોડું પછી જે થોડો વખત રહે છે તેને **સંધીપ્રકાશ** કહે છે.

રાતના ભાગો—રાતનાં ચાર ભાગો કરવામાં આવ્યા છે, જેઓને (૧) રાતનો પહેલો પહોર (૨) રાતનો બીજો પહોર (૩) મધ્ય રાત તથા (૪) રાતની આખેરી.

દીવસ તથા રાતના જિપર જણાવેલા ભાગોમાં કઈ કઈ જાતનાં સ્વરોનાં રાગો ઘણું કરીને ગવાય છે તેનું વર્ણન નીચે મુજબ છે.

સુર્યોદય વખતનાં સંધી પ્રકાશનો સમય

આ સમયે ગવાતા રાગોમાં રિષભ તથા ધૈવત આ બે સ્વરો કોમલ, તથા આકીનાં શુદ્ધ સ્વરો હોય છે. સા, મ અને પ આ ત્રણ સ્વરોનું પ્રયજ્ય નજરે પડશે. આરોહીમાં રિષભ સ્વર ઘણું કરીને કુર્બજ હોય છે, તથા ઊત્તરાંગ વાદી રાગો જણાશે, જેવાકે ભયરવ, રામકલી, બિલાસ, વગેરે ભયરવ થાટનાં રાગો. આ સમયે ગવાતો બિલાવલ રાગ અને તેના પ્રકારો આ નિયમનો અપવાદ જણાશે, કારણ તેમાં સર્વ શુદ્ધ સ્વરોજ લેવામાં આવે છે.

દીવસનો પહેલો પહોર

આ સમયે ગવાતા રાગોમાં કોમલ સ્વરો અધિક દેખાશે, તથા કોમલ ગંધાર તથા કોમલ ધૈવત આ બે સ્વરોનું પ્રયજ્ય વિશેષ નજરે પડશે. મોટે ભાગે ઊત્તરાંગ-વાદી રાગો જણાશે, જેવાકે ભયરવી તથા આસાવરી ચાટોનાં રાગો.

આ સમયે ગવાતો ટોડી રાગ આ નિયમનો અપવાદ છે, કારણ તેમાં તીવ્ર મધ્યમ તથા શુદ્ધ નિષાદ સ્વરો લેવામાં આવે છે. દીવસે ગવાતા રાગોમાં તીવ્ર

મધ્યમ કરતાં શુદ્ધ મધ્યમ સ્વર અધિક હોય છે, જ્યારે આ ટોટી રાગમાં તીવ્ર મધ્યમ સ્વર લેવામાં આવતો હોવાથી દીવસે ગવાતા રાગોનો એ રાગ એક અપવાદજ ગણાય છે.

દીવસનો મધ્ય ભાગ

દીવસનાં મધ્ય ભાગમાં ગવાતા રાગોમાં મુખ્ય રાગ સારંગ છે, અને તેનું જ મિશ્રણ આ સમયે ગવાતા બધા રાગોમાં દેખાતું રહેશે. ગંધાર તથા નિષાદ આ બે સ્વરો કોમલ, તથા બાકીનાં શુદ્ધ સ્વરો જણાશે. પુર્વાંગવાદી રાગો હોય છે. બીજી એક ખુબી એવી નજરે પડશે કે, આ સમયે ગવાતા ધનાશ્રી, ભિમપલાસી, ધાની, વગેરે રાગોમાં આરોહીમાં રિષભ તથા ધૈવત આ બે સ્વરો વર્જ હોય છે. કાફી થાટનાં રાગો ઘણું કરીને નજરે પડશે.

દીવસનો છેલ્લો પહોર

આ સમયે ગવાતા રાગોમાં રિષભ તથા ધૈવત આ બે સ્વરો કોમલ, મધ્યમ તીવ્ર, તથા બાકીનાં શુદ્ધ સ્વરો હોય છે. રિષભ, ગંધાર તથા પંચમ આ ત્રણ સ્વરોનું પ્રબળ જણાશે. પુર્વાંગવાદી રાગો હોય છે, જેવાકે પુર્વી, શ્રી, ગૌરી, વગેરે, પુર્વી થાટનાં રાગો.

દીવસનાં મધ્ય ભાગનાં રાગો ગાઈ રહ્યા પછી દીવસનાં છેલ્લા પહોરનાં રાગો ગાવા સર કરવા આગમજ “ મુલતાની ” નામે રાગ ગાવામાં આવે છે. ધનાશ્રી, ભિમપલાસી, વગેરે રાગો મુજબ આ રાગમાં પણ ગંધાર સ્વર કોમલ છે તથા આરોહીમાં રિષભ તથા ધૈવત આ બે સ્વરો વર્જ છે; અવરોહીમાં એ સ્વરો લેવાય છે પરંતુ આ રાગમાં તેઓ કોમલ છે, જ્યારે ધનાશ્રી, વગેરે, રાગોમાં તેઓ શુદ્ધ છે. મુલતાની રાગનાં સ્વરો ફક્ત ગંધાર સ્વર શિવાય દીવસનાં છેલ્લા પહોરે ગવાતા રાગોનાં સ્વરોને મળતા છે, જેથી એવું સીદ્ધ થાય છે કે, દીવસનાં મધ્ય ભાગનાં રાગો ગાઈ રહ્યા પછી આ મુલતાની રાગ ગાવાથી ગાયકને દીવસના છેલ્લા પહોરનાં રાગો ગાવામાં પ્રવેશ થવાનું ઘણું સહેલું થઈ પડે છે, જેથી આગળ જનાવી ગમા મુજબ એ પરમેળ પ્રવેશક રાગ કહેવાય છે. આચીન શાસ્ત્ર-કારોએ આપણાં સંગીતની આવી ખુબીઓથી વ્યવસ્થા રાખી છે, જે માટે તે લોકને જેટલો ધન્યવાદ ઘટે એટલો થોડોજ છે.

સુર્યઅસ્ત વખતનો સંધીપ્રકાશનો વખત.

આ સમયે ગવાતા રાગોમાં ફક્ત રિષભ સ્વર કોમલ, મધ્યમ તીવ્ર, તથા બાકીનાં શુદ્ધ સ્વરો હોય છે. આ સમયનાં ઘણાંએક રાગોમાં પંચમ સ્વર વર્જ

જણાશે. પુર્વાંગવાદી રાગો હોય છે, જેવા કે પુરીઆ, મારવા, જેત, વગેરે, મારવા થાટનાં રાગો.

રાતનો પહેલો પહોર.

રાતની સરૂઆતે એટલે દીવા બતી થવે ગવાતા રાગોમાં મધ્યમ સ્વર તીવ્ર, બાકીનાં સર્વ શુદ્ધ સ્વરો જણાશે. ગંધાર તથા પંચમ આ બે સ્વરોનું પ્રબળ્ય તથા સંગતી વિશેષ નજરે પડશે. પુર્વાંગવાદી રાગો હોય છે, જેવાકે કલ્યાણ રાગ અને તેના પ્રકારો.

રાતનો બીજો પહોર.

આ સમયે ગવાતા રાગોમાં સર્વ શુદ્ધ સ્વરો લેવામાં આવે છે. નિષાદ સ્વર શુદ્ધ તેમજ કોમલનો રાગોનાં નિયમ મુજબ બિપ્રયોગ થાય છે. આ રાગોમાં જો કે શુદ્ધ મધ્યમ સ્વર લેવાય છે, તોપણ થોડો તીવ્ર મધ્યમ સ્વર પણ લેવામાં આવે છે, કારણ રાત્રે ગવાતા રાગોમાં શુદ્ધ મધ્યમ કરતાં તીવ્ર મધ્યમ સ્વર અધિક હોય છે, જેથી રાત્રે ગવાતા શુદ્ધ મધ્યમ સ્વરવાળા રાગોમાં થોડો તીવ્ર મધ્યમ સ્વર એક આંગતુક સ્વર દાખલ લેવામાં કાંઈ હરકત નથી. રાગોનો અભ્યાસ કરતી વખતે એ વિષે પુરતો ખુલાસો થશે. આ સમયે ગવાતા રાગો પુર્વાંગવાદી જણાશે, જેવા કે બિહારી, શંકરો, ખમાજ, તિલંગ વગેરે શંકરાભરણ તથા ખમાજ થાટનાં રાગો.

રાતનો મધ્ય ભાગ.

આ સમયે ગવાતા રાગોમાં ગંધાર તથા નિષાદ આ બે સ્વરો શુદ્ધ તેમજ કોમલ, અને બાકીનાં સર્વ સ્વરો શુદ્ધ હોય છે. ધૈવત સ્વરનું અલ્પત્વ, તથા મધ્યમ અને રિષભ સ્વરની સંગતી વિશેષ જણાશે. પુર્વાંગવાદી રાગો હોય છે, જેવાકે ખમાજ થાટનો સોરઠ રાગ અને તેના પ્રકારો, તથા કાશી થાટનો કાન્હરા રાગ અને તેના પ્રકારો, વગેરે.

રાતની આખેરીનો ભાગ.

આ સમયે ગવાતા રાગોમાં રિષભ તથા ધૈવત આ બે સ્વરો કોમલ, તથા બાકીનાં સર્વ શુદ્ધ સ્વરો હોય છે. રાત્રે ગવાતા રાગોનાં નિયમ મુજબ આ રાગોમાં પણ થોડો તીવ્ર મધ્યમ સ્વર કાંઈ કાંઈ વેળા લીધેલો જણાશે. સા, મ અને પ આ ત્રણ સ્વરોનું પ્રબળ્ય દેખાશે. આ સમયે ગવાતા રાગોમાં તાર સપ્તકનો પડજ સ્વર અતિ મહત્વનો હોય છે, જે આ રાગોમાં ઠેક ઠેકાણે ચમકતો નજરે પડશે. ઉત્તરાંગવાદી રાગો હોય છે, જેવાકે સાહેની, લલિત, વસંત, વગેરે રાગો. સુર્યકાંટ થાટનાં રાગો પણ આજ સમયે ગવાય છે.

ઊપર જણાવેલા સર્વ નિયમો વિષે રાગોનો અભ્યાસ કરતી વખતે સંપૂર્ણ ખુલાસો મળશે. એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે દીવસનાં ગવાતા રાગોમાં શુદ્ધ મધ્યમ નું તથા ઊત્તરંગિનું, અને રાતે ગવાતા રાગોમાં તીવ્ર મધ્યમનું અને પુર્વાંગિનું અપ્યજ્ય ખાસ નજરે પડશે.

ઊપર જણાવ્યા મુજબ સ્વરોનું પરિવર્તન થવું ઘણું સંતોષકારક હોય છે, કારણ તેથી મનને જુદા જુદા રસના સ્વાદનો અનુભવ થઈ હર્ષ અને આનંદ ઊત્પન્ન થાય છે. આપણા સંગીતની આવી આવી મહાન ખુબીઓ અંગ્રેજ સંગીતમાં બીજા કુલ નજરે પડતી નથી, જેથી આપણું સંગીત અંગ્રેજ સંગીત કરતાં કાંઈ અંશે ચઢ્યાતુ ગણાય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી.

અમુક રાગો અમુક વખતે ગાવાનું જે મુકરર કીધું છે, તે ઊપરથી એમ નહીં સમજવું કે એ સર્વ રાગો તે સમયે ગાવા. આ મુકરર કરેલા રાગોમાંથી કયો રાગ અથવા કયા કયા રાગો ગાવા તે ગાયકની મુનસરી પરજ રહે છે.

સ૦—રાગ નિયમો એટલે શું.

જ૦—કોઈપણ રાગ ગાવા આગમય તેની રાગ રચનાનાં તત્ત્વો પ્રથમ જણવાની જરૂર છે, જેને રાગ નિયમો કહે છે, જે નીચે મુજબ છે.—

(૧) રાગનો થાટ (૨) શુદ્ધ કે મિશ્ર રાગ (૩) રાગની જાતિ (૪) અગીક તથા આંગતુક સ્વરો (૫) વાદી સવાદી સ્વરો (૬) આલાપનાં વિશ્રાન્તિ સ્થાનો (૭) પુર્વાંગ કે ઊત્તરાંગ વાદી રાગ (૮) મુખ્ય અગ (૯) પ્રકૃતિ તથા (૧૦) ગાવાનો સમય.

ઊપલી ૧૦ બાબતોની પ્રથમ પછી માહિતી મેળવ્યા પછીજ કોઈ પણ રાગ ગાવા શિખવાની કોશિશ કરવી.

સ૦—મિશ્ર રાગોનાં નિયમો શું છે.

જ૦—આગળ જણાવી ગયા મુજબ મિશ્ર રાગો જુદા જુદા રાગો તથા થાટોનાં મિશ્રણથી ઊત્પન્ન થયેલા હોય છે, માટે એ રાગો માટે ચોક્કસ નિયમો મુકરર કરી શકાય તેમ નથી. જે રાગો મિશ્ર થતા હોય તે રાગોનાં મુખ્ય ટુકડાઓ પોતપોતાનાં રાગ નિયમોએ મિશ્ર થયેલા હોય છે, તેમા મુખ્ય રાગ હંમેશ સ્પષ્ટ રાખવાની જરૂર છે. દાખલા તરીકે બિલાવલ થાટમાં યમની નામે રાગ છે, જે બિલાવલ તથા યમન રાગોનું મિશ્રણ છે. આ મિશ્ર રાગમાં બિલાવલ રાગ મુખ્ય હોવાથી એ રાગનું અગ સ્પષ્ટ દેખાડતા રહેવાની જરૂર છે. મિશ્ર રાગોમાં આલાપ એટલે રાગ વિસ્તાર પણ ઊત્તમ રીતે થઈ શકતો નથી, અને જે કરવામાં આવે, તો તે મિશ્ર થતા રાગોનાં ટુકડાઓને ધોરણે, અથવા તો તે રાગનાં

એકાદ જાણીતા ગાયનની સ્વર રચનાને આધારે કરવામાં આવે છે. રાગોનાં અભ્યાસ કરતી વખતે એ વિષે પુરતો ખુલાસો થશે.

ગમક વર્ણન

સ૦—ગમક એટલે શું.

જ૦—રાગની પ્રકૃતિને અનુકૂળ થતા સ્વરો ગંગામાંથી અથવા એકાદ વાજાંત્રમાંથી કપાવીને જુદી જુદી ગતિથી કાઢવા, કે જેથી સાંભળનારાઓનાં ચિત્તનું હરણુ થાય, તે ક્રિયાને ગમક (Expressions) કહે છે.

સ૦—ગમક કેટલી તરેહની છે, અને તેઓનાં નામ શું.

જ૦—ગમક ઘણી તરેહની આવે છે, જેઓને જુદી જુદી ઓળખવા માટે નામો મુકરર કરવામાં આવ્યાં છે, જેમકે ડાલુ, જમજમા, મુરકી, ગિટકડી, અંડોલન, મીંડ, ઘસીટ, ત્રિપુશ્યા, વગેરે, વગેરે. આ ગમકોમાંનો મોટો ભાગ તો વાજાંત્ર ઊપર અમુક ક્રિયા કરીને સ્વરો ઊત્પન્ન કરવાની નજરે આપેલા છે, કે જે અતરે લખવા માત્રથી સમજી શકાય તેમ નથી. એકાદ કુશળ શિક્ષકની મદદની એ અભ્યાસ માટે જરૂર છે. આગળ ચાલતાં રાગોનાં વર્ણનમાં અંડોલન, મીંડ તથા ઘસીટ, આ ત્રણ ગમકોનો ડગલેને પગલે ઊપયોગ કીધેલો જણાશે, માટે એ વિષે નવા અભ્યાસીને થોડું જાણવાની જરૂર છે.

સ૦—અંડોલન એટલે શું.

જ૦—કોઈ પણ સ્વરને કપાવીને અથવા ધુમ્મસીને ગંગામાંથી ઉચ્ચારવો અથવા વાજાંત્રમાં વગાડવો, તે ક્રિયાને અંડોલન (Tremolo) કહે છે. હારમોનિયમ વાજાંત્રમાં છેલ્લી કળ (Stopper) જેવી સ્વરો વગાડશે તો એ ગમક વિષે સમજ પડશે. અમુક રાગોમાં ઓક્સ સ્વરો ઊપરજ આ ગમકનો ઊપયોગ કરવામાં આવે છે, કે જે ક્રિયાથી તે રાગોની શૌભામાં વધારો થઈતેનું ખરૂં રૂપ પ્રદર્શિત થાય છે.

સ૦—મીંડ એટલે શું.

જ૦—એકાદ સિતાર અથવા ઘિન વાજાંત્ર વગાડનારને મીંડમાં સ્વરો વગાડતાં સાંભળશે તો આ વિષય સહેલાઈથી સમજ પડશે. ફાખના તરીકે ધારોકે એકાદ રાગમાં પંચમ તથા ગંધાર સ્વરો મીંડમાં લેવાનાં છે. એવી વખતે ઊપલાં વાજાંત્રમાં આ બે સ્વરો તેઓના મુકરર કરેલા પરડા છુટા છુટા ન વગાડતાં, ગંધાર સ્વરનાંજ પરડા ઊપર તારને ખેંચીને પ્રથમ પંચમ સ્વર વગાડી, પાછો તાર હલુ

હલુ ધીલો છોરી દર્ધ ગંધાર સ્વર વગાડવામાં આવે છે. આ ક્રિયા કરતી વખતે પંચમ અને ગંધાર સ્વરોની વચ્ચે જે ચોક્કસ ધ્વનિઓ ઊત્પન્ન થઈ કાનને એ સ્વરો જેવા મધુર લાગે છે, તેવીજ રીતે આ જે સ્વરો ગળામાંથી ઊગ્યારવાની જરૂર છે, જે સારી કસરત (Practice) થીજ પ્રાપ્ત થાય છે. આપણા સંગીતમાં આ ગમકનો ઊપોગ અતિશય થાય છે, જેમ કરવાથી રાગનું રૂપ સ્પષ્ટ પ્રદર્શિત થઈ રાગની શૈલામાં પણ બેહદ વધારો થાય છે. અંગ્રેજી સંગીતમાં મીડનો ઊપોગ બીલકુલ કરવામાં આવતો નથી, અને ખડા સ્વરોજ હંમેશા લેવામાં આવે છે. હારમોનિયમ વાજીત્રમાં પણ ખડા સ્વરોજ કાયમ કીધેલા હોવાથી એ વાજીત્ર આપણા ઊત્તમ સંગીત માટે તો તદ્દન અપુર્ણજ ગણાય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી.

સ૦—વસીટ એટલે શું.

જ૦—આ ગમક માટે પણ સિતાર અથવા કોઈપણ તાર અથવા તાંતથી વગાડવામાં આવતા વાજીત્રનો દાખલો લઈએ. ધારો કે એકાદ રાગમાં મંદ સમકનાં પંચમથી મધ્ય સમકનો રિષભ વસીટથી લેવાનો છે. એવી વખતે મદ સમકનો પંચમ સ્વર વગાડી તાર ઊપરથી ડાબા હાથની આંગળી ન બિચકતાં, તાર ઊપર આંગળી વસરીનેજ મધ્ય સમકનાં રિષભ સ્વર સુધી લાવી, એ સ્વર વગાડવો. એ ક્રિયા વખતે એ જે સ્વરો વચ્ચે અમુક ધ્વનિઓ ઊત્પન્ન થઈ કાનને જેવું મધુર લાગે છે, તેજ મુજબ એ ક્રિયા ગળામાંથી પણ ગાતી વખતે કરવાની જરૂર છે. સારંગી, દીલરૂઆ, શીડલ, વગેરે, વાજીત્રો ઊપર મીડ કામ થતું ન હોવાથી તેને બદલે આ વસીટનીજ ક્રિયા હંમેશા કરવામાં આવે છે.

સ૦—લાગ એટલે શું.

જ૦—ગાતાં વગાડતાં એકાદ સ્વરને મુકી દઈ બીજા સ્વર પર જવું તે ક્રિયાને લાગ કહે છે.

સ૦—ડાટ એટલે શું.

જ૦—ગાતાં વગાડતાં હરકોઈ સ્વરને ડાબી દેવો તે ક્રિયાને ડાટ કહે છે.

સ૦—ઊરપ એટલે શું.

જ૦—સ્વરોને વિંટાતા ચઢવું તે ક્રિયાને ઊરપ કહે છે.

સ૦—તુરપ અથવા મુલપ એટલે શું.

જ૦—સ્વરોને વિંટાતા ઊતરવું તે ક્રિયાને તુરપ અથવા મુલપ કહે છે.

ગાયનના ભાગોનું વર્ણન

સ૦—ગાયનનાં કેટલા ભાગો હોય છે, અને તેઓનાં નામ શું.

જ૦—આગળ જણાવી ગયા મુજબ ગાયનનાં ચાર ભાગો હોય છે, જેઓને (૧) અસ્તાઈ (૨) અંતરો (૩) સંચારી તથા (૪) અભોગ કરીને કહે છે.

સ૦—અસ્તાઈ એટલે શું.

જ૦—ગાયન અથવા રાગનાં પહેલા ભાગ (1st Part) ને અસ્તાઈ કહે છે. આ ભાગમાં ધણું કરીને મંદ્ર તથા મધ્ય આ બે સમ્પ્રકાનાં સ્વરો હોય છે. (ઊત્તરાંગ વાદી રાગોને એ નિયમ લાગુ પડતો નથી, કારણ એ રાગોમાં તાર સમ્પ્રકનાં સ્વરો પ્રથમથીજ અધિક મહત્ત્વ મેળવે છે). રાગનું ઊત્તમ મંડાણ હંમેશા આ ભાગમાંજ થાય છે. ઊત્તમ ગાયકો પોતાના રાગનો વિસ્તાર મોટે ભાગે આ ભાગમાંજ કરી દેખાડે છે.

સ૦—અંતરો એટલે શું.

જ૦—ગાયન અથવા રાગના બીજા ભાગ (2nd Part) ને અંતરો કહે છે. આ ભાગમાં તાર સમ્પ્રકના સ્વરો પણ સામેળ થાય છે, અને મધ્ય તથા તાર સમ્પ્રકનાં સ્વરોનું મિશ્રણ હોય છે. અંતરાની સરખાત ધણું કરીને મધ્ય સમ્પ્રકનાં ગંધાર અથવા પંચમ સ્વરથી કીધેલી જણાશે. (જે રાગોની ગતિ મંદ્ર તથા મધ્ય સમ્પ્રકમાંજ હોય છે તે રાગોને ઊપરો નિયમ લાગુ પડતો નથી, કારણ એવા રાગોમાં મંદ્ર તથા મધ્ય સમ્પ્રકનાં સ્વરોનું મિશ્રણ હોય છે). અંતરાની સરખાતની સ્વર રચના પરથી રાગની પણ પારખ થઈ શકે છે.

સ૦—સંચારી એટલે શું.

જ૦—ગાયન કે રાગનાં ત્રીજા ભાગ (3rd Part) ને સંચારી કરીને કહે છે. આ ભાગમાં ઊપર જણાવેલા અસ્તાઈ તથા અંતરો આ બંને ભાગોનાં સ્વરોનું મિશ્રણ હોય છે. આ ભાગમાં ગમકનો પ્રયોગ અધિક કરવામાં આવે છે.

સ૦—અભોગ એટલે શું.

જ૦—ગાયન કે રાગનાં ચોથા ભાગ (4th Part) ને અભોગ કહે છે. આ ભાગમાં ઊપલા અસ્તાઈ, અંતરો તથા સંચારી આ ત્રણે ભાગોનાં સ્વરોનું મિશ્રણ હોય છે.

ખુલાસો:—અસ્તાઈ પછી અંતરો ગાવામાં આવે છે, અને ત્યાર પછી પાછું અસ્તાઈ માઈને સંચારી તથા અભોગ ગાવામાં આવે છે. ચાલુ બવહારીક

સંગીતમાં ધણું કરીને હંમેશાં અસ્તાર્થ તથા અંતરે આ બેજ ભાગોનો ઊપયોગ કીધેલો જણાશે. ખાસ કરીને ધૂપદોમાંજ આરે ભાગોનો ઊપયોગ કીધેલો નજરે પડશે.

આલાપ વર્ણન.

સ૦—આલાપ એટલે શું.

જ૦—રાગમાં લેવામાં આવતા સ્વરોનું મિશ્રણ કરી, વાદી સંવાદી વગેરે સ્વરોને વિસ્તારીને તાન પલટાથી તે રાગનું સ્વરૂપ તે રાગનાં નિયમો મુજબ સ્વરોને બદલે આકારમાં (એટલે “ આ આ આ આ ” કરી) દરશાવવું તેને આલાપ અથવા રાગ વિસ્તાર કહે છે. આલાપ કરવામાં ગાયનનાં શબ્દો કે તાલની જરૂર હોતી નથી. ઊત્તમ ગાયકો કોઈ પણ રાગનું ગાયન ગાવાનું સર કરવા આગમ્ય પ્રથમ તે રાગનું સ્વરૂપ આલાપથી દરશાવે છે, કે જેથી કયો રાગ ગાવામાં આવે છે તે સાંભળનારાઓને તુરત જણાઈ આવે છે. કેટલીક વેળા આલાપ ફક્ત આકારમાં કરવાને બદલે ચોક્કસ મુકરર કરેલા શબ્દોમાં પણ કરવામાં આવે છે જેમકે, તા, ના, ન, રી, રેન, તોં, નોં, નારે, નેનેરી, તનાના, નેતોં નનાં, વગેરે, વગેરે. આ શબ્દોથી કરેલો આલાપ વધારે સુંદર દેખાય છે, અને એના યોગે ગાયન ગાવું પણ સહેલું થઈ પડે છે.

સ૦—આલાપનાં કેટલા ભાગો છે અને તેઓનાં નામ શું.

જ૦—આલાપ કરવા માટે ચાર ભાગ મુકરર કરવામાં આવ્યા છે જે દરેકને સંચાર કરીને કહે છે.

સ૦—આલાપનાં પહેલા સંચારનું વર્ણન કરો.

જ૦—આલાપ સર કરવા આગમ્ય પ્રથમ ગાયક પોતાનાં ગળાંની તંમારી મુજબ એક સ્વર કાયમ કરે છે, જે આગળ જણાવી ગયા મુજબ આમ સ્વર કહેવાય છે. એ સ્વરને મધ્ય સપ્તકનો પડજ સ્વર ગણવામાં આવે છે. એ સ્વરને બરાબર કાયમ કીધા પછી ગાયક ધીમે ધીમે આગળ વધી તે રાગના વાદી સ્વર સુધી જઈ, પાછું ધીમે ધીમે ઊતરી પોતાના કાયમ કીધેલા પડજ સ્વર ઊપર મુકામ કરે છે. ત્યાર પછી મંદ્ર સપ્તકનાં સ્વરોની જુદી જુદી તાનો લઈ પાછું પડજ સ્વર ઊપર મુકામ કરે છે. આ કૃત્ય આલાપનું પહેલું સંચાર કહેવાય છે.

સ૦—આલાપનાં બીજા સંચારનું વર્ણન કરો.

જ૦—કાયમ કીધેલા પડજ સ્વરથી ધીમે ધીમે આગળ વધી તે રાગનાં સંવાદી સ્વર સુધી પહોંચી, પાછું ધીમે ધીમે જુદી જુદી તાનો લઈને ઊતરી પડજ સ્વર ઊપર મુકામ કરે છે, એ કૃત્ય આલાપનું બીજું સંચાર કહેવાય છે.

સ૦—આલાપનાં ત્રીજાં સંચારનું વર્ણન કરો.

જ૦—રાગનાં અંતરના સ્વરો મુજબ તાર સપ્તકનાં પડજ સ્વર સુધી જઈ, તે રાગનાં નિયમે જુદી જુદી તાનો લઈ ધીમે ધીમે ઊતરી પ્રથમ કાયમ કીધેલા મધ્ય સપ્તકનાં પડજ સ્વર ઊપર મુકામ કરે છે, એ કૃત્ય આલાપનું ત્રીજું સંચાર કહેવાય છે.

સ૦—આલાપનાં ચોથા સંચારનું વર્ણન કરો.

જ૦—તાર સપ્તકનાં પડજ સ્વરથી પણ ઊંચા સ્વરોમાં જઈ, જુની જુદી તાનો લઈ પાછું કાયમ કીધેલા મધ્ય સપ્તકનાં પડજ સ્વર ઊપર મુકામ કરે છે, એ કૃત્ય આલાપનું આખેરીનું ચોથું સંચાર કહેવાય છે.

ખુલાસો:—ઉત્તમ ગાયકો પ્રથમ પહેલાં એ સંચારમાંજ આલાપ બહુ કુશળતાથી કરીઆ કરે છે, કારણુ રાગની ખરી મોજ મંદ્ર અને મધ્ય આ એ સ્થાનોમાંજ હોય છે, અને ત્યાર પછીજ ત્રીજા અને ચોથા સંચારમાં પ્રવેશ થાય છે, કારણુ તાર સપ્તકમાં જનું એ અતનું છે.

સ૦—આલાપનો સમ એટલે શું.

જ૦—ઊપલા ચારે સંચારોમાં આલાપ કરતાં જ્યારે ગાયક કાયમ કીધેલા પડજ સ્વર ઊપર આવી મુકામ કરે છે, ત્યારે તાનનો એક નિયમિત નાનો ટુકડો “સા, ની રે સા” રાગમાં લેવામાં આવતા સ્વરો મુજબ આખેરીમાં લીએ છે, જેને આલાપનો સમ કરીને કહે છે.

સ૦—આલાપનાં વિશ્રાન્તિ સ્થાનો અથવા અપન્યાસ સ્વરો એટલે શું.

જ૦—રાગનાં આલાપ કરતી વખતે તાનો લેતાં જેજે સ્વરો ઊપર ગાયકો વિશ્રાન્તિ લીએ છે, એટલે થોભે છે, તે સ્વરો તે રાગનાં વિશ્રાન્તિ સ્થાનો અથવા અપન્યાસ સ્વરો કહેવાય છે. આગળ શિખી ગયા મુજબ ન્યાસ સ્વર આખા ગીત અથવા રાગનાં આલાપનાં અંતમાં હોય છે, જ્યારે આ અપન્યાસ સ્વરો ગીતનાં અથવા રાગ આલાપનાં એક ભાગનાં અંતમાં આવે છે. આ અપન્યાસ સ્વરો દરેક રાગનાં નિયમ મુજબ આગળથી મુકરર કરેલા હોય છે, જેનો પ્રથમ પડકો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે, કારણુ આલાપ કરતાં જે ભલતાજ સ્વરો ઊપર થોભવામાં આવે તો તુરત રાગહાની થવાનો સંભવ રહે છે.

સ૦—આલાપ કરવાનાં નિયમો શું છે તેનું વર્ણન કરો.

જ૦—આલાપનો વિષય મુજેજ કહણુ છે, જેથી એ વિષે ગમે તેટલા નિયમો પુસ્તકમાં વર્ણવામાં આવે તોપણુ તેનો ઊધ્યોગ ગુરૂવિના થઈ શકે તેમ નથીજ.

એ માટે સંગીતનાં જિંઝ્યા અભ્યાસ તથા ચાલુ કસરતની જરૂર છે. આલાપનાં થોડા નિયમો ટુંકમાં નીચે આપવામાં આવ્યા છે, જે વાંચવાથી નવા અભ્યાસીને એ વિષે થોડી માહિતી મળશે.

(૧) આલાપ સરૂઆતમાં હંમેશાં અતિશય ધીમી ગતિ (Speed) થી કરવો અને રફતે રફતે ગતિની ઝડપમાં વધારો કરતા રહેવું.

(૨) કોઈ તાનો ત્રણ સ્વરોની, કોઈ ચાર સ્વરોની, અને કોઈ વળી તેથી પણ ઓછા વધતા સ્વરોની, એમ જુદી જુદી તરેહની લેતા રહેવું, એટલે હરેક વેળા નવી નવી સ્વર રચના અથવા તાનો ઊત્પન્ન કરીઆ જવી, કે જેથી સાંભળનારાઓને કાંઈપણ રીતનો કંટાળો ઊપજે નહીં, તેમજ રાગની અસર તેઓનાં મન પરથી ઊડી જાય નહીં.

(૩) જે જે તાનો લેવામાં આવે તેમાં મધુરતા તો જરૂરીઆત સમાવશી હોવીજ જોઈએ, જે વગર આલાપ કોડીને મુળનો ગણાશે.

(૪) રાગ નિયમો ઊપર, ખસુસ કરીને રાગનાં મુખ્ય અંગ તથા આલાપનાં વિશ્રાન્તિ સ્થાનો પર બહુ ધ્વાન આપવાની જરૂર છે, કારણ આલાપમાં તમે કાંઈ પણ નિયમ પાળો છો એવું સમાજને દેખાતુંજ જોઈએ. બરાબર રાગ નિયમો આલાપ કરવાથી રાગની સર્વ ખુશીઓ સ્પષ્ટ દરશાવી શકાય છે, જેથી સાંભળનારાઓ આનંદ થઈ ગાયકને ઊત્સાહથી વખાણે છે.

(૫) અમુક આટમાંથી અનેક રાગો ઊત્પન્ન થાય છે, માટે ગાવામાં આવતો રાગ કોઈ એકાદ બીજા રાગમાં ભેળાઈ નહીં જાય તેની બહુ ખબરદારી રાખવાની જરૂર છે. ઘણા કુશળ ગાયકો ગાવામાં આવતા રાગનું રૂપ કાયમ રાખી વચ્ચે વચ્ચે બીજા રાગોની છાયા બહુ કુશળતાથી કોઈ કોઈ વેળા દેખાડે છે, જેથી સાંભળનારાઓને બહુજ મોજ મળે છે. એ કૃત્સ મોટા અભ્યાસથીજ થઈ શકે છે અને એવા ગાયકોની તારીફ થાય છે.

સ૦—રૂપકાલાપ એટલે શું.

જ૦—રૂપક એટલે ગાયન. કોઈ પણ રાગનો પ્રથમ આલાપ કરીઆ પછી તે રાગનું એકાદું ગાયન ગાવામાં આવે છે. હવે ગાયન ગાઇ રહી પાછો ગાયનની નાહમાં આલાપ ચાલુ કરવો તેને રૂપકાલાપ કરીને કહે છે.

સ૦—રૂપકાલાપનાં કેટલા પ્રકાર છે, અને તેઓનાં નામ શું.

જ૦—રૂપકાલાપનાં બે પ્રકાર છે, જેઓને સ્થાયભંજની તથા રૂપક-ભંજની કરીને કહે છે.

સ૦—સ્થાયભંજની એટલે શું.

૪૦—આગળ શિખી ગયા મુજબ ગાયનનાં ચાર અથવા તેથી ઓછા વધતા ભાગો હોય છે, અને તે દરેક ભાગમાં સમની તાળીની અમુક જગાઓ મુકરર કરેલી હોય છે. (સમની તાળી વિષે આગળ ચાલતાં વર્ણન કીધેલું જણાશે). આ જગાઓમાંની કોઈ પણ એક જગા પર, અથવા તો જુદી જુદી વખતે દરેક જગા પર તાલમાં તાન પલટા લઈ આવી પડવું તેને સ્થાયલજની કહે છે.

સ૦—રૂપકલજની એટલે શું.

૪૦—રૂપકલજની, એટલે ગાયનને ભાંગનારી કે છુટી પાડનારી જે આલાપ તે રૂપકલજની કહેવાય છે. આ આલાપમાં ગાયનનાં દરેક શબ્દ બિપર તાલમાં તાન પલટા લેવાય છે. એને બોલતાન કરીને પણ કહે છે.

સ૦—આલાપ યોગ્ય રાગ એટલે શું.

૪૦—જે રાગોનું રૂપ તદ્દત સ્વતંત્ર હોય છે તે રાગોમાં આલાપ ધણો બિત્તમ રીતે થઈ શકે છે. એવા રાગો આલાપ યોગ્ય રાગો કહેવાય છે.

સ૦—રાગની છેડ અથવા જોડકામ એટલે શું.

૪૦—જ્યારે ગળાને બદલે એકાદ વાજીંત્રમાં આલાપ કરવામાં આવે છે ત્યારે તેને રાગની છેડ અથવા જોડકામ કહે છે, જે ઘિન અથવા સિતાર વાજીંત્ર બિપર બહુ બિત્તમ રીતે કરી શકાય છે.

ખુલાસો:—આ પુસ્તકમાં દરેક રાગનાં વર્ણનમાં તે રાગનો આલાપ બહુજ ટુંકમાં આપવામાં આવ્યો છે. રાગનાં નિયમો મુજબ તે રાગ કેવી રીતે ગવાય છે, તથા તેની સ્વર રચના કેવી તરાહની છે, એટલા અભ્યાસ પુરતોજ તે સમજવો.

સ્વરનો અભ્યાસ

સંગીતનો શાસ્ત્રીય ભાગ યોગ્ય સ્વર જ્ઞાન થયા શિવાય સમજીતો નથી. બિત્તમ સ્વર જ્ઞાનની પરીક્ષા એવી છે કે, કોઇએ અમુક સ્વર ગળામાંથી કાઢવા કહેતાં તત્કાળ તે ઉચ્ચારવો, તેજ પ્રમાણે “ આ કયો સ્વર છે ” એવો સવાલ થતાંજ તેને તુરત જાણવો. એકવાર એવું સ્વર જ્ઞાન થયું કે પછી સંગીતનો સર્વ માર્ગ સહેલો છે, માટે સંગીતના દરેક અભ્યાસીએ એકાદ કુશળ શિક્ષકની મદદ લઈ પ્રથમ સ્વરોનો પકકો અભ્યાસ કરવો. આ અભ્યાસ માટે પ્રથમ હારમોનિયમ વાજીંત્રની મદદ બહુ બિખ્યાગી થઇ પડશે. જ્યાં સુધી સ્વરોનું જ્ઞાન પડકું થાય નહીં ત્યાં સુધી કોઈપણ જાતનાં તાર અથવા તાંતથી વગાડવામાં આવતાં વાજીંત્રોની બાજબડમાં બીલકુલ પડવું નહીં.

અતરે સ્વર વર્ણન ખતમ થયું છે. હવે આપણે કાળ તાલ વિષે ટુંક વર્ણન કરીએ.

કાળ વર્ણન

સ૦—કાળ એટલે શું.

જ૦—ગાયનનો શબ્દ કે સ્વર કોઈ વેળા લંબાવવામાં આવે છે, તો કોઈ વેળા વળી ઝડપથી પણ લેવામાં આવે છે તેને કાળ (Length or Duration of a Note) કહે છે. કાળ વિષેનો વીચાર દરેક તાલમાં મુખ્ય હોવાથી તે તાલનાં જીવરૂપ છે, તેથી કાળને તાલનો પ્રાણ ગણવામાં આવે છે.

સ૦—માત્રા એટલે શું.

જ૦—માત્રા એટલે ગાયનનો કાળ ગણવાનું માપ અથવા પ્રમાણ. કોઈ પણ એક સંખ્યા અથવા અક્ષરને સાધારણ રીતે (એટલે બહુ ઝડપથી નહીં, તેમજ બહુ ધીમેથી પણ નહીં એવી રીતે) બોલતાં જેટલો વખત લાગે તેટલો કાળ તે માત્રા કહેવાય છે. એ જાપરથી જણાશે કે કાળની ગણતરી માત્રાઓથી થાય છે. કુદરતી રીતે એક તંદરોરત માણસની નાડીનાં અથવા એક ઘડીયાલનાં નિયમિત પ્રમાણે પડતા ચોકાનાં કાળનું પ્રમાણ એક માત્રા (Pulse) સરખું કહેવાય છે, જે સાધારણ રીતે એક સેકન્ડનું માપ હોય છે.

સ૦—કાળો કેટલા છે અને તેઓનાં નામ શું.

જ૦—ગાયનનાં શબ્દો કે સ્વરો કોઈ સર્વ એકજ માત્રાના કાળે બોલાતા નથી. ગાયનનો કોઈ શબ્દ કે સ્વર એકથી વધારે માત્રાના કાળ સુધી કોઈક વેળા લંબાવવો પડે છે, તો વળી કોઈ વેળા પા, અરધી, પોણી, વગેરે, એકથી ઓછી માત્રાના કાળે ઝડપથી બોલી જવો પડે છે. એ માટે ગણતરી કરી સંગીતનાં વિધ્વાનોએ કેટલાક કાળો સુકરર કરીઆ છે, જેમાંથી ચાલુ વ્યવહારમાં નીચલા આંધ કાળોનો અધિક ઉપોગ થાય છે:—

(૧) હંસપદ (૨) ઢિવ ગુરુ અથવા કાકપદ (૩) ગુરુ (૪) લધુ (૫) દ્રુત (૬) અનાદ્રુત અથવા અણુ (૭) ત્રુટિ તથા (૮) કળા.

સ૦—જોપલા આંધ કાળોની માત્રાની સંખ્યાઓ જણાવો.

જ૦—હંસપદની ૮, ઢિવગુરુની ૪, ગુરુની ૨, લધુની ૧, દ્રુતની $\frac{1}{2}$, અનાદ્રુતની $\frac{1}{4}$, ત્રુટિની $\frac{1}{8}$ તથા કળાની $\frac{1}{16}$ માત્રા ગણાય છે. આ જાપરથી જણાશે કે કોઈબી ગાયનનો શબ્દ કે સ્વર સાધારણ રીતે એક માત્રાના કાળે બોલ્યે તો તે લધુ સ્વર (જેમકે સા), બે માત્રાના કાળ સુધી લંબાવ્યે તો તે ગુરુ સ્વર (જેમકે “ સા આ ”), ચાર માત્રાના કાળ સુધી લંબાવ્યે તો તે ઢિવ ગુરુ સ્વર (જેમકે “ સા આ આ આ ”) અને આંધ માત્રાના કાળ સુધી

લંબાવ્યે તો તે હુંસપદ સ્વર (જેમકે “સા આ આ આ આ આ આ”) કહેવાય. ઊપલા દાખલાઓમાં સ્વરની પાસે દરેક માત્રા માટે “આ” અક્ષર લખ્યો છે. જેટલા “આ” અક્ષરો લખ્યા છે તેટલી માત્રાના કાળ સુધી સા સ્વરને લંબાવીને ઊચ્ચારવાની જરૂર છે. હવે જો એક માત્રાનાં કાળે બે સ્વરો ઝડપથી બોલવામાં આવે, એટલે ઊપલા દાખલાનો સા લઘુ સ્વર બોલતાં જો એક માત્રાનો કાળ લાગે તેટલાજ કાળમાં બે સા સ્વરો બોલ્યે, તો તે દરેક સા સ્વર દ્રુત કહેવાય. એજ નિયમ મુજબ જો એક માત્રાનાં કાળે ચાર સ્વરો બોલવામાં આવે તો તે દરેક સ્વર અનાદ્રુત, આંધ સ્વરો બોલવામાં આવે તો તે દરેક સ્વર ત્રુટિ, અને સોલ સ્વરો બોલવામાં આવે તો તે દરેક સ્વર કળા કરીને કહેવાય. ઊપલા આંધ કાળોનું કોષ્ટક નીચે મુજબ ધ્યાનમાં રાખવું.

મુખ્ય ૮ કાળોનું કોષ્ટક.

કાળનાં નામ	અંગ્રેજી નામ	માત્રાની સંખ્યા	નોટેશનમાં લખવાની રીત
હુંસપદ	Brave	૮	સા - - - - -
ઢિવ ગુરૂ અથવા કાંકપદ	Semi Brave	૪	સા - - -
ગુરૂ	Minim	૨	સા -
લઘુ	Crotchet	૧	સા
દ્રુત	Quaver	$\frac{1}{2}$ ૨	સા સા
અનાદ્રુત	Semi Quaver	$\frac{1}{4}$ ૪	સા સા સા સા
ત્રુટી	Demi Semi Quaver	$\frac{1}{8}$ ૮	આ બે કાળોનો ઝાઝો ઊપયોગ થતો નથી.
કળા	Semi Demi Semi Quaver	૧ ૧૬	

ગિપલા નકશામાં નોટેશનની - આ નિશાની એક માત્રાનાં લઘુ કાળની સમજવી.

સ૦—ગિપલા ૮ કાળોમાં લઘુ કાળની બીજા કાળો સાથે પરસ્પર કીમત થું છે તે જણાવો.

જ૦—૧ લઘુસ્વર	= ૨	દ્રુત	સ્વર
„	= ૪	અનાદ્રુત	„
„	= ૮	તુટી	„
„	= ૧૬	કળા	„
„	= $\frac{૧}{૨}$	ગુરૂ	„
„	= $\frac{૧}{૪}$	ઢિવ ગુરૂ	„
„	= $\frac{૧}{૮}$	હુંસપદ	„

ગિપલા લઘુ કાળનાં નિયમ મુજબ કોઈપણ એકાદા કાળનાં સ્વરની બીજા કાળોનાં સ્વરો સાથની પરસ્પર કીમત કાઢી શકાશે.

સ૦—ગિપલા ૮ કાળો ગિપરાંત બીજા કોઈ કાળો છે કે, અને હોય તો તેઓનાં નામ, તેઓના માત્રાની સંખ્યા, વગેરે, જણાવો.

જ૦—મુખ્ય ૮ કાળો ગિપરાંત બીજા ૫ વચગાળેનાં કાળો છે, જેઓનું કોષ્ટક નીચે મુજબ ધ્યાનમાં રાખવું.

વચગાળેનાં કાળોનું કોષ્ટક.

કાળોનાં નામ	અંગ્રેજી નામ	માત્રાની સંખ્યા	નોટેશનમાં લખવાની રીત
દીડ ઢિવ ગુરૂ	Dotted Semi-Brave	૬	સા - - - - -
દીડ ગુરૂ	Dotted minim	૩	સા - -
દીડ લઘુ	Dotted Crotchet	$૧\frac{૧}{૨}$	સા ,રે (સા સ્વર દોઢ માત્રા લખાવવાનો છે.)
દીડ દ્રુત	Dotted Quaver	$\frac{૩}{૪}$	આ કાળોનો ઝંઝો ગીચોગ થતો નથી.
(આ કાળનું નામ નથી.)		$\frac{૧}{૮}$	સા સા સા

ઊપલા કાળોમાં “દીડ” નો અર્થ “ઢાઢ ઘણું” સમજવો. આ પાંચ વચગાળેનાં કાળોનો ખુલાસો મુખ્ય ૮ કાળો મુજબ સમજવો, જે ફરીને અંતરે વર્ણુવાની જરૂર નથી.

ખુલાસો:—કાળની માત્રાઓની સંખ્યા ગણતી વેળા એક બાબત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી કે અમુક કાળની માત્રાઓની સંખ્યા (એક, બે, ત્રણ, ચાર, વગેરે, સાધારણ રીતે આપણે જેમ બોલીએ છીએ તે પ્રમાણે) એકજ ગતિ (Speed) થી બોલીને ગણવી. જે કોઈ સંખ્યા ઊતાવળે અથવા ધીમેથી બોલાર્ધ એક ક્ષણ ભાર (Atom) નો પણ ફરક પડ્યો, તો નિયમિત કાળમાં ભુલ થવા પામશે.

સ૦—માર્ગ એટલે શું.

જ૦—માર્ગનો સાધારણ અર્થ “ રસ્તો ” થાય છે. તાલનો રસ્તો કે માર્ગ એટલે માત્રાનું કદ અથવા પ્રમાણ સમજવું.

સ૦—માર્ગ કેટલા છે, અને તેઓનાં નામ શું.

જ૦—માર્ગ ૪ છે, જેઓને ધ્રુવ માર્ગ, ચિત્ર માર્ગ, વાર્તિક માર્ગ તથા દક્ષિણ માર્ગ કહે છે.

સ૦—ઊપલા ચાર માર્ગોનો ખુલાસો કરો.

જ૦—કાળોનાં વર્ણનમાં ઊપર જણાવી ગયા મુજબ એક માત્રા (લઘુ સ્વર) નું પ્રમાણ એક સેકન્ડનું ગણ્યું છે, તેને “ ધ્રુવ માર્ગ ” કહે છે. હવે જો એક માત્રાનું પ્રમાણ બે સેકન્ડ જેટલું ગણ્યે તો તે “ ચિત્ર માર્ગ,” ચાર સેકન્ડ જેટલું ગણ્યે તો તે “ વાર્તિક માર્ગ,” અને આંધ સેકન્ડ જેટલું ગણ્યે તો તે “ દક્ષિણ માર્ગ ” કહેવાય. ઊપલા ચાર માર્ગોમાં તેઓના લઘુ માત્રાનાં પ્રમાણ મુજબ તેઓનાં બીજા કાળોનું પ્રમાણ બધાંશે. ચાલુ વ્યવહારમાં ફક્ત ધ્રુવ અને ચિત્ર આ બે માર્ગોનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. માર્ગનો સંબંધ સૂક્ષ્મ રીતે લયની સાથે છે, જેનો ખુલાસો આગળ ચાલતાં લય વર્ણનમાં જણાશે.

તાલ વર્ણન

સ૦—તાલ એટલે શું.

જ૦—અમુક કાળને અંતરે બંને હાથથી નિયમિત રીતે તાળી (Stroke) મારવી, અથવા બીજી કોઈ રીતે ટકારો કે આઘાટ કરવો, તેને તાલ (Time of Measurement) કહે છે. તાલમાં ખાસ કરીને કાળ કે વખતની ગણતરીનો

વીચાર બહુ કરવામાં આવે છે. સંગીત વિધ્યામાં તાલ એ પ્રધાન વિષય છે. કેઈપણ ગાયન અમુક તાલથી બંધાયેલું હોઈને કાળથી નિયમિત હોય છે, તે કાળનું માપ તાલથી મપાય છે.

સ૦—તાલનાં અંગો એટલે શું.

જ૦—કેઈ તાલમાં એકજ તાળી, તે કેઈ તાલમાં બે, ત્રણ, કે તેથી વધુ તાળીઓ મારવાની હોય છે. જેટલી તાળીઓ મારવાની હોય છે તેટલાં તે તાલનાં અંગો (Measure) કહેવાય છે. આ અંગોમાં બધી એક સરખી સંખ્યાની માત્રાઓ હોતી નથી. કેઈ અંગમાં બે માત્રા, તે કેઈમાં ત્રણ, ચાર, કેવાં તેથી વધુ માત્રા પણ હોય છે.

સ૦—તાળીનાં કેટલા પ્રકાર છે, અને તેઓનાં નામ શું.

જ૦—તાળીનાં બે પ્રકાર છે, જેઓને સમની તાળી તથા સાદી તાળી ક્રીને કહે છે.

સ૦—સમની તાળી એટલે શું.

જ૦—ગાયનનું મુખ્ય વજન ગાયનનાં જે અક્ષર કે સ્વર ઉપર હોય તે અક્ષર કે સ્વર ઉપર જે તાળી મારવામાં આવે તેને સમની તાળી (Particular Strong Accent Stroke) કહે છે. આ સમની તાળી તાલનું મુખ્ય અંગ ગણાય છે, અને આખા તાલનો બહુજ ઊંચોગી ભાગ કહેવાય છે. સંગીતનાં એકાદ જલસામાં તમે જશો તો માલમ પડશે કે, ગાનારા વગાડનારા ગાતાં ગાતાં કે વગાડતાં વગાડતાં જ્યારે એકસ જગા પર આવે છે, ત્યારે સંગીતની માહિતીવાળા ઓતાઓ (સંભળનારાઓ) કુદરતી રીતે માથું ધુંણાવી આનંદની લાગણી બતાવી “ હાં,” “ બોલ અચ્છે,” “ ક્યા બાત હચ્છે,” વગેરે, વગેરે, એવા શબ્દો બોલી ગાયક અથવા વાદકને ઊત્સાહથી વખાણે છે, તેજ જગા સમની તાળીની જગા હોય છે. સમ એ આખા તાલમાં સૌથી ઊંચોગી અંગ હોવાથી આખા તાલનું ધોરણ એના ઉપરજ રાખવાનો રીવાજ પડી ગયો છે. એને દરેક તાલનું સરખાતનું અંગ ગણવામાં આવે છે, અને ત્યાર બાદ બીજા અંગો તેની પાછલનાં ગણાય છે. સમની તાળી ઉપરજ સર્વ તાલો તેમજ ગાયનો હંમેશ પુરાં કરવામાં આવે છે.

સ૦—સાદી તાળી એટલે શું.

જ૦—અમુક તાલમાં સમની તાળી ઉપરાંત બીજી જેટલી તાળીઓ મારવાની હોય છે તે સર્વ સાદી તાળીઓ (Accent Strokes) કહેવાય છે.

સ૦—તાલની ખાલી અથવા વિષમ એટલે શું.

૪૦—ગાયનનાં જે અક્ષર કે સ્વર ઊપર તાળી નહીં મારનાં બંને હાથ છુટા પાડી જમનો હાથ જમીન તરફ જમની બાજુએ ઝુંકાવવામાં આવે છે, તેને તાલની ખાલી (Medium) કહે છે. ઊપર જણાવ્યા મુજબ તાળીઓ જેમ તાલનાં અંગો ગણાય છે, તેમ ખાલી “ પ્રત્યંગ ” એટલે સામેનું અંગ કહેવાય છે. ખાલી તાલનાં એકાદ અંગનાં પેટામાં આવી જાય છે, પરંતુ એના ઊપોગથી સમનો તાલ સમજાય છે. સમની તાળી અને ખાલી એ બંને આખા તાલની સામસામી બાજુઓ છે, અને તેની વચ્ચેમાંની સાગી તાળીઓવાળા તાલ તો માત્ર વચગાળાનાં સાધારણ ભાગો મનાય છે. જેમ તાલ એક અથવા એકથી વધુ તાળીઓનો બનેલો હોય છે, તેમ ખાલી પણ કોઈ તાલમાં એકજ, તો કોઈમાં એકથી વધુ હોય છે, કેવાં કોઈ તાલમાં હોતી પણ નથી ગાયકોને ખાલીવાળાં પ્રત્યંગની મદદ હંમેશા ધણી કીમતી હોય છે, કારણ ગાતા ગાતાં તાળીઓ માટે શુચવાડામાં પડે, તો ખાલીવાળું પ્રત્યંગ આવનાંજ પુરત ચેતી જઈ તેની પછીની તાળી તે તાલનાં નિયમ મુજબ કઈ છે તે સમજી જાય છે.

૪૦—તાલનું આવૃત્ત એટલે શું.

૪૦—તાલમાં જેટલી માત્રા તથા અંગો આવનાં હોય તેનાં એકંદર જથ્થાને તાલનું આવૃત્ત અથવા પીંડ કરીને કહે છે દાખલા તરીકે “ ત્રિતાલ ” નામે તાલમાં એકંદર ૧૬ માત્રા તથા ત્રણ અંગો આવે છે, તે ત્રિતાલનું આવૃત્ત કહેવાય છે. ગાયન ગાતાં ગાયનની રચના મુજબ તાલનાં ધણું આવૃત્તોનો ઉપોગ હંમેશ થાય છે.

ખુલાસો:—સમની તથા સાદી તાળી અને ખાલીનું ઊપલુ સર્વ વર્ણન નવા અભ્યાસીને ખુલાસાવાર સમજ પડે, તે માટે ત્રિતાલનો દાખલો લઈએ. ત્રિતાલનાં એક આવૃત્તમાં ૧૬ માત્રા, ત્રણ તાળી તથા એક ખાલી આવે છે. આ તાલમાં ત્રણ તાળીઓમાંની બીજી તાળી સમનો તાલ ગણાય છે. આગળ જણાવી ગયા મુજબ દરેક તાલનું સરૂઆતનું અંગ સમનાં તાલથી ચોજવામાં આવે છે, જેથી દરેક તાલની પહેલી માત્રા પર હંમેશ સમનો તાલ આવે છે એ બીજા ધ્યાનમાં રાખવી. આ ત્રિતાલમાં પહેલી માત્રા પર સમની તાળી, પાંચમી અને તેરમી માત્રા પર સાદી તાળી, તથા નવમી માત્રા પર ખાલી આપવાનું મુકરર કરવામાં આવ્યું છે. આ તાલમાં એકંદર ત્રણ તાળીઓ મારવાની હોવાથી એ તાલ ત્રણ અંગોનો બનેલો છે, જેમાં પહેલું અંગ ૪ માત્રાનું, બીજું અંગ ૮ માત્રાનું (આ અંગમાં ખાલી એટલે પ્રત્યંગ સમાઈ જાય છે) તથા ત્રીજું અંગ ૪ માત્રાનું છે, જેનો નકશો નીચે મુજબ છે.

ત્રિતાલનો નકશો

+	-	o	-
- - - -	- - - -	- - - -	- - - -
૧ ૨ ૩ ૪	૫ ૬ ૭ ૮	૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨	૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬
(પહેલું અંગ)	(બીજું અંગ)		(ત્રીજું અંગ)

સુચના: + આ સમની તાળીની, - આ સાદી તાળીની, તથા o આ ખાલીની નોટેશનની નિશાનીઓ સમજવી, જે નિશાનીઓ ગાયનનાં અક્ષર અથવા સ્વર ઊપર હમેશ પહેલી લાઈનમાં લખવામાં આવે છે, જેના આધારે ગાયનનાં ક્રમા અક્ષર અથવા સ્વર પર અમુક તાળી અથવા ખાલી આપવાની હોય છે તે ટુરત માલમ પડે છે.

ઊપલા ત્રિતાલનાં નકશા મુજબ બીજી સર્વ તાલો માટે સમજવું.

એક બીના ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી કે સર્વ તાલોની માત્રાઓ હમેશ લઘુ કાળની માત્રાનાં હિસાબે જ યોજવામાં આવે છે, તે નિયમ મુજબ ઊપલા ત્રિતાલનાં નકશામાં ૧૬ લઘુ માત્રાઓ લખવામાં આવી છે. એ ઊપરથી એમ નહીં સમજવું કે ગાવા વગાડવામાં ત્રિતાલમાં હમેશ એજ પ્રમાણે ૧૬ લઘુ માત્રાઓજ આવવી જોઈએ. કોઈ માત્રા દ્રુત કાળની, તો કોઈ શુર કાળની, વગેરે કોઈ પણ કાળની આવે, પરંતુ એ સર્વનો એકંદર સરવાળો ૧૬ લઘુ માત્રાનાં કાળ જેટલોજ થવો જોઈએ એમ સમજવું. તેજ પ્રમાણે દરેક અંગ કે પ્રત્યંગમાં જેટલી માત્રાઓ મુકરર કરેલી હોય તેટલાજ કાળમાં તે અંગ કે પ્રત્યંગ પુરું થવું જોઈએ, પછી તે અંગ કે પ્રત્યંગમાં ગમે તે કાળની માત્રાઓનો જોડોગ કરવામાં આવે, જેનો એકંદર સરવાળો તે અંગ કે પ્રત્યંગની મુકરર કરેલી માત્રાઓની સંખ્યા જેટલોજ થવો જોઈએ. નવા અભ્યાસીને આ બાબત વધારે ખુલાસેવાર સમજ પડે તે માટે ત્રિતાલમાં શુદ્ધ સ્વરોની એક નોટેશન નીચે આપવામાં આવી છે.

+	-	o	-
સા - - -	રે - - -	ગ - - -	મ - - -
સા - રે -	ગ - મ -	સા રે ગ મ	સારે ગમ પધ નીસાં
સાં - - -	ની - - -	ધ - - -	પ - - -
સાં - ની -	ધ - પ -	સાં ની ધ પ	સાંની ધપ મગ રેસા

ઊપલી નોટેશનમાં જોશો તો માલમ પડશે કે તેમાં લઘુ, ગુરુ, ટિવ ગુરુ તથા દ્રુત કાળનાં સ્વરોનો ઊપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ એ તાલનાં દરેક અંગ તથા પ્રત્યંગનાં જુદા જુદા કાળનાં સ્વરોની માત્રાનો એકંદર સરવાળો ૪ લઘુ માત્રા જેટલોજ જણાશે; તેજ મુજબ તાલની દરેક આવૃત્તિમાંનાં જુદા જુદા કાળનાં સ્વરોનો એકંદર સરવાળો ૧૬ લઘુ માત્રા જેટલોજ થશે. એજ નિયમ કોઈપણ તાલ માટે સમજવો.

મુચના—આ પુસ્તકની નોટેશનમાં તાલનું દરેક આવૃત્તિ અંકે લાઈનમાંજ લખવામાં આવ્યું છે. આ ઊપરથી જણાશે કે ઊપલી સરગમમાં ત્રિતાલનાં ચાર આવૃત્તિનો ઊપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જ્યાં તાલની માત્રાની સંખ્યા બહુ થોડી હશે, ત્યાં એક લાઈનમાં બધે આવૃત્તિ લખવામાં આવ્યાં છે, અને તે ખંનેની વચમાં || આવી બે ઊભા કાપા (Double Bar) ની નિશાની રાખવામાં આવી છે, કે જેથી તાલનું આવૃત્તિ ક્યાં પુરું થાય છે તે જણાઈ આવે. લાઈનની આખે-રીએ કોઈપણ નિશાની રાખવાની જરૂર જોઈ નથી. તાળી તથા ખાલીની જે નિશાનીઓ પહેલી લાઈનમાં લખવામાં આવી હોય તેજ નિશાનીઓ અનુક્રમે નોટેશનની બાકીની સર્વે લાઈનો માટે સમજવી. આગળ ચાલતાં આ નિશાની-ઓનો ઊપયોગ દરેક નોટેશનમાં કીધેલો જણાશે, જે વગર કોઈપણ નોટેશન હોઈ શકેજ નહીં, માટે એ નિશાનીઓ ખુબ ધ્યાનમાં રાખવી, નહીં તો બરા-બર તાલમાં ગાવા વગાડવા ગુચવાડો ઊભો થશે.

સં—તાલની જાતિ એટલે શું અને તેનો ખુલાસો કરો.

જ૦—તાલનાં પહેલાં (એટલે સમની તાળીનાં) અંગમાં જેટલી માત્રાઓ આવતી હોય તે પરથી તાલની જાતિ મુકરર કરવામાં આવે છે. એ દરેક જાતિનું નામ નીચે મુજબ છે:—

૩	માત્રા	આવતી	હોય	તો	તિસ્ત્ર	જાતિ
૪	અથવા ૮	"	"	"	ચતુસ્ત્ર	"
૫	"	"	"	"	ખંડ	"
૬	"	"	"	"	દ્વિવ્ય સંકીર્ણ	"
૭	"	"	"	"	ત્રિવ્ય	"
૮	"	"	"	"	સંકીર્ણ	"

એક અથવા બે માત્રાની જાતિ કદપેલી નથી, માટે જે તાલનાં પહેલાં અંગમાં એક અથવા બે માત્રા આવતી હોય, તો તે તાલમાં તેનાં બીજા અંગની માત્રાની સંખ્યા મુજબ જાતિ મુકરર કરવામાં આવે છે. એક બીના ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી કે અંગની અંદર પ્રત્યંગ પછી સમાઈ જાય છે.

સ૦—લય એટલે શું.

જ૦—ગાયનનાં કાળની ગતિને લય (Degrees of Speed) કહે છે. એટલે જે ગતિથી એકાદું ગાયન ગાવા બળવવામાં આવે તે ગાયનની લય કહેવાય છે.

સ૦—લય કેટલી જાતની છે અને તેઓનાં નામ શું.

જ૦—ચાતુ વ્યવહારમાં મુખ્ય ત્રણ લયોનો ઊપોગ થાય છે, જેઓને મધ્ય લય, વિલંબિત લય તથા દ્રુત લય કરીને કહે છે.

સ૦—મધ્ય લય એટલે શું.

જ૦—એક ગાયન સાધારણ રીતે, એટલે ઘણું ઝડપથી નહીં તેમજ ઘણું ધીમે પણ નહીં એવી રીતે, ગાવા બળવવામાં આવે તો તે ગાયનની મધ્ય લય કહેવાય છે. મધ્ય લયની માત્રાનું પ્રમાણ હમેશ એક લઘુનું યોગ્ય છે. આગળ શિખી ગયા મુજબ આ દ્રુત માર્ગ કહેવાય છે.

સ૦—વિલંબિત લય એટલે શું.

જ૦—મધ્ય લયથી બમનું ધીમું ગાવું બળાવવું તે વિલંબિત લય અથવા ઠાહુ કહેવાય છે. આ લયની માત્રાનું પ્રમાણ મધ્ય લયનાં ગુરૂનું યોગ્ય છે. આ ચિત્ર માર્ગ કહેવાય છે.

સ૦—દ્રુત લય એટલે શું.

જ૦—મધ્ય લયથી બમનું ઝડપે ગાવું બળાવવું તે દ્રુત લય કહેવાય છે. દ્રુત લયની માત્રાનું પ્રમાણ મધ્ય લયનાં દ્રુતનું યોગ્ય છે.

ખુલાસો:—આ ઊપરથી જણાશે કે જે તાલની જેવી લય હોય તે પ્રમાણે તેની માત્રાનાં કાળનું પ્રમાણ ગણાય છે. મધ્ય લયની માત્રાનું પ્રમાણ એક લઘુનું, વિલંબિત લયની માત્રાનું પ્રમાણ મધ્ય લયની માત્રાનાં પ્રમાણની નજરે જોતાં એક ગુરૂનું, એટલે બે લઘુનું, તથા દ્રુત લયની માત્રાનું પ્રમાણ મધ્ય લયની માત્રાનાં પ્રમાણની નજરે જોતાં એક દ્રુતનું, એટલે અરધા લઘુનું યોગ્ય છે. એક બીતા ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી કે વિલંબિત લયની માત્રાનું પ્રમાણ મધ્ય લયની નજરે જોતાં બે કે એક ગુરૂનું છે, તોપણ વિલંબિત લયની નજરે જોતાં તો તે વિલંબિત લયનાં લઘુનુંજ કહેવાશે. તેજ પ્રમાણે દ્રુત લયની માત્રાનું પ્રમાણ પણ દ્રુત લયની નજરે જોતાં તો તે દ્રુત લયનાં લઘુનુંજ કહેવાશે.

સ૦—ઊપરી મુખ્ય ત્રણ લયો ઊપરાંત બીજી કાંઈ લયો હોય તો તેઓનાં નામ દેવો.

૪૦—ઊપલી ત્રણ મુખ્ય લયો ઊપરાંત બીજી બે મિશ્ર લયો છે, જેઓને મધ્ય વિલંબિત તથા મધ્ય દ્રુત કરીને કહે છે.

૪૦—મધ્ય વિલંબિત લય એટલે શું.

૪૦—જ્યારે મધ્ય લયથી દોઢ ઘણું ધીમું ગાવા બળવવામાં આવે, સારે તે મધ્ય વિલંબિત લય કહેવાય છે. આ લયની માત્રાનું પ્રમાણ મધ્ય લયનાં દીડ લઘુનું યોગ્ય છે.

૪૦—મધ્ય દ્રુત લય એટલે શું.

૪૦—જ્યારે મધ્ય લયથી દોઢ ઘણું ઝડપે ગાવા બળવવામાં આવે સારે તે મધ્ય દ્રુત લય કહેવાય છે. આ લયની માત્રાનું પ્રમાણ મધ્ય લયનાં દીડ દ્રુતનું યોગ્ય છે.

ખુલાસો:—ગાયનો ધણું કરીને ઊપલી લયોમાંથી એકાદી લયે ગાવા વગાડવામાં આવે છે. કોઈ કોઈ વેળા ગાયનો ગાતાં વચ્ચે વચ્ચે લયની ગતિની ઝડપમાં વધારો પણ કરવામાં આવે છે, જેને આડ, દુગન, ત્રીગન તથા ચોગન કરીને કહે છે. જે ગતિથી ગાયન સર કરવામાં આવ્યું હોય તે ગતિથી દોઢ ઘણું ઝડપે ગાવા બળવવામાં આવે તો તે આડ, બમણું ઝડપે હોય તો તે દુગન, ત્રણ ઘણું ઝડપે હોય તો તે ત્રીગન, તથા ચાર ઘણું ઝડપે હોય તો તે ચોગન કહેવાય છે. જે ગાયનોની ગતિની ઝડપમાં ઊપર મુજબ વધારો કરવામાં આવે છે, તે ગાયનો ધણું કરીને વિલંબિત લયથીજ સર કીધેલાં જણાશે.

સુચના—લયનાં અભાસ માટે Metronome or Measure Regulator નામે યંત્રનો હંમેશા ઊપયોગ કરવો સલાહકારક છે. જેમ અંગ્રેજી સંગીતમાં જુદી જુદી લયો ઓળખવા માટે નોટેશનને મથાળે **Largo, Andante, Moderato**, વગેરે નામે લખવામાં આવે છે, તેજ પ્રમાણે આપણા સંગીતમાં પણ ગાયનની નોટેશનને મથાળે જે લયમાં તે ગાયન ગાવા વગાડવાનું હોય તે લયનું નામ લખવામાં આવે છે. મધ્ય લયનો ચાલુ ઊપયોગ થતો હોવાથી એ લયનું નામ ગાયનની નોટેશનને મથાળે આ પુસ્તકમાં લખવામાં આવ્યું નથી, માટે જે નોટેશનને મથાળે લયનું નામ લખ્યું ન હોય ત્યાં મધ્ય લયથીજ ગાવા વગાડવાનું છે એમ સમજવું.

૪૦—લયનો રાગ સાથે શું સંબંધ છે તેનો ખુલાસો કરો.

૪૦—રાગનાં ગાયનો તેઓને અનુકૂળ થતીજ લયે ગાવાથી તેઓનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ દેશાવી શકાય છે; જેમકે જે રાગો અતિ ગંભીર તથા ધૃપદની પદ્ધતિવાળા હોય છે, તે વિલંબિત લયથીજ ગવાય છે. જે રાગો સાધારણ ગંભીર, એટલે ખ્યા-

હાની પદ્ધતિવાળા હોય છે, તે રાગોનાં ગાયનો ધણું કરીને મધ્ય લયથી ગવાય છે. કુમરીની પદ્ધતિવાળાં ગાયનો મધ્ય દુતની મિશ્ર લયે, તથા ચંચલ તથા હાસ્યરસ પ્રકૃતિનાં ગાયનો ધણું કરીને દુત લયેજ ગવાય છે. આ ઊપરથી જણાશે કે રાગો ગાવામાં લય પણ એક કીમતી ભાગ લખે છે, જેનાં યોગે રાગ તેનાં ખરા રૂપમાં પ્રદર્શિત થાય છે.

સ૦—તાલ પ્રસ્તાર એટલે શું.

જ૦—આગળ શિખી ગયા મુજબ સ્વરોની જુદી જુદી રચના, વગેરેથી જેમ અનેક રાગો ઊત્પન્ન થયા છે, તેમ માત્રાની સંખ્યા, તાળી તથા ખાલીની જુદી જુદી રચનાથી અનેક તાલો ઊત્પન્ન કરવામાં આવ્યા છે, જેઓમાંથી જે તાલોનો હાલ વ્યવહારમાં ઊપયોગ થાય છે, તેઓનું કૌટક નીચે આપવામાં આવ્યું છે. એ તાલો કેટકેટલી માત્રાઓની બનેલી છે, કઈ કઈ માત્રા પર તાળી તથા ખાલી આપવાની છે, તેઓની જાતિ શું છે, એટલે એ તાલોનું એકંદર સ્વરૂપ કેવું છે, તે સર્વ આ કૌટક પરથી વિગતવાર જણાશે.

તાલોનું ક્રોષક (Various Species of Time).

તાલનું નામ	ભતિ	માત્રાની સંખ્યા	આવૃત્તનું સ્વરૂપ	પ્રકાસો
કેરવો	ચતુસ્ત્ર	૪	+ ૧ ૨ ૩ ૪	સાવણી તાલને કુત સયે દેવાથી આ તાલ થાય છે.
રૂપક	તીલ્લ	૫	+ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫	
દાદરો	દિવ્ય સંગ્રાથ્યું	૬	+ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬	
દાદરો (ચતિ લગ્ન)	ચતુસ્ત્ર	૬	+ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬	
બલદ દાદરો	તીલ્લ	૩	+ ૧ ૨ ૩	દાદરની તાલને કુત સયે દેવાથી આ તાલ થાય છે.
ખેમતો	દિવ્ય સંગ્રાથ્યું	૬	+ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬	
તેવરો	તીલ્લ	૭	+ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭	
અર્ધ આડ ચૌતાલ		૭	+ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭	

તાલનું નામ	ભાતિ	માત્રાની સંખ્યા	આવૃત્તનું સ્વરૂપ	ખુલાસો
પરતો (ગજલ)	તીસ	૭ અથવા ૫	૦ (સમ) - - - ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૦ - - ૧ ૨ ૩ ૪ ૫	આ તાલમાં ખાલી ૭૫૨ સમ આપવાનો પુરાતની નિયમ છે.
સાવણી (કવાલી)	ચતુસ્ર	૮	+ - - ૦ - - ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮	
નકરો	"	૮	+ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮	
સમતાલ	"	૯	+ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯	
અમતાલ	ખંડ	૧૦	+ - - ૦ - - ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦	
સલ્લક	ચતુસ્ર	૧૦	+ ૦ - - ૦ - - ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦	
જગપાલ	ખંડ	૧૧	+ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧	
હિન્દી	દિવ્ય સંગીત	૧૨	+ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨	
ઝોમતાલ	"	૧૨	+ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨	
ઝોતાલ (ધૃપદ)	ચતુસ્ર	૧૨	+ ૦ - - ૦ - - ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨	

એકેડે	ચપુઅ	૧૨	+	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	આ તાલ ચૌતાલની માફકંજ છે. ચૌતાલનાં ગામતોની રચનાં ધૃપદની ઉંચા પ્રકારની હોય છે, બ્યારે આ તાલનાં ગા- મતો સાધારણ ઢંગતો હોય છે. ગામતની ગતિ (લય)નાં બંધારણ પરથી આ બંન્ને તાલો વચ્ચે તફાવત રાખવામાં આ- વ્યો છે. આ તાલને ફેટલાકો “એક તાલ” ક- રતે પણ ઓળખે છે.
સંસુખતરા	”	૧૩	+	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	
ફેરોદસ્ત	”	૧૩	+	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	
આડ ચૌતાલ	”	૧૪	+	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	
																આ તાલને દુત લયે લેવાથી અર્ધ આડ ચૌતાલ થાય છે, જેનું વર્ણન આગળ આપી જવામાં આવ્યું છે.

તાલનું નામ	જાતિ	માત્રાની સંખ્યા	આવૃત્તિનું સ્વરૂપ	ખુલાસો
દીપચંદી (હોરી)	તીર્થ	૧૪	+ ૧૨૩૪૫૬૭૮૯૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪	આ તાલ દીપચંદી માફકજ છે. ફક્ત ગાયનની ગતિનાં બંધારણ પરથી બંને તાલો વચ્ચે તફાવત રાખવામાં આવ્યો છે.
સુમરો	"	૧૪	+ ૧૨૩૪૫૬૭૮૯૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪	
ધમાર	ખંડ	૧૪	+ ૧૨૩૪૫૬૭૮૯૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪	ત્રિતાલને કુલ ક્ષયે સેવાથી આ તાલ ચાર છે. આ તાલ લાવણી માફક છે. ગાયનની ગતિ નાં બંધારણ પરથી બંને તાલો વચ્ચે તફાવત છે.
બ્યઝંપા	ચતુષ્વ	૧૫	+ ૧૨૩૪૫૬૭૮૯૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫	
ત્રિતાલ (સુજતાલ)	"	૧૬	+ ૧૨૩૪૫૬૭૮૯૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬	
જલદ ત્રિતાલ	"	૮	+ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮	

પંજાબી, તિલવાડા
અથવા, ટાપો તમા અઢો

પંજાબી, તિલવાડા અથવા, ટાપો તમા અઢો	દિવ્ય સંક્રાંતિ	આ પાંચ તાલો ત્રિ- તાલનાંજ બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રકારો છે. ગામની ગતિના અંધારણ પરથી એ સર્વ તાલો ત્રિતાલના બુદ્ધ બુદ્ધ સ્વરૂપો ગણાય છે.
પ્રતાપસોખર	૧૭	૧૨૩૪૫૬૭૮૯૧૦૧૧૧૨૧૩૧૪૧૫૧૬૧૭
અટ તાલ (છંદો)	૧૮	૧૨૩૪૫૬૭૮૯૧૦૧૧૧૨૧૩૧૪૧૫૧૬૧૭૧૮
ત્રિખંડવજ	૧૯	૧૨૩૪૫૬૭૮૯૧૦૧૧૧૨૧૩૧૪૧૫૧૬૧૭૧૮૧૯
અણુસ	૨૦	૧૨૩૪૫૬૭૮૯૧૦૧૧૧૨૧૩૧૪૧૫૧૬૧૭૧૮૧૯૨૦
લક્ષ્મી	૨૧	૧૨૩૪૫૬૭૮૯૧૦૧૧૧૨૧૩૧૪૧૫૧૬૧૭૧૮૧૯૨૦૨૧
અક્ષ	૨૮	૧૨૧૩૪૫૬૭૮૯૧૦૧૧૧૨૧૩૧૪૧૫૧૬૧૭૧૮૧૯૨૦૨૧૨૮

ખુલાસો:—ઊપલાં કોષ્ટક પરથી જણાશે કે એક આવૃત્તમાં ૨૮ માત્રા સુધીની તાલોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રાચીન સંગીતનાં ગ્રંથોમાં લગભગ ૬૨ માત્રા સુધીની તાલોનાં વર્ણન આપવામાં આવ્યાં છે, પરંતુ એ સર્વ તાલોનો ઊપયોગ હાલ ઝાઝો કરવામાં આવતો નથી, બદલે તેમાંની કેટલીક તાલો તે હાલ પ્રસીદ્ધ પણ નથી. ઊપલાં કોષ્ટકમાં સુમારે ૩૮ તાલોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ ચાલુ વ્યવહારીક સંગીતમાં તે એટલી તાલોનો પણ ઊપયોગ થતો નજરે પડશે નહીં. એ તાલોમાં ત્રિતાલ અને ચૌતાલ આ બેજ તાલોની કીમત ગર્વેષાઓમાં બહુજ ગણાય છે. આ તાલો ડગલેને પગલે વાપરેલી નજરે પડશે. સરઝા-તથીજ આ બે તાલોનો અભ્યાસ અતિથય કરવામાં આવે છે, કારણ આ બે તાલો સારી રીતે આવડ્યા પછીજ બીજા તાલો શિખવા સહેલા પડે છે.

સ૦—તાલની પ્રકૃતિ એટલે શું.

જ૦—આગળ જણાવી ગયા મુજબ જેમ રાગોની પ્રકૃતિ ગંભીર, શોકાવૃત્ત, ચંચલ, હાસ્યરસ, વગેરે, સ્વભાવથી ગણાય છે, તેમ તાલોનાં સંબંધમાં પણ છે. ચૌતાલ, ધમાર, સૂલકાંક, તેવરો તથા ઝબ તાલ અતિ ગંભીર પ્રકૃતિને અનુકૂળ છે, જેથી ગંભીર તેમજ ધૃપદની પ્રકૃતિનાં ગાયનો એજ તાલોમાં રચવામાં આવે છે. આડ ચૌતાલ, એકકો, ખ્યાલ, પંજળી તથા ઝમરો સાધારણ ગંભીર પ્રકૃતિને વધારે અનુકૂળ છે, જેથી ખ્યાલનાં વર્ગનાં ગાયનો ઘણું કરીને આ તાલોમાંજ યોજાય છે. રમ્યાનાં ગાયનો માટે તિલવાડો તથા રમ્યા આ બે તાલો વધારે અનુકૂળ છે. હુદ્ર પ્રકૃતિનાં ગાયનો માટે ત્રિતાલ, દીપચંદી, પશ્તો તથા લાવણી આ તાલો ઘણા અનુકૂળ છે, જેથી હુમરી અને કંવાલી વર્ગનાં ગાયનો આ તાલોમાંજ ઘણું કરીને રચાય છે. ચંચલ તથા હાસ્યરસ પ્રકૃતિનાં ગાયનો માટે દાદરો, કેરવો, ખેમટો, નકટો, વગેરે તાલો વધારે અનુકૂળ છે. આ ઊપરથી જણાશે કે રાગોનાં ગાયનો રાગની પ્રકૃતિને અનુકૂળ થતીજ તાલમાં રચીને આગળ જણાવી ગયા મુજબ રાગની પ્રકૃતિને અનુકૂળ થતીજ લયમાં ગાવાથીજ સંગીત પોતાનું ખરૂં રૂપ પ્રદર્શિત કરી શકે છે.

સ૦—ખેતાલું એટલે શું.

જ૦—ગાતાં વગાડતાં ગાયક કે વાદક તાલની બહાર નીકળી જાય, અથવા સમની તાળીની જગ્યા સુકી જાય, સારે તે ખેતાલું થયલું કહેવાય છે.

સ૦—તાલ વાદન એટલે શું.

જ૦—ઊપર જણાવી ગયા મુજબ કોષ્ટકિયુ તાલ અમુક અમુક માત્રાઓના મેળથી બને છે, તે માત્રાઓની ગણતરી મુદંગ, તખલા, વગેરે, લય વાજીત્રોમાં કરી બતાવવી તેનું નામ તાલ વાદન કહેવાય છે.

સૌ—તાલનો ઠેકો એટલે શું.

૧૪૦—તાલમાં આવતી દરેક માત્રાને બદલે સઘ વાધ્યોમાં જે મુકરર કરેલા બોલો વગાડવામાં આવે છે, તેને તાલનો ઠેકો કહે છે. દાખલા તરીકે ત્રિતાલની ૧૬ માત્રા છે, જે વગાડવા માટે નીચે મુજબ બોલો મુકરર કરવામાં આવ્યા છે:—

	+		-		०		-
(मात्रा)	१ २ ३ ४	५ ६ ७ ८	९ १० ११ १२	१३ १४ १५ १६			
(ओलो)	ना धी धी ना	ना धी धी ना	ना ती ती ना	ना धी धी ना			

સર્વ તાલોની માત્રાઓ વગાડવા માટે ઊપર મુજબ જુદી જુદી જાતનાં ખોલો મુકરર કરેલા હોય છે.

સ૦—મુખડા એટલે શું.

૪૦—કાંઈ પણ તાલનો ઠેકો વગાડવો સર કરવા આગમન અથમ કેટલાક બોલો વગાડી સમના તાલ ઝીપર આવી પડવા માટે જે બોલોનો ટુકડો વગાડવામાં આવે છે, તેને મુખડો કહે છે. દાખલા તરીકે ત્રિતાલનાં મુખડાના બોલો નીચે મુજબ છે:—

$\begin{matrix} \circ & & - & & + \\ \text{त} & \text{तु} & \text{ना} & \text{कीड} & | & \text{नग} & \text{धीर} & \text{कीट} & \text{टक} & | & \text{धा} \end{matrix}$

ગિર મુજબ ઘણી તરેહનાં મુખડાના બોલો સર્ તાલો માટે મુકરર કરેલા હોય છે.

સૌ—તોડા એટલે શું.

૪૪૦—જેમ ઠેકો સર કરવા આગમન સમની તાલ ઊપર આવી પડવ
 મેખડાના બોલો વગાડવામાં આવે છે, તેમ ઠેકો પુરો થતાં સમના તાલ પર
 આવી પડવા માટે જે બોલોનો દુકડો વગાડવામાં આવે છે, તેને તોડો અથવા
 મોહરો કહે છે. દાખલા તરીકે ત્રિતાલનાં તોડાના બોલો નીચે મુજબ છે:—

तीरी कीट धा तीरी । कीट धा तीरी कीट । धा

જીપર મુજબ સર્વ તાલો માટે તોડાના બોલો ધણી તરેહના મુકરર કરેલા હોય છે.

જીવહાસો:—રાગ વિધ્યા શિખનારે અભ્યાસીઓ માટે તાલ વાદનની જીપરી માહિતી તદન પુરતી છે. તાલ વાદનનાં અભ્યાસ માટે અનેક પુસ્તકો રચાયા છે, માટે એ કળા શિખવા ઇચ્છનારાઓએ એવાં એકાદાં સારાં પુસ્તકોનો જીયોગ કરવો. એ કળા કાર્ષ્ણિકત યોગપદીનાં વર્ણનો વાંચ્યાથી શિખી શકાય તેવી

નથી, પરંતુ એ માટે એકાદ કુશળ શિક્ષકની મદદની જરૂર છે. તાલનો અભ્યાસ કરવા માટે રાગ વિષ્ણુ શિખનારા અભ્યાસીઓને તાલ વાદ્યનાં બોલો, વગેરેની ભાંજળમાં ભિતરવાની કાંઈ પણ જરૂર નથી. તેઓએ તાલનો અભ્યાસ નીચે મુજબ કરવો.

તાલનો અભ્યાસ

પ્રથમ તાલમાં મુકરર કરેલી માત્રાની સંખ્યા એક, બે, ત્રણ, ચાર, વગેરે મોઢેથી બોલીને તાલનો અભ્યાસ સર કરવો. એ અભ્યાસ કરતી વખતે નીચલી ત્રણ બાબતો પર ખાસ ધ્યાન આપવું:—

(૧) અમુક કાળની મુકરર કરેલી માત્રાઓ મોઢેથી બોલતી વખતે જે સંખ્યા બોલવામાં આવે તે સંખ્યા સરખી રીતે એકજ ગતિથી ઊચ્ચારવાની બહુ સંભાળ રાખવી.

(૨) જે જે માત્રા પર તાળી તથા ખાલી આપવાનું મુકરર કરીજો હોય તે માત્રાની સંખ્યા ઊચ્ચારતાં બરોબરજ તાળી અથવા ખાલી ઝટ ઘટિને આપવી. જો એમાં હેરફેર થઈ એક ક્ષણભાર પણ ફરક પડ્યો, તો કાળમાં જુલ થઈ બેતાલું થયલું કહેવાશે.

(૩) જે માત્રા પર સમની તાળી આપવાની મુકરર કરેલી હોય તેજ માત્રા પર હમેશ સમની તાળી આવવીજ જોઈએ, અને એમાં પણ જુલ થતાં બેતાલું થયલું કહેવાશે.

સ્વર તથા કાળ તાલનો અભ્યાસ

નોટેશનમાં લખેલા સ્વરો, અને તે સ્વરોનો જે કાળ હોય તે કાળ મુજબ સ્વરો લંબાવી કે ટુંકાવી એકાદ વાજીની મદદથી બરાબર તાલ સુરમાં ગાઈ વગાડી શકો એટલી શક્તિ પ્રાપ્ત થાય તો, તમે સંગીતનાં અરધા માર્ગનો પાર પામ્યા એમ સમજવું. સ્વર તથા કાળતાલનાં અભ્યાસ માટે ત્રિતાલમાં અલંકારોની એક ટુંક સરગમ નીચે આપવામાં આવી છે, જેનો એકાદ કુશળ શિક્ષકની મદદ લઈ પ્રથમ પડકો અભ્યાસ કરવો. એ અભ્યાસથી આગળ ચાલતાં રાગોનાં સ્વરૂપો તથા ગાયનો નોટેશન પરથી બરાબર તાલસુરમાં ગાવા વગાડવા પ્રયત્ન સહેલું થઈ પડશે.

સરગમ—ત્રિતાલ

+   -   °   -
 સા - - - । સા - રે - । સા - રે ગ । સા રે ગ મ
 સા રે ગમ પ । સા રે ગમ પ ધ । સા રે ગમ પધ ની । સા રે ગમ પધ નીસા
 સા - - - । સા - ની - । સા - ની ધ । સા ની ધ પ
 સાંની ધપ મ । સાંની ધપ મ ગ । સાંની ધપ મગ રે । સાંની ધપ મગ રેસા
 સા રેગમ રે ગ મ । રેગમપ ગ મ પ । ગમપધ મ પ ધ । મપધની પધ ની સા
 સાંનીધપ ની ધ પ । નીધપમ ધ પ મ । ધપમગ પ મ ગ । પમગરે મગ રે સા

કાળ તાલ વિષે રાગ વિદ્યા શિખનારા દરેક અભ્યાસીએ જોટલું જાણવું અવશ્યનું છે, તે સર્વ જાણુ છું કે માં ઊપર સમજાવી જવામાં આવ્યું છે, જેના અભ્યાસથી આ વિષયનાં શાસ્ત્રિય નિયમોનું જ્ઞાન સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થશે. ખુબ ધ્યાનમાં રાખવું કે તાલ એ સંગીતનો પ્રધાન વિષય છે, અને એ જ્ઞાન વગર ખીલકુલ ચાલે તેમ નથીજ, માટે એનો પ્રથમ પકડો અભ્યાસ કરવાની અતિશય જરૂર છે.

મીજલસમાં ગાયકે કેવી રીતે વર્તવું.

મીજલસમાં ગાનાર હંમેશ મુખ્ય હોય છે. એને ગવૈયો કરીને વ્યવહારમાં ઓળખવામાં આવે છે. ગવૈયાની પાછલ વાજીત્રો વગાડનારાઓ ખેસે છે, જેઓને સાજીંદા કહે છે. ગવૈયો પોતાના હાથમાં તંબુરો નામે વાજીત્ર લઈ ગાય છે, અથવા કેટલીક વેળા તેની પાસેનો કોઈ મદદનીશ તે વગાડે છે, અને ગવૈયો છુટો રહી ગાય છે. તખ્તચી (તખ્તો વગાડનાર) ગવૈયાની ડાબી તરફ તેની બાજુમાં સામે ખેસે છે, અને સારંગી અથવા દીલરૂઆ વગાડનારો તેની જમણી તરફ ખેસે છે. જે હારમોનિયમ હોય તો તે સ્વર આપવા માટે ગવૈયાની પાછલ રાખવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે સર્વ વ્યવસ્થામાં ગોઠવાયા પછી સૌ પોત પોતાના વાજીત્રો જે સ્વર ગવૈયાનાં કંઠને માફક હોય તે સ્વરને મધ્ય સપ્તકનો પડજ સ્વર અણી મેળવી લીધે છે. આ પ્રમાણે સર્વ વાજીત્રો એક સ્વરમાં એક રસ મળી ગયાં કે પછી ગાનાર શાંત ચિત્તથી ગાવાનું સર કરે છે. ગવૈયાએ ગાવાનું સર કરવા આજ-મજ પ્રથમ સમાજ તરફ જોઈ લેવું કે એ લોકો કયા વર્ગનાં છે, તથા તેમને કેવી

ક્રીસમનું ગાનું પસંદ પડશે, કારણ ગવૈયાનું કામ કાંઈ પોતાનાં મનને રીઝવવાનું નથી, પરંતુ સમાજનાં દીલને આનંદ આપવાનું છે. સરઆતમાં આલાપ સાથે એક બે શાસ્ત્રિય ગીતો ગાવાં, પછી એક બે સાધારણ લોકપ્રિય ગીતો ગાવાં, એમ હેરફેરથી ગાતાં રહેવું. ગાતી વખતે ઊત્તમ સ્વર, આલાપ, રાગ સ્વરૂપ, ગીતનાં શબ્દોનો અર્થ, અને તે અર્થને અનુકૂળ થતા હાવ ભાવ, વગેરે, બહુ ખુબીથી પ્રકટાવતા રહેવાની જરૂર છે. મીઝલસમાં ગાવા આવવા પહેલાં નીદાન છ કલાક અગાઉથી થોડો અને હલકો ખોરાક ખાવો. બહુ ઠંડું પાણી પીવું નહીં, અને ગાવાનું સર કરવા આગમજ કાઢી અથવા ચાહતું એક કપ પીવું.

ગાયકનાં ગુણો

- (૧) ગાયનનાં શબ્દો હંમેશ શુદ્ધ બોલવા.
- (૨) અભયપણે એટલે ધારતી રાખ્યા વગર ગાવું.
- (૩) સ્થિર ચિત્ત રાખીને ગાવું.
- (૪) ગાતાં હાંફવું નહીં, તેમજ દમને તોડવો નહીં.
- (૫) સાફ સુરીલા અવાજે મધુર રીતે ગાવું.
- (૬) રસ વિનાનું કઠોર બરાડો મારી ગાવું નહીં.
- (૭) મંદ સંસ્કૃતિનાં સ્વરો ગળામાંથી ખેંચી તાણીને કાઢવા નહીં, તેમજ તાર સંસ્કૃતિનાં સ્વરો પર ચીંચવાં નહીં, કારણ તેમ થતાં ગાયનમાં રક્તિચુષ્ય કમી થવાનો સંભવ રહેશે.
- (૮) નાંખમાંથી ગુંગણાં અવાજે ગાવું નહીં, તેમજ કપાળ, મોં અને ગળાની નસો ડુળાવીને ગાવું નહીં.
- (૯) ગાતી વખતે ગાયનનાં શબ્દોને પ્રસંગોપાત હાવભાવથી ગાવું, અને ભલતા ભલતા એણથી દૂર રહેવું.
- (૧૦) દરેક રાગ તેના ધર્મ કર્મથી, એટલે બરાબર તેના નિયમો મુજબ ગાવો.
- (૧૧) આલાપ કરતી વખતે દરેક વેળા જુદી જુદી તરાહની મધુર તાનો લઈ રાગ વિસ્તાર કરતા રહેવું, જેમ ન થતાં સમાજને કંટાળો ઊપજશે.
- (૧૨) ગાવામાં આવતા રાગનું મુખ્ય અંગ સ્પષ્ટ દેખાડતા રહેવાની સંભાળ રાખવી.
- (૧૩) બરાબર તાલસુરમાં ગાવાની બહુ ખચકાટી રાખવી.
- (૧૪) તાલનો સમ હમેશ દેખાડતા રહેવું.
- (૧૫) સમયસુચક, એટલે જેવા સંબંધનારાઓ હોય તેવુંજ ગાવું.

(૧૬) કોઈપણ પ્રકારનાં દુબ્ધ સનથી હંમેશ દુર રહેવું.

(૧૭) ખાધ ખોરાકીમાં ખતાસ, તીખાસ તથા કોઈપણ જાતનાં નિશાથી પહરેજ રહેવું, અને ઠંડું બરફનું પીવું બનતાં વૃત્તીક લેવું નહીં.

સંગીત મોહિનીરૂપ ગણ્યા છે તેમાં જરા પણ શક નથી. યોગ્ય રસબાવ, બાષા અને રાગ, વગેરે, સાધનોથી જિત્તમ ગાયક સાંભળનારાઓનાં મન પર ઈષ્ટ પરિણામ નીપજાવી શકે છે.

સ્વર તથા કાળતાલનું વર્ણન અતરે પુરૂં થયેલું સમજવું. હવે પછી ૧૨ થાટો અને એ થાટોમાંથી જીત્તમ થતા ચાલુ વ્યવહારમાં વપરાતા સર્વ રાગોનાં નિયમોનું વર્ણન, રાગોનાં ટુંક આક્ષાપ તથા નોટેશનમાં દરેક રાગનું એકેક સ્વરૂપ તથા ગાયન આપવામાં આવ્યું છે, જેના અભ્યાસથી દરેક રાગ તેના નિયમો મુજબ કેમ ગાઈ વગાડી શકાય છે, તે સહેલાઈથી સમજ પડશે. આ પ્રમાણે ક્રમે ક્રમે અભ્યાસ કરવાથીજ સંગીત જેવી મહાન ઈશ્વરી વિદ્યાનું જ્ઞાન સહેલાઈથી મેળવી શકાશે. સંગીત વિદ્યા માટે એટલું સામાન્ય જ્ઞાન સર્વ જનસમાજને માટે પુરતું છે. એથી વિશેષ જ્ઞાન તો જેને એ વિદ્યામાં શાસ્ત્રી (Professor) થવું હોય તેનેજ જોઈએ.

સંગીત લેખન પદ્ધતિ (Notation).

રાગોનાં સ્વરૂપો તથા ગાયનો નોટેશન પરથી બરાબર તાલ સુરમાં ગાવા વગાડવા માટે સ્વરો, કાળ તાલ, ગમકો, વગેરે, જોળખવા માટે આ પુસ્તકમાં જે જે નિશાનીઓનો જોયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તે એક રથજે અતરે આપવામાં આવી છે, જે બરાબર ધ્યાનમાં રાખવી, નહીં તો આગળ ચાલતાં રાગનાં સ્વરૂપો તથા ગાયનો ગાવા વગાડવાં મુશ્કેળ થઈ પડશે. રાગ વિદ્યા શિષ્યનારા અભ્યાસીઓને યુગવાડો ન થાય તે માટે આ પુસ્તકમાં તેઓનાં અભ્યાસ પુરતીજ થોડી અને જલદી માદ રહી જાય તેવી સાદી નિશાનીઓનો જોયોગ કરવામાં આવ્યો છે, જોકે જિત્તમ સંગીત માટે તો એ નિશાનીઓ અપૂર્ણ ગણ્યા.

સ્વરની નિશાનીઓ.

શુદ્ધ સ્વરો: સા રે ગ મ પ ધ ની

કોમલ સ્વરો: રે ગ ધ ની

તીવ્ર સ્વર: મ

અંદ્ર સપ્તકનાં સ્વરો : સા રે ગ મ પ ધ ની

મધ્ય સપ્તકનાં સ્વરો : સા રે ગ મ પ ધ ની

તાર „ : સાં રેં ગં મં પં ધં નીં

કેમલ તીવ્ર સ્વરો માટે પણ ઊપયોગ નિયમ સમજવો.

કાળ તાલનો નિશાનીઓ.

લઘુ કાળ (એક માત્રા) : —

આ નિશાની ગાયનનાં શબ્દ તથા સ્વરની પાછલ લખવામાં આવે છે. જેટલી નિશાનીઓ લખી હોય તેટલી માત્રાઓ સુધી ગાયનનો શબ્દ તથા સ્વર લંબાવવો.

એક માત્રાની વિશ્રાન્તિ (Rest) : T

આ નિશાની પણ ઊપલી એક માત્રાની નિશાની માફક ગાયનનાં શબ્દ તથા સ્વરની પાછલ લખવામાં આવે છે. જેટલી નિશાનીઓ લખી હોય તેટલી માત્રાઓ સુધી ગાયનનો શબ્દ તથા સ્વર ન લંબાવતાં ઘોળી જવું.

લઘુ કાળનો સ્વર લખવાની રીત: સા

દ્રુત કાળનાં સ્વરો „ : સાસા

અનાદ્રુત „ „ : સાસાસાસા

માત્રાનાં „ „ સાસાસા

ઊપર મુજબ એક માત્રાના કાળે જેટલા સ્વરો લેવાના હોય તે સર્વ સ્વરોની નીચે — આ નિશાની કરવામાં આવે છે. જો એ સ્વરોમાં એકાદો સ્વર કમી હોય તો સાં તેની જગ્યાએ , આ નિશાની કરવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે ઊપલા સાં સા આ એ દ્રુત સ્વરોમાં એક સા લેવાનો નથી, તેવી વખતે ,સા અથવા સા, આ પ્રમાણે જ સા સ્વર લેવાનો નથી તેની જગ્યાએ , આ નિશાની કઢી લખવામાં આવે છે. એજ નિયમ અનાદ્રુત, વગેરે, સ્વરો માટે પણ સમજવો.

જુદા જુદા કાળોનાં ઊપલા દાખલાઓમાં સા સ્વર લીધો છે. એજ નિયમ સર્વ સ્વરો માટે સમજવો.

સમની તાળી: + , સાદી તાળી: - , તથા ખાલી: ૦

તાલની ઊપલી ત્રણ નિશાનીઓ ગાયનનાં મુકરર કરેલા શબ્દ કે સ્વર ઊપર નોટશનની ફક્ત પહેલી લાઈનમાંજ લખવામાં આવે છે. એજ નિશાનીઓ અનુક્રમે નોટશનની સર્વ લાઈનોનાં તાળી તથા ખાલીનાં ગાળાઓ માટે સમજવી.

૧ (Single Bar) : જ્યાં તાળી તથા ખાલીની માત્રાઓનો ઝમ્મો પુરો થાય છે, ત્યાં એ નિશાની લખવામાં આવે છે.

જ્યાં તાળી તથા ખાલીની માત્રાનાં ગાળાની સરખાતમાં x અથવા x આ નિશાની લખી હોય, ત્યાંથી ગાયનનો અંતરો સર થાય છે એમ સમજવું.

॥ (Double Bar) : જ્યાં તાલનું આપૂર્ણ પુરું થાય છે, ત્યાં આ નિશાની લખવામાં આવે છે. જ્યારે નોટેશનની એકજ લાઈનમાં તાલતાં એકથી વધુ આવૃત્તો આવે છે, ત્યારેજ એ નિશાની લખવામાં આવે છે. જ્યાં નોટેશનની એકજ લાઈનમાં તાલનું એક આવૃત્ત આવે છે, ત્યાં એ નિશાની લખવામાં આવતી નથી.

— આ નિશાની ગાયનનાં જે શબ્દો કે સ્વરો ઉપર લખવામાં આવી હોય તે શબ્દો કે સ્વરો તેઓના કાળ મુજબ ઝડપથી સાથે ગાવા વગાડવા. તંતુ વાદ્યોમાં એકજ બાજુએ ગજ (Bow) ખેંચી વગાડવા.

ગમકની નિશાનીઓ

અંટોલણ : ~ આ નિશાની ગાયનનો જે શબ્દ અથવા સ્વર કંબોલવાનો હશે તે શબ્દ અથવા સ્વર ઉપર કરવામાં આવે છે, જેમકે ધ.

મીડ : — આ નિશાની જે ગાયનનાં શબ્દો અથવા સ્વરો મીડમાં લેવાનાં હશે તેઓ ઉપર કરવામાં આવે છે, જેમકે પ ગ.

મસીટ : — આ નિશાની જે ગાયનનાં શબ્દો અથવા સ્વરો મસીટથી લેવાનાં હશે તેઓ ઉપર કરવામાં આવે છે, જેમકે સા સાં.

પ્રચુટા નિશાનીઓ

નોટેશનની આખેરીએ જ્યાં R. 1, 2, 3, વગેરે સંખ્યા લખી હોય ત્યાં નોટેશનની પહેલી, બીજી, ત્રીજી, વગેરે લાઈનો અનુક્રમે પાછી ગાવી વગાડવી. R એટલે Repeat.

જ્યાં નોટેશનની તાળી તથા ખાળીનાં ગાળાઓ એ વાર ગાવા વગાડવાનાં હશે, ત્યાં : તથા :: આ મુજબ નિશાનીઓ લખેલી જણાશે. દાખલા તરીકે ત્રિલાઈમાં એક સરગમ લખ્યો.

+   -   0   -

સા રે ગ - | રે ગ મ - | ગ મ પ - | મ પ ધ -

પ ધ ની - | ધ ની સાં - | સાં ની ધ પ | મ ગ રે સા

એવી વખતે નીચે મુજબ ગાવું વગાડવું:—

+   -   0   -
 સા રે ગ - | રે ગ મ - | ગ મ પ - | મ પ ધ -
 પ ધ ની - | ધ ની સા - | મ મ પ - | મ પ ધ -
 પ ધ ની - | ધ ની સા - | સા ની ધ પ | મ ગ રે સા

રાગ વિસ્તાર (આલાપ) માં જે સ્વરની પછવાડે , આ કોમા હોય ત્યાં સહેજ ઘોલવું, જ્યાં ; આ સેમી કોલન હોય ત્યાં વધુ વખત ઘોલવું, કારણ જે સ્વર પછવાડે એ નિશાની હોય છે, તે સ્વર આલાપનું વિશ્રાન્તિ સ્થાન છે, અને જ્યાં . આ કુલ પૌર્ણમીની નિશાની હોય ત્યાં તાનનો ટુકડો પુરો થયેલો સમજવો.

ગાયનનાં એક શબ્દ માટે જ્યાં એકથી વધુ સ્વરોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે, ત્યાં તે શબ્દનો ઋસ્વ અથવા દીર્ઘ સ્વર, જેવાકે અ, આ, ઇ, ઊ, વગેરે, તે સ્વરો ઉપર લખવામાં આવે છે.

* આ નિશાની ગાયનનાં જે શબ્દ કે સ્વર ઉપર લખી હોય તે શબ્દ કે સ્વર મરજી મુજબ લખાવેલો. ગાયનોની શેરો (સાખીઓ) ની નોટેશનમાં આ નિશાનીનો ઉપયોગ થાય છે.

(સા) જ્યાં એકાદો સ્વર આ પ્રમાણે કાઠિસમાં લખ્યો હોય, ત્યાં તેની ઉપરનો સ્વર પહેલાં લઈ કાઠિસનો સ્વર લેવો; અને પછી નીચેનો સ્વર લઈ પાછો કાઠિસનો સ્વર લેવો. એ મુજબ ચાર સ્વરો રાગમાં લાગતા સ્વરો પ્રમાણે એક માત્રાનાં કાળે ઝડપથી લેવા, જેમકે (સા) એટલે “રેસાનીસા”, (રે) એટલે “ગરેસારે”

એ પ્રમાણે કોઈ પણ સ્વર માટે સમજવું.

આ પુસ્તકની નોટેશન માટે ઉપલી સર્વ નિશાનીઓ પુરતી સમજવી.

હવે આપણે પ્રથમ યમન થાટ અને એ થાટમાંથી ઊત્પન્ન થતા ચાલુ વ્યવહારમાં વપરાતા ૧૪ રાગોનું વર્ણન કરીએ.

યમન થાટનું વર્ણન

(૧) આ થાટ “ સા રે ગ મ પ ધની ” આ સાત સ્વરોનો બનેલો છે, એટલે એમાં મધ્યમ સ્વર તીવ્ર તથા બાકીના સર્વ સ્વરો શુદ્ધ આવે છે.

(૨) પ્રાચીન સંગીતનાં ગ્રંથોમાં આ થાટને “ કલ્યાણ થાટ ” કહેલો છે, પરંતુ આ થાટનો આશ્રય રાગ “ યમન ” હોવાથી એને ચાલુ વ્યવહારમાં “ યમન થાટ ” કરીને પણ ઓળખવામાં આવે છે.

(૩) આ યાટમાંથી અનેક રાગો બિત્પન્ન થયેલા છે, જે રાગોમાંથી નીચલા ૧૪ રાગોનો ચાલુ વ્યવહારમાં અધિક ઊપયોગ કરવામાં આવે છે:—

(૧) યમન (૨) ભુપ અથવા ભોપાલી (૩) શુદ્ધ કલ્યાણ (૪) જેત કલ્યાણ (૫) હિંડોલ (૬) માલશ્રિ (૭) કેદારા (૮) કામોદ (૯) છાયા નટ (૧૦) ગૌડ સારંગ (૧૧) હુમિર (૧૨) શ્યામ (૧૩) મલુહા તથા (૧૪) યમની.

(૪) સવલતાને ખાતર ઊપલા ૧૪ રાગોને ત્રણ વર્ગોમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા છે, જે નીચે મુજબ છે:—

પહેલો વર્ગ:—જે રાગોમાં **તીવ્ર મધ્યમ** લેવામાં આવે છે તે રાગો, જેવા કે યમન, હિંડોલ તથા માલશ્રિ.

બીજો વર્ગ:—જે રાગોમાં **તીવ્ર મધ્યમ** સ્વર ખીલકુલ લેવામાં આવતો નથી, અથવા તો **તીવ્ર મધ્યમ** સ્વર ફક્ત અવરોહીમાંજ થોડો લેવામાં આવે તે રાગો, જેવાકે ભુપ, શુદ્ધ કલ્યાણ તથા જેત કલ્યાણ.

ત્રીજો વર્ગ:—જે રાગોમાં **તીવ્ર મધ્યમ** સ્વર ઊપરાંત શુદ્ધ મધ્યમ સ્વર પણ લેવામાં આવે છે તે રાગો, જેવાકે કેદારા, કામોદ, છાયાનટ, ગૌડ સારંગ, હુમિર, શ્યામ, મલુહા તથા યમની.

(૫) આ ઊપરથી જણાશે કે આ યાટનાં કેટલાક રાગોમાં તીવ્ર મધ્યમ સાથે શુદ્ધ મધ્યમ સ્વર પણ લેનારા રાગો નાંખી ગાયકોને બિલાવલ યાટમાં, કે જે યાટમાં શુદ્ધ મધ્યમ સ્વર લેવામાં આવે છે, તેમાં પ્રવેશ કરવાનો યુક્તિથી ઈસારો કરવામાં આવ્યો છે. આ બંને મધ્યમ લેનારા રાગો પ્રાચીન ગ્રંથોનાં નિયમ મુજબ ખરૂં જોતાં તો શંકરાભરણ એટલે બીલાવલ યાટનાંજ છે, પરંતુ એ રાગોમાં હાલ **તીવ્ર મધ્યમ** સ્વરનો પણ ચાલુ ઊપયોગ કરવામાં આવતો હોવાથી, તેમજ રાતનાં પહેલા પ્રહરે ગવામાં આવતા હોવાથી તેઓનું વર્ણન આ યાટમાંજ આપવાનું અનુકૂળ વીચારીજો છે, જેથી શિખવા શિખવવા સવલ થઈ પડે.

(૬) આ યાટનાં બહુતેક રાગો પુર્વાંગ વાદી છે, અને રાતનાં પહેલા પ્રહરે, એટલે રાતની શરૂઆતમાંજ ગવાય છે.

(૭) આગળ જણાવી ગયેલા રાગ સમયનાં નિયમ મુજબ રાતે ગવાતા રાગોમાં **તીવ્ર મધ્યમ** સ્વરનું, અને દીવસે ગવાતા રાગોમાં **શુદ્ધ મધ્યમ** સ્વરનું પ્રબળ ધ્યાન કરીને નજરે પડશે.

(૧) યમન રાગનું વર્ણન.

નતિ—સંપૂર્ણ

અંગીક સ્વરો—સા રે ગ મ પ ધ ની

આંગતુક સ્વર—મ

વાદી સંવાદી સ્વરો—ગ અને ની (પુર્વાગવાદી)

પ્રકૃતિ—ગંભીર

ગાવાનો સમય—રાતની શરૂઆતમાં.

વિશેષ માહિતી.

(૧) આ રાગ આ થાટનો આશ્રય રાગ છે. એમાં સર્વ સ્વરો આરોહી અવરોહીમાં સરળ રીતે લેવામાં આવે છે, જેમકે “ સા રે ગ મ પ ધ ની સા; સા ની ધ પ મ ગ રે સા.” એનું રૂપ તદ્દન સ્વનંત્ર હોવાથી એમાં આલાપ શ્રવણો ઉત્તમ રીતે થઈ શકે છે, જેથી એને આલાપ યોગ્ય રાગ ગણવામાં આવે છે.

(૨) આ રાગ કલ્યાણ રાગનો એક પ્રકાર હોવાથી એને “ યમન કલ્યાણ ” કરીને પણ ઓળખવામાં આવે છે. કેટલાકોનું વળી કહેવું એમ છે જે, આ રાગ જ્યારે ફક્ત તીવ્ર મધ્યમ લઈને ગાવામાં આવે ત્યારે એને “ યમન ” કહેવો, અને જ્યારે એનો આંગતુક સ્વર શુદ્ધ મધ્યમ પણ લગાડીને ગાવામાં આવે ત્યારે એને “ યમન કલ્યાણ ” કહેવો. આ મતભેદ ખાલી ધ્યાનમાં રાખવો. વ્યવહારમાં “ યમન ” અને “ યમન કલ્યાણ ” એ બંને એકજ સમજવું વધારે અનુકૂળ છે.

(૩) આ રાગમાં કોઈ કોઈ વેળા શુદ્ધ મધ્યમ સ્વરનો ઉપયોગ એક આંગતુક સ્વર (Ornamental Note) દાખલ કરવામાં આવે છે. આગળ આંગતુક સ્વરનાં વર્ણનમાં જણાવી ગયા મુજબ આ શુદ્ધ મધ્યમ સ્વરનો ઉપયોગ આ રાગમાં નિયમિત ઠેકાણે તેનાં નિયમિત પ્રમાણમાં રાગની મધુરતામાં વધારો કરવા માટેજ અવરોહીમાં કરવામાં આવે છે, જેમકે “ સાં ની ધ પ મ ગ મ ગ રે સા ”. ઉપલા સ્વરોનાં ટુકડા પરથી જણાશે કે શુદ્ધ મધ્યમ સ્વર અવરોહીમાં ગાંધાર સ્વરની સાથે વિંટલાયેલો એક બંદીવાન જેવો લેવામાં આવ્યો છે, એજ નિયમ મુજબ એ સ્વર આ રાગમાં હંમેશ લેવો. જે “ પ મ ગ ” આ પ્રમાણે શુદ્ધ મધ્યમ સ્વર અવરોહીમાં સરળ રીતે લેવામાં આવશે, તે તુરંત રાગદ્વાની થશે એ ધ્યાનમાં રાખવું. બીજું ધ્યાનમાં એ રાખવું કે આ શુદ્ધ મધ્યમ સ્વર આ રાગમાં આરોહીની સ્વર રચનામાં કદી પણ લઈ શકામજ નહીં. શુદ્ધ મધ્યમ સ્વર આ રાગનો એક આંગતુક સ્વર હોવાથી એ સ્વર લીધા વગર પણ

આ રાગનું રૂપ સ્પષ્ટ દરશાતી થકાય છે, કારણુ આગંતુક સ્વરોનો ઊપયોગ ફક્ત રાગની શીભા તથા મધુરતામાં વધારો કરવા માટેજ હંમેશ કરવામાં આવે છે. આ બીના ખાસ ધ્યાનમાં રાખતી, કારણુ ફરી ફરીને આ પુસ્તકમાં હવે પછી એ વિષે લખવામાં આવશે નહીં.

(૪) આ રાગમાં ગંધાર સ્વર વાદી, તેમજ બહુ અને ન્યાસ સ્વર મનાય છે. એ સ્વરનું પ્રત્યય આ રાગમાં સૌથી અધિક જણાશે. યંચમ તથા નિષાદ સ્વરોનું પણ પ્રત્યય નજરે પડશે, પરંતુ ગંધાર સ્વર કરતાં ઓછું છે.

(૫) આ રાગમાં “ ની સા રે ગ મ પ ” આ પ્રમાણે સ્વરોની જલદ તાતો લેતાં અડચણ પડતી હોવાથી “ ની રે ગ મ પ ” આ પ્રમાણે ધડજ સ્વર છોરી દધને સ્વર રચના કીધેલી જણાશે. આ સ્વર રચના સાંજે તથા રાતે ગવાતા રાગોમાં જ્યાં ત્યાં નજરે પડશે, જ્યારે સવારે ગવાતા રાગોમાં રિષભ સ્વર છોરી દધને, તથા તીવ્ર મધ્યમને બદલે શુદ્ધ મધ્યમ સ્વર લાગે સ્વર રચના કીધેલી જણાશે, જેમકે “ ની સા ગ મ પ ”. એ ઊપરથી જણાશે કે સવારે ગવાતા રાગોમાં રિષભ સ્વર આરોહીમાં દુર્બળ હોય છે, તથા તીવ્ર મધ્યમ સ્વરને બદલે શુદ્ધ મધ્યમ સ્વરનું પ્રત્યય હોય છે. સવારે ગવાતા રાગોનો અભ્યાસ કરતી વખતે એ વિષે સાંપુર્ણ ખુલાસો થશે.

(૬) આ રાગમાં અવરોહીમાં કાંઈ વેળા નિષાદ તથા તીવ્ર મધ્યમ સ્વરોની સંગતી નજરે પડશે, જે સંગતીથી આ રાગ બહુ સુખદાયક લાગે છે, જેમકે “ સાં ની ધ પ મં ગ રે; ની મં ગ રે, ગ રે સા ”.

(૭) “ગ રે સા, ની રે, ગ રે સા” આ સ્વરોનો ટુકડો આ રાગમાં અતિ મહત્વનો છે, જે આ રાગનો એક રાગવાચક ભાગ ગણાય છે. આ સ્વરો કાને પડતાંજ આ રાગ તુરત ઓળખાઈ આવે છે, માટે એ સ્વરોનો ટુકડો બહુ ધ્યાનમાં રાખવો.

(૮) આ રાગનાં અંતરાની શરૂઆત “ ગ ગ, પ ધ પ, સાં, સાં, ” આ મુજબ બહુધા કીધેલી નજરે પડશે. અંતરાની શરૂઆત હંમેશ એજ મુજબ કરવી જોઈએ એવો કાંઈ કડક નિયમ નથી, પરંતુ એનો અર્થ એટલોજ સમજવો કે સાધારણ રીતે એજ સ્વરો અંતરાની શરૂઆતમાં મોટે ભાગે જણાશે. એ સ્વરોથી પણ આ રાગની પારખ થાય છે. આગળ ચાલતાં એવું જણાશે કે કદયાણુ રાગનાં એકજ તીવ્ર મધ્યમ લેનારા કેટલાક પ્રકારોનાં અંતરાની શરૂઆત ઊપર મુજબજ કીધેલી દેખાશે, જે કાને પડતાંજ તે ગાવામાં આવતો રાગ કદયાણુનો એકાદો પ્રકાર છે, એમ તુરત ઓળખાઈ આવે છે.

(૬) આ રાગની પ્રકૃતિ ગંભીર હોવાથી એમાં ધ્વનિર સ્તુતિ, રાજ્ય ભક્તિ, ધર્મ, વગેરે, વગેરે, એવા મહાન વિષયોનાં ઊંચ પ્રતિનાં ધૃપદો, ખ્યાલો, વગેરે ગાવાનો ચાલ છે.

(૧૦) આ રાગ અતિ લોકપ્રિય છે. રાતની શરૂઆતમાં ગાયનોનાં જલ-સાઓ આ રાગથીજ આરભ કરીએલા ધણું કરીને જણાશે.

(૧૧) આ રાગનું ટુંક સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે:—

ની રે, ગ રે સા, ની રે સા; ની રે ગ મં પ; ધ પ મં ગ, રે ગ; પ, રે સા.
રાગ વિસ્તાર.

(૧) ગ, રે, સા, ની રે, સા; ની, રે ગ; રે ગ, રે સા; ની રે સા.

(૨) ની રે ની ધ, ની ધ પ; પ ધ ની, ધ ની રે, ની રે ગ; રે, ગ રે;
ની રે ગ, રે; ની રે, સા.

(૩) પ પ, ધ ધ, ની ની, ધ ની, રે ની; ગ ગ; રે ગ, રે સા; પ પ, ધ ધ, પ;
મં ગ, મં ધ; ની ધ, મં ધ, ની રે, ગ રે; ની રે, ની ગ રે; ની રે સા; સા, સા ની
રે, સા.

(૪) ની રે, ગ; રે ગ, મં ગ; પ મં ગ; ધ, પ મં ગ; ની ધ, પ મં ગ; રે ગ,
પ, રે સા; ગ મં પ મં ગ; રે ગ મ ગ, રે સા; ની રે, સા.

(૫) ની રે, સા; ની રે ગ રે; સા; ની રે ગ મ પ રે; સા; ની રે ગ મં પ ધ
પ મં રે; સા; ની રે ગ મં પ ધ ની ધ પ મં રે; સા; ની રે ગ મં પ ધ ની સાં, ની
ધ પ મં ગ રે સા, સા, સા ની રે, સા .

(૬) ની રે ગ મં પ, ગ મં પ; મં પ, ધ પ, ની ધ પ; સાં, ની, ધ, પ, ની
ધ પ; મં ધ, પ, મં, ગ, રે; ગ મં પ મં ગ રે; પ, રે સા; ની રે, સા.

(૭) સા રે સા; સા રે ગ રે સા; સા રે ગ મં ગ રે સા; સા રે ગ મં પ મં
ગ રે સા; સા રે ગ મં પ ધ પ મં ગ રે સા; સા રે ગ મં પ ધ ની ધ પ મં
ગ રે સા; સા રે ગ મં પ ધ ની સાં, ની ધ પ મં ગ રે સા; સા, સા ની રે, સા.

અંતરે (૮) ગ ગ, પ ધ પ, સાં, સાં, ની રેં સાં; ની રેં ગં રેં સાં;
રેં સાં, ની ધ, પ; મં પ, ની ધ, પ; સાં, ની ધ, પ; રેં સાં, ની ધ, પ; મં પ ધ પ,
મં ગ રે; ગ મં પ ધ ની ધ, પ, મં ગ રે; ની મં ગ, રે, ગ મ ગ રે; ની રે, સા,

(૯) પગે, પ ધ પ, સાં, સાં રેં સાં; ગં રેં સાં; ની રેં ગં મં પ, રેં, સાં; રેં સાં, ની ધ, પ; મં પ, ની ધ, પ; ધ, પ, મં ગ, રે; ગ મં પ મં ગ, રે; ગ, રે, ની રે, સા.

ખુલાસો:—ઊપલા રાગ વિસ્તારમાં ૯ જાતની જુદી જુદી તરાહની તાનો આપવામાં આવી છે, જે તાનો મુજબ સ્વરો એકાદ કુશળ શિક્ષકની મદદ લઈ આકારમાં (“ આ આ આ ” કરીને) ગળામાંથી જિયારવાનો અભ્યાસ કરવો, જેથી આ રાગની સ્વર રચના કેવી તરાહની છે તે ખુલાસેવાર સમજ પડશે. ઊપલી જે ૯ તાનો આપવામાં આવી છે, તે સંગીતનાં નવા અભ્યાસીને તેના અભ્યાસ પુરતીજ સમજવી, કારણ સ્વરોની જુદી જુદી રચનાથી અગણિત તાનો ઊત્પન્ન કરી શકાય છે, જે તમે આગળ તાન વર્ણુનમાં શિખી ગયા છો. તમારો શિક્ષક કુશળ હશે તો તમોને ખીજી અનેક તરાહની તાનો શિખવી શકશે. એ માટે જાંડા અભ્યાસ તથા ચાલુ કસરત (Practice) ની જરૂર છે ઊપલા રાગ વિસ્તારનો અભ્યાસ કરતી વખતે એક ખીના એવી નજરે પડશે કે, ચોથી તાનમાં ગંધાર સ્વરનું, પાંચમી તાનમાં રિષભ સ્વરનું, છથી તાનમાં પંચમ સ્વરનું, સાતમી તાનમાં ષડ્જ સ્વરનું, એ મુજબ જુદી જુદી તાનોમાં જુદા જુદા સ્વરોનું પ્રયજ્ય રાખી તાનો લેવામાં આવે છે. એ સ્વરો આ રાગનાં વિશ્રાન્તિ સ્થાનો ગણાય છે. રાગ વિસ્તાર વિષે ઊપલો ટુંક ખુલાસો ધ્યાનમાં રાખવો, જે માટે ફરી ફરીને લખવામાં આવ્યું નથી. આગળ આપી ગયલા આલાપ વર્ણુનનો અતરે ફરી અભ્યાસ કરવો, કે જેથી તેમાં જણાવેલી સર્વ બાબતો આ રાગ વિસ્તાર પરથી ખુલાસેવાર સમજ પડશે.

વાદ્યોએ ઊપલી ૯ તાનોનાં સ્વરો પોતાનાં વાજાંત્રમાં વગાડવાની સારી કસરત કરવી. ઊપલો રાગ વિસ્તાર ગાતી વગાડતી વખતે આગળ નોટશન વર્ણુનમાં જણાવી ગયા મુજબ જે સ્વર પાછલ , આ ડોમાની નિશાની હોય ત્યાં સહેજ થોભવું. જ્યાં ; આ સેમી ડોલનની નિશાની હોય ત્યાં વધુવાર થોભવું, કારણ રાગનું વિશ્રાન્તિ સ્થાન તે ગણાય છે, અને જ્યાં . આ ટુલપોઈટની નિશાની હોય ત્યાં તાનનો ટુકડો પુરો થયેલો સમજવો. આલાપમાં તાલની કાંઈ પથ્થુ જરૂર પડતી નથી, જેથી ઊપલી ખીના પર ખાસ ધ્યાન રાખવું, અને લલતા સ્વરો ઊપર થોભવું નહીં, કારણ તેમ થતાંજ રાગનું રૂપ બદલાઈ જઈ રાગહાની થશે, એ બહુ ધ્યાનમાં રાખવું.

યમન-ત્રિતાલ.

+   -   0   -
 | | ની ધ - પ | મેં પ ગ મેં
 પ - - - | પ મેં ગ રે | સા રે ગ રે | ગ મેં પ ધ
 પ મેં ગ રે | ગ રે સા - | ની રે ગ મેં | પ ધ ની સાં
 રેં સાં ની ધ | પ મેં ગ મેં | ની ધ - પ | મેં પ ગ મેં
 પ - - - | - - - - | ગ ગ પ ધ | સાં - સાં -
 ની રેં ગં રેં | સાં ની ધ પ | ગં રેં સાં ની | ધ પ ની ધ
 પ મેં ગ રે | ગ રે સા - | સા રે ગ મેં | પ ધ ની સાં
 રેં સાં ની ધ | પ મેં ગ મેં | ની ધ - પ | મેં પ ગ મેં

આ પુસ્તકમાંનાં સર્વ સ્વરૂપો તથા ગાયત્રી હંમેશ પહેલી સમની તાળી
 ઊપર પુરાં કરવાં. એજ નિયમે ઊપલું સ્વરૂપ નોટશનની બીજી લાઈનનાં પહેલી
 સમની તાળીવાલા પંચમ સ્વર ઊપર પુરું કરવું.

યમન-ત્રિતાલ (વિલંબિત લય)

+   -   0   -
 | - - તું હી | ભ જ ન ક | ર લી ઈ જે
 | - - સા સા | રે ગ પ રે | ગ રે સા સા
 રા મ જ દે | કયા ભ રે સા | જ દ ગી કા | કા ની સ બ
 ગ રે ગ ગ | પ મેં ગ મેં | ગ રે સા ની | સા ની ધ ધ
 હય - જ ગ | ત કી જુ - | દી મા મા મો | હ જા લ મે
 ગ - રે ગ | ગ ની રે - | સા ની સા ધ | ની રે સા રે
 મ ત દ સા | બં દે તું હી | ભય જય ન ક | ર લી ઈ જે
 ગ મેં પ રે | ગ રે સા સા | સારે ગમેં પ રે | ગ રે સા સા

૭૧

X

રા મ જ કા | કમા ભ રો સા | સ ખ - ઝ | ગ રા પ્ર ભ
ગ રે ગ ગ | પ મે ગ મ | ગ ગ - પ | મે ધ પ પ

કે - ચ ર | ન ક મ લ | પ ર ત ન | મ ન ની સા
સાં - સાં સાં | ની રે સાં સાં | ની ધ ધ ની | સાં ની ધ ની

આ ર ક ર | દે મુ ર ખ | તો રી પ ત | રા - ખે -
ધ પ મે પ | ગ મ ગ રે | ગ રે સા ની | રે - સા -

વો દ મા (ગુ) | તુ જ પ ર | મે હે ર કી | ન જ ર ક
સા ની સા ધ | ની સા ની રે | ગ મ ગ રે | ગ રે સા સા

રવ્ય મવ્ય ક ર | દે ગો તું હી | ભ જ ન ક | ર લી ઇ જે
સારે ગમે પ રે | ગ રે સા સા | રે ગ પ રે | ગ રે સા સા

R. 2, 3, 4.

તાન ૧.

નીરે ગમે ધની સાંની | ધપ મેગ રેસા નીસા | ભ જ ન ક | ર લી ઇ જે
રે ગ પ રે | ગ રે સા સા

તાન ૨.

પમે ગરે ગમે ધધ | પમે ગમ ગરે સાસા | ભ જ ન ક | ર લી ઇ જે
રે ગ પ રે | ગ રે સા સા

તાન ૩.

મમે પધ પમે ગમે | પધ પમે ગમે પધ | નીધ પમે સાંની રેસાં | સાંની ધની પધ મેપ

ગમ રેગ સારે નીસા | રે સા સા સા | ભ જ ન ક | ર લી ઇ જે
રે ગ પ રે | ગ રે સા સા

R. 2, 3, 4, 5.

૭૨

(અંતરાની) તાન ૪.

કે - ચ ર | ન ક મ લ |
સા - સાં સાં | ની રેં સાં સાં | ધની સારિં સાંની ધની | સારિં સાંની ધની સારિં

ગંમેં ગંરેં સાંની ધપ | મંગ રેસા - - | સ ય - ઝ | ગ રા પ્ર લુ
ગ ગ - પ | મે ધ પ પ

R. 6, 7.

તાન ૫.

સા - - - | ગ - - રે | પ - - મે | ધ - - પ

મેપ ધની સારિં સાંની | ધપ નીધ પમ ગરે | સ ય - ઝ | ગ રા પ્ર લુ
ગ ગ - પ | મે ધ પ પ

R. 6, 7, 8, 9.

ગાયનોમાં તાનો કેવી રીતે લેવામાં આવે છે, તેના અભ્યાસ માટે પાંચ તાનો ઊપલા ગાયનમાં આપવામાં આવી છે. એજ મુજબ રાગનાં સ્વરોની ઊલટ સુલટ રચનાથી અસંખ્ય તાનો ઊત્પન્ન કરી શકાય છે. તમારો શિક્ષક કુશળ હશે, તો ખીજી અનેક તરાહની તાનો ઊપલાં ગાયનમાં શિખવી શકશે. ધ્યાનમાં રાખવું કે તાનનાં જે સ્વરો ઊપર ગાયનનાં શબ્દો નથી, ત્યાં ગાનારાઓએ ગળામાંથી “ આ આ આ આ ” કરીને ઊચ્ચારીઆ જવું, તથા જ્યાં ગાયનની જે લાઇનો પાછી ગાવા વગાડવાની હોય તે લખવા મુજબ પાછી ગાવી વગાડવી, અને પછીજ ખીજી તાન શરૂ કરવી. એ બાબત ઊપર ખાસ ધ્યાન આપવું, જેમ ન થતાં તાલનો ઊઠાવ ખોટો થઈ બેતાલું થશે. એ માટે ફરી ફરીને આ પુસ્તકમાં લખવામાં આવશે નહીં.

આ રાગમાં જે સ્વરો મીંડમાં લેવાનાં છે તે સ્વરો હંમેશ મીંડમાંજ ગાવા વગાડવાની કસરત કરવી, જેથી રાગની મધુરતામાં ઔર વધારો થશે.

(૨) ભુપ રાગનું વર્ણન

જાતિ—ઓડવ

અંગીક સ્વરો—સા રે ગ પ ધ

વાદી સંવાદી સ્વરો—ગ અને ધ (પુર્વાંગ વાદી)

પ્રકૃતિ—ગંભીર, વીર.

ગાવાનો સમય—રાતનો પહેલો પ્રહર.

વિશેષ માહિતી

(૧) આ રાગની આરોહી તેમજ અવરોહીમાં મધ્યમ તથા નિષાદ આ બે સ્વરો વર્જી છે, જેથી એ ઓડવ જાતિનો રાગ કહેવાય છે. એની આરોહી અવરોહીની સ્વર રચના નીચે મુજબ છે:—

સા, રે ગ, પ ધ સાં; સાં, ધ પ ગ, રે સા.

(૨) મુસલમાન ગાયકો આ રાગને “ લોપાલી ” કરીને કહે છે.

(૩) આ રાગ કદ્યાણુ રાગનો એક પ્રકાર હોવાથી એને “ ભુપ કદ્યાણુ ” કરીને પણ ઓળખવામાં આવે છે.

(૪) આ રાગમાં મધ્યમ સ્વર વર્જી હોવાથી ગંધાર તથા પંચમ સ્વરોની સંગતી ધણી સુંદર તથા રક્તિદાયક દેખાય છે. એ બંને સ્વરો ધણું કરીને મીઠમાંજ લેવામાં આવે છે.

(૫) આ રાગમાં મંદ્ર સપ્તકનો બીજો સુધી થોડો બિયોગ કરવામાં આવે છે, કારણ વધુ ચતાં “ શુદ્ધ કદ્યાણુ ” રાગનો ભાસ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ રહે છે, જે રાગનું વર્ણન હવે પછી આપેલું જણાશે.

(૬) આ રાગમાં ગંધાર સ્વર વાદી તેમજ ગ્રહ તથા ન્યાસ સ્વર છે, માટે એ સ્વરનું પ્રત્યક્ષ બીજા સ્વરો કરતાં અધિક રાખવાની બહુ જરૂર છે. જે ગંધાર સ્વર કરતાં ધૈવત કેવાં પંચમ સ્વરનું પ્રત્યક્ષ અધિક થશે, તે “ દેશકાર ” કેવાં “ જેત કદ્યાણુ ” રાગોની છાયા ઉત્પન્ન થશે, કારણ દેશકાર તથા જેત કદ્યાણુ રાગોમાં પણ સા રે ગ પ ધ આજ પાંચ સ્વરો લાગે છે, પરંતુ દેશકારમાં વાદી સ્વર ધૈવત, તથા જેત કદ્યાણુમાં વાદી સ્વર પંચમ છે, જેના થોડે આ બંને રાગો ભુપ રાગથી નિરાળા ઓળખાઈ આવે છે. આગળ ચાલતાં એ રાગોનો અભ્યાસ કરવે એ વિષે પુરતો ખુલાસો થશે. આ ઉપરથી જણાશે કે અમુક સ્વરોમાં વાદી સંવાદી સ્વરો જુદા જુદા લેવાથી જુદા જુદા રાગો ઉત્પન્ન કરી શકાય છે.

(૭) આ રાગ કલ્યાણનો એક પ્રકાર હોવાથી એના અંતરાની શરૂઆત
“ગ ગ, પ ધ પ, સાં, સાં, ” આ મુજબ ધણું કરીને કાઢેલી જણાશે.

(૮) આ રાગનું એક ટુંક સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે:-

ગ, રે, સા ; ધ પ ધ સા ; સા રે ગ રે, ગ પ ગ રે, સા.

રાગ વિસ્તાર.

(૧) ગ, રે, સા ; સા ધ, સા રે, ગ ; રે ગ, રે સા.

(૨) સા, રે સા ધ ધ પ, પ ધ સા ; સા રે સા ; ગ રે, ગ પ ગ રે ;
સા રે ગ રે, ગ પ ગ રે, સા.

(૩) ધ ધ પ ધ સા, પ ધ સા ; ધ સા, રે સા ; ગ રે ગ, ગ પ ગ ;
ગ પ ધ પ ગ ; સા ધ પ ગ, રે ગ ; પ ગ, રે રે સા.

(૪) પ ધ સા રે ગ, રે ગ ; ગ પ, ધ ધ પ, ધ પ ગ રે ; સાં સાં ધ પ ગ રે ;
સાં, રેં સાં ધ પ ગ રે ; સા રે ગ રે, ગ પ ગ રે, સા ; સા રે ગ.

અંતરો (૫) ગ ગ, પ ધ પ, સાં, સાં, સાં રેં સાં ; સાં રેં ગં રેં સાં ;
રેં સાં, ધ, પ ગ, ધ પ ગ રે ; સા રે ગ પ ધ સાં ધ પ ગ રે ;
ગ રે, સા.

(૬) ગ ગ, પ ધ સાં, રેં સાં ; સાં ધ સાં રેં, સાં રેં સાં ધ ; ગં ગં રેં સાં,
રેં રેં સાં ધ, સાં સાં ધ પ, ગ રે સા ; સા રે ગ.

(૭) ગ પ, ધ સાં ; સાં રેં સાં, ધ પ ગ, રે ગ ; રેં સાં ધ પ ગ, રે ગ ;
ગં રેં સાં, ધ પ ગ ; સાં ધ પ ગ, ધ પ ગ રે ; ગ, રે સા ; સા રે ગ.

વિશ્રાન્તિ સ્થાનો—સા, રે, ગ તથા ધ.

ସ୍ତମ୍ଭ—ବିତାଳ

[illegible]

—:o:—

ਲੁਪ—ਤਿਤਾਲ

+

				જ પ રે એ મ ન માળા ગ રે ગ રે રે સા સા ધ
રા - - - આ આ , મ ની જ પ રે એ મ ન માળા સા - - - સા ધ , સા રે ગ રે ગ રે રે સા સા ધ				
રા - - - આ આ - મ ની - - - કા - મ ન સા - - - સા રે - રે ગ - - - ગ - પ ગ				
આ આ આ આ વે - એ - રી - - મે રે મ નં , અ પ ધ પ પ ગ - રે - સા - - ગ પ ધ સાં , સાં				
વા આ આ આ તો - હે - જ પ રે એ મ ન માળા પ ધ સાં સાં ધ - પ - ગ રે ગ રે રે સા સા ધ				
X - - બે બે ચો કો છ દે ખો - - - - - - ચોચો સા - - પ ગ પ ધ સાં સાં સાં - - - - - - ધ સાં સાં				

R. 2

રે - - મ | ત લ બ કે | એ એ - એ | એ સં ગી -
 સાં - - ધ | ધ સાં સાં સાં | સાં રે - સાં | રે સાં ધ -
 ધિ ધિ - કા | આ આ હે - | એ એ - જી | ઠ મ રે -
 ધ પ - સાં | સાં ધ પ - | ગ રે - ગ | પ ધ સાં -
 અ બ તો મા | ન - રી - | જ પ રે એ | મ ન મા જા
 સાં રે સાં સાં | ધ - પ - | ગ રે ગ રે | રે સા સા ધ
R. 2

તાનો.

મ ન મા જા | રા આ મ ની | જ પ રે એ | મ ન મા જા
 ધ ધ સા રે | ગ રે સા રે | ગ રે ગ રે | રે સા સા ધ
 મ ન - મા | જા રા મ ની | જ પ રે એ | મ ન મા જા
 સા ધ - ધ | પ ગ સા રે | ગ રે ગ રે | રે સા સા ધ
 મ ન - મા | જા રા મ ની | જ પ રે એ | મ ન મા જા
 સા સાં - ધ | પ ગ રે સા | ગ રે ગ રે | રે સા સા ધ
 સા રે ગ પ ધ સાં - | ધ પ ગ રે | જ પ રે એ | મ ન મા જા
 ગ રે ગ રે | ગ રે ગ રે | ગ રે ગ રે | રે સા સા ધ
 સા રે ગ પ ધ સાં રે ગ | ગ રે સાં સાં ધ પ ગ રે | જ પ રે એ | મ ન મા જા
 ગ રે ગ રે | ગ રે ગ રે | ગ રે ગ રે | રે સા સા ધ
 સા રે ગ ગ રે ગ પ પ | ગ પ ધ ધ પ ધ સાં સાં | ધ સાં રે રે સાં રે ગંગ | રે સાં સા ધ પ પ ગ રે
 સા રે ગ પ ધ સાં સાં ધ | પ પ ગ રે સા - | જ પ રે એ | મ ન મા જા
 ગ રે ગ રે | ગ રે ગ રે | ગ રે ગ રે | રે સા સા ધ

અંતરાની તાને

સાંગં ગંસાં રેરેં ધસાં | સાંપ ધધ પપ ગરે | ગગ પપ ધધ પપ | ધપ ગપ ગરે સા
R. 6.
ગંગં સાંસાં રેરેં સાંસાં | સાંસાં ધપ ધધ પપ | સાગ રેપ ગધ પસાં | સાંપ ધગ પરે ગસા
R. 6, 7, 8, 9 & 2.

જ પ રે મ | ન મા ળા રા | મ ની કા મ | ન આ વે રી
સા રે ગ રે | ગ પ ગ પ | ધ સાં ધ સાં | રેં સાં ગં રેં
મે રે મ ન | વાં તો - હે | જ પ રે એ | મ ન મા ળા
સાં ધ પ ધ | સાં ધ - પ | ગ રે ગ રે | રે સા સા ધ
R. 2.

(૩) શુદ્ધ કલ્યાણ રાગ વર્ણન.

જાતિ—ઓડવ સંપુર્ણ
અંગીક સ્વરો—સા રે ગ મં પ ધ ની
આગતુકસ્વર—મ
વાદી સંવાદી સ્વરો—ગ અને ધ (પુર્યાગ વાદી)
પ્રકૃતિ—સાધારણ ગંભીર
ગાવાનો સમય—રાતની શરૂઆતમાં

વિશેષ માહિતી

(૧) આ રાગની આરોહીમાં તીવ્ર મધ્યમ તથા નિષાદ આ બે સ્વરો વજ્ર હોવાથી કૃત પાંચ સ્વરોજ લાગે છે, જ્યારે અવરોહીમાં સર્વ સ્વરો લેવામાં આવે છે, જેથી એ ઓડવ સંપુર્ણ જાતિનો રાગ કહેવાય છે. એની આરોહી અવરોહીની સ્વર રચના નીચે મુજબ છે:—

સા, રે ગ, પ ધ સાં; સાં ની ધ પ, મં ગ; પ ગ, રે સા.

(૨) આરોહીમાં મધ્યમ તથા નિષાદ આ બે સ્વરો વજ્ર હોવાથી ત્યાં છુપ રાગનું અંગ, અને અવરોહી સંપુર્ણ હોવાથી ત્યાં ચમન રાગનું અંગ નજરે પડશે.

(૩) અવરોહીમાં પણ તીવ્ર મધ્યમ સ્વર બહુજ થોડા પ્રમાણમાં મીડ અથવા ધસીટથી લેવામાં આવે છે, જેથી પંચમ તથા અધાર સ્વરોની સંજતી જણાશે.

(૪) આ રાગને ભુપ રાગથી નિરાળો રાખવા માટે અવરોહીમાં નિષાદ સ્વર તદ્દન સ્પષ્ટ લેવામાં આવે છે. આરોહીમાં જોકે નિષાદ સ્વર વર્જ છે, તોપણ ગાયકો જલદ તાનો લેતી વખતે સવલતાને માટે એ સ્વરનો થોડો ઊપયોગ કોઈ કોઈ વેળા કરે છે. સંગીતનો એક નિયમ એવો ધ્યાનમાં રાખવો કે પુર્વાંગ વાદી રાગમાં રાગનું મુળ રૂપ કાચમ રાખી ઊત્તરાંગમાં એકાદ વિવાદી સ્વરનો ઊપયોગ કરવાથી ઝાઝી રાગહાની થતી નથી. એજ નિયમે આ વિવાદી નિષાદ સ્વર આ રાગમાં કોઈ કોઈ વેળા આરોહીમાં થોડો લેવામાં આવે છે.

(૫) આ રાગમાં મંદ્ર સપ્તકનાં સ્વરોનો અધિક ઊપયોગ કરવામાં આવે છે, જેવો ઉપયોગ ભુપ રાગમાં થતો નથી, તેથી પણ આ રાગ ભુપ રાગથી નિરાળો ઓળખાઈ આવે છે.

(૬) આ રાગમાં વચ્ચે વચ્ચે “પ રે” આ સ્વરોની સંગતી પણ જણાશે, જેથી પણ આ રાગ ભુપ રાગથી નિરાળો ઓળખાય છે, કારણ એ સંગતી ભુપ રાગમાં કરવામાં આવતી નથી. એ બંને સ્વરોનું અગ્રણ્ય આ રાગમાં વધુ હોવાથી કેટલાકો રિષભ સ્વરને વાદી, તથા પંચમ સ્વરને સંવાદી માને છે, તેમાં પણ કંઈ ખોટું નથી.

(૭) આ રાગમાં ગંધાર સ્વર વાદી, તેમજ અહન્યાસ સ્વર ગણાય છે.

(૮) આ એક અતિ પુરાણો પ્રસિદ્ધ રાગ હોવાથી પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આ રાગનાં નામ પરથીજ આ થાટને “ કલ્યાણ થાટ ” કરીને કહેલો છે. યમન રાગ સંગીતના નામચીન પડીત અમીર ખુશરૂએ જે જે નવા રાગો ઊત્પન્ન કરીયા તેમાંનો એક છે, એવી સમજીત છે. કલ્યાણનાં અનેક પ્રકારો છે, જેવાકે યમન કલ્યાણ, ભુપ કલ્યાણ, હમિર કલ્યાણ, જેત કલ્યાણ, હેમ કલ્યાણ, સાવની કલ્યાણ, વગેરે, વગેરે. આ પ્રકારોનું વર્ણન આગળ ચાલતાં તેમની યોગ્ય જગ્યાએ આપેલું જણાશે.

(૯) આ રાગ મંદ્ર તથા મધ્ય સપ્તકોમાં ગાવાથી વધારે સુંદર લાગે છે.

(૧૦) આ રાગનું એક હુંક સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે:—

ગ, રે સા; ની ધ પ્ર સા; ગ રે; પ રે, સા.

રાગ વિસ્તાર

(૧) ગ, રે, સા; સા રે સા; ગ, રે ગ, રે; સા રે ગ રે સા; સા, ની ધ,
સા રે ગ.

(२) ग रे सा रे, सा नी ध प; नी ध प, ध प, सा; सा रे ग रे सा;

ग, रे ग, प रे, सा.

(३) प ध प प, सा, ध सा; ग, रे ग, प म ग, रे ग; ध प ग रे;

ग प ग रे, ग रे सा; सा ध, सा रे ग.

(४) सा रे ग; प म ग, रे ग; म ग, ध प म ग, रे ग; प ध नी ध प,

ग, रे ग, प रे सा.

(५) सा, ध प ग, रे ग; ध प ग, रे ग, रे, सा; प म ग रे, ग रे सा,

प ग रे सा, सा रे ग प ग रे सा; ग प, ध नी ध प, ग; ध प ग,
रे ग, प रे सा; सा ध, सा रे ग.

अन्तरौ (६) प ग, प प ध प, सां, सां, गं रें सां; सां रें गं रें सां;

रें रें सां, नी, ध ध, प प; ग ग, प ध, रें सां नी ध प;

प ग रे ग, प रे, रे सा; सा, नी ध, सा रे ग.

विश्रान्ति स्थानो—सा, रे, ग तथा प.

शुद्ध कल्याण-त्रिताल

+ ग रे सा नी | - ध नी ध प | ० सा - रे | - ग रे सा -

सा सा ग रे | ग - प म | ग रे ध प | ग रे सा -

X ग ग प ध | सां - सां - | सां रें गं रें | सां नी ध प

नी ध प ध | प म ग रे | ग रे प रे | ग रे सा -

શુદ્ધ કલ્યાણ-ચૌતાલ (વિલંબિત લય)

+	o	-	o	-	-	-
			તું	વ	ર	ખી
			પ	પ	પ	ગ
સ્તા	આ	આ રઅ	અ -	સા આ	- ધઅ	અ ન
પ	ધ	પ સાંધ	સાં -	પ ગ	- ગરે	પ ગ
ના	-	દ બે	- દ	અ પ્રં	અઅ પા	આ ર
ગ	-	પ રે	- સા	સા રે	ગરે સા	રે સા
જ	ગ	મ ગ	જ ગ	- જો	- તી	તું હી
ની	ધ	પ પ	સા ધ	- સા	- રે	ગ ગ
પ	સા	આ ધ	અ ન	- તું	વ સુ	ર ખી
પ	અ	રે સા	રે સા	- સાં	ધ પ	ગ ગ
સ	મ	- સુ	- ર	તી -	ન પ્રા	આ મ
પ	પ	- સાં	- સાં	સાં -	સાં રે	સાં સાં
ક	હ	ત બે	એ જી	ખા -	વઅ રે	એ એ
સાં	સાં	રેં મં	રેં સાં	સાં -	નીધ ની	ધ પ
નં	અં	દ કે	એ -	લા આ	આ આ	આઆ લ
ધ	સાં	સાં પ	ગ -	પ રે	ગ રે	સારે સા
તા	-	ન માઆ	આ ન	સુ ખ	સં અં	પ ત
સા	-	સા પગ	પ પ	ધ પ	ધ સાં	સાં રે
દી	-	નઅ પુ	જીજી રઅ	અ તું	વ સુ	ર ખી
સાં	-	નીધ ની	ધપ મંગ	પ સાં	ધ પ	ગ ગ

(૪) જેત કલ્યાણ રાગ વર્ણન.

જાતિ—ઓડવ.

અંગીક સ્વરો—સા રે ગ પ ધ

વાદી સંવાદી સ્વરો—પ તથા સા (પુર્વાંગ વાદી)

પ્રકૃતિ—મધ્ય ગંભીર.

ગાવાનો સમય—રાતની શરૂઆતમાં.

વિશેષ માહિતી

(૧) આ રાગની આરોહી અવરોહીમાં મધ્યમ તથા નિષાદ આ બે સ્વરો વર્જી છે, જેથી આ રાગમાં પણ ભુપ રાગની માફક પાંચ સ્વરો સા રે ગ પ ધ લેવામાં આવે છે. આ બંને રાગોમાં ફરક માત્ર વાદી સંવાદી સ્વરોનો જ જણાશે. વાદી સ્વરનાં બદલાવાથી આ રાગની સ્વર રચના નિરાળી થાય છે, જેથી આ રાગ ભુપ રાગથી નિરાળો ઓળખાઈ આવે છે.

(૨) આરોહીમાં રિષભ સ્વર તદ્દન કુર્ચળ છે. કેટલાકો તો એ સ્વરને ત્યાં વર્જી જ માને છે.

(૩) આરોહી અવરોહીમાં ધૈવત સ્વર તથા અવરોહીમાં ગંધાર સ્વર આ રાગમાં જેટલો બને એટલો જૌણ રાખવામાં જ કુશળતા છે. આરોહી અવરોહીની સ્વર રચના નીચે મુજબ ધ્યાનમાં રાખવી:—

સા, રે સા, ગ પ, સાં; ગ પ ધ પ, રે, સા.

અથવા સા, ગ પ, ધ સાં; પ, ધ પ, ગ રે, સા.

ઊપલી સ્વર રચનામાં ક્યાં ક્યાં થોભવામાં આવે છે તે બહુ ધ્યાનમાં રાખવું, તથા ધડળ અને પંચમ આ બે સ્વરોનું પ્રયત્ન અધિક રાખવાની સંભાળ લેવી. આરોહીનાં કરતાં અવરોહીની સ્વર રચના પર વિશેષ લક્ષ દેવાની જરૂર છે. “ સાં, ધ પ ” આ પ્રમાણે જે સ્વરો લાગશે તો તુરત જ દેશકાર રાગની છાયા ઊત્પન્ન થશે, જે છાયા દૂર કરવા માટે આ રાગમાં “ સાં, પ, ધ પ ” આ પ્રમાણે પંચમ સ્વરનું પ્રયત્ન રાખી સ્વર રચના કરવી, જેથી ધૈવત સ્વર પંચમ સ્વર સાથે વિંટલામલો રહી આપો આપ જૌણત્વ પામશે. તેજ મુજબ “ ગ પ ધ પ, રે રે, સા ” આ પ્રમાણે સ્વર રચનાથી અવરોહીમાં ગંધાર સ્વર જૌણ થશે, અને પંચમ તથા રિષભ સ્વરોની સંગતી જણાશે, જેથી એ એકદો કલ્યાણ પ્રકાર છે એવો ભાસ ઊત્પન્ન થશે. આવી આવી ખુબીઓથી સ્વરોની રચનાઓ કરવા થીજ આ રાગ એના સમપ્રકૃતક રાગો ભુપ તથા દેશકારથી નિરાળો ઓળખાઈ આવશે.

(૪) આ રાગની સ્વર રચનામાં બીજી એક મહત્વની ખુબી એવી જણાશે કે વચ્ચે વચ્ચે “ પ ધ ગ ” તથા “ પ ધ પ ” આ સ્વરોની સંગતી નજરે પડશે. “ પ ધ ગ, પ ધ પ, રે, સા ” આ સ્વરોનો ટુકડો આ રાગનો એક રાગ વાયક ભાગ ગણાય છે, જે સ્વરો કાને પડતાંજ આ રાગ બીજા રાગોથી નિરાળો તુરત ઓળખાઈ આવે છે. આગળ ચાલતાં મારવા થાટમાં જેત નામે એક રાગ છે, તે આ જેત કલ્યાણને મળતોજ છે. ફરક માત્ર તે રાગમાં તે થાટનાં નિયમ મુજબ રિષભ સ્વર કોમલ લેવામાં આવે છે, એટલેજ જણાશે.

(૫) આ રાગમાં પંચમ તથા ગંધાર આ બે સ્વરોની સંગતી જેટલી બને એટલી ઓછીજ રાખવી, કારણ એ સંગતીથી શુદ્ધ કલ્યાણ અથવા ભુપ રાગનો ભાસ આ રાગમાં અધિક થશે, જે ભાસ દુર કરવા માટેજ વચ્ચે વચ્ચે “ પ ધ ગ ” આ પ્રમાણે સ્વરો લેવામાં આવે છે.

(૬) કેટલીક વેળા આ રાગમાં મંદ્ર સપ્તકનો નિષાદ સ્વર ષડ્જ સ્વરની સંગતીમાં બહુજ થોડા પ્રમાણમાં આરાધીમાં બેમાલુમ લેવામાં આવે છે, જેમકે “ સા, રે સા; ની સા, ગ પ રે, સા. ” એ સ્વર આ રાગનો એક વિવાદી સ્વર છે, માટે એ સ્વરનો ઊપયોગ ઊપર મુજબ કુશળતાથી કરવાની જરૂર છે, નહીં તો રાગહાની થશે.

(૭) આ રાગનાં અંતરાની શરૂઆત “ પ પ, સાં, સાં, રેં રેં સાં ” આ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે, જેથી પણ આ રાગ એના સમપ્રકૃતિક રાગોથી નિરાળો ઓળખાઈ આવે છે.

(૮) આ રાગનું એક ટુંક સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે:—

સા, ગ પ, પ, પ ધ ગ; ગ પ ધ પ, રે, સા.

(૯) આ રાગ કોઈક વેળાજ ગાયલો નજરે પડશે. એ જાણો પ્રસિદ્ધ નથી.

(૧૦) ષડ્જ સ્વર ગ્રહ તથા ન્યાસ સ્વર છે.

રાગ વિસ્તાર.

(૧) સા, ગ પ રે, સા; સા સા રે સા; પ, સા, રે સા; ગ પ, પ; ધ પ રે સા.

(૨) સા રે ધ સા; ગ પ ધ પ, રે, સા; સા, રે સા, ગ પ, પ; પ ધ ગ, પ; ગ પ ધ પ, ગ રે, સા.

(૩) સા રે, સા; પ સા રે, સા; ગ પ રે, સા; ધ પ રે, સા; ગ પ ધ પ, રે, સા; સા; સા ગ પ સાં; ગ પ ધ પ, ગ રે, સા.

અંતરો (૪) પ પ, સાં, સાં, રેં રેં સાં; સાં ધ, સાં; રેં સાં, પ પ ગ;
ગ પ, ધ સાં, પ, પ ધ ય; પ ગ, પ ધ પ, રે રે, સા રે સા.

વિશ્રાન્તિ સ્થાનો—સા, રે, ગ તથા પ.

જેત કદયાણુ—ત્રતાલ.

+ સા સા ગ પ | - પ ધ ગ | ૦ ગ પ ધ પ | - રે રે સા -
સા સા રે સા | પ પ સા - | પ ગ પ પ | ગ પ રે સા
X પ પ સાં સાં | રેં રેં સાં - | સાં સાં રેં સાં | - પ ધ ગ
સા ગ પ પ | ધ સાં - પ | ગ પ ધ પ | ગ રે સા -

જેત કદયાણુ—ચૌતાલ (વિલંબિત લય)

+ 0 - 0 - -
| | | - ગા | - ગ | અ રી
- સા | - ગ | પ પ
ધા - | - છુ વ ત | - અ તો ઓ | હે -
પ - | - પ પ ગ | - પ ગ રે સા -
કએ - | સે એ દે એ | હું ગા | - ગ | અ રી
પ - | ગ પ ગ રે | સા સા | - ગ | પ પ
X
પા - | ત ધા | - ત મેં - | રો - | ક ત
પ - | સાં સાં | - રેં સાં - | સાં - | રે સાં

ટા ઓ | ક ત | છી ઈ | ક ત | પા - | આ ની
સાં પ | ધ પ | પ ગ | પ પ | સાં - | રે સાં

યાં - | આં આ | લે એ | હું ગા | - ગ | અ રી
પ - | ગ પ | રે રે | સા સા | - ગ | પ પ

(૫) હિંડોલ રાગ વર્ણન

જાતિ—ઓડવ.

અંગીક સ્વરો—સા ગ મં ધ ની

વાદી સંવાદી સ્વરો—ધ અને ગ (ઉત્તરંગ વાદી)

પ્રકૃતિ—ગંભીર

ગાવાનો સમય—પ્રાત કાળનો.

વિશેષ માહિતી

(૧) આ રાગની આરોહી અવરોહીમાં રિષભ તથા પંચમ આ એ સ્વરો વળે છે, જેથી એ ઓડવ જાતિનો રાગ કહેવાય છે. એની આરોહી અવરોહીની સ્વર રચના નીચે મુજબ છે:—

સા, ગ, મં ધ ની ધ, સાં; સાં, ની ધ, મં ગ, સા.

(૨) આ રાગ મારવા થાટનાં સોહેની નામે એક રાગની બહુજ નજદીકમાં છે. ફરક એટલોજ છે, કે સોહેની રાગમાં સા ગ મં ધ ની આ પાંચ સ્વરો ઊપરાંત કોમલ રિષભ સ્વર પણ લેવાય છે, પરંતુ તે ફક્ત અવરોહી-માંજ લેવાતો હોવાથી તે રાગની આરોહી આ હિંડોલ રાગની માફકજ સા ગ મં ધ ની આ પાંચ સ્વરોની થશે. એ ઊપરાંત આ બંને રાગોમાં ધૈવત તથા ગંધાર વાદી સંવાદી સ્વરો છે, જેથી એ બંને ઉત્તરંગ વાદી રાગો છે. આ ઊપરથી જણાશે કે જો આ રાગની આરોહીનાં ઉત્તરંગનાં સ્વરો જો ખુબીથી ન લેવામાં આવે તો તુરત સોહેની રાગનો ભાસ ઊત્પન્ન થશે. એ ભાસ ટાળવા માટેજ આ રાગમાં નિષાદ સ્વર આરોહીની સ્વર રચનામાં વક્ર રીતે લેવામાં આવે છે, અથવા તો ખીલકુલ લેવામાં આવતો નથી, જેમકે “સા ગ, મં ધ ની ધ, સાં ” અથવા, “ સા ગ, મં ધ સાં. ” ધ્યાનમાં રાખવું કે આરોહીમાં નિષાદ સ્વર “ મં ધ ની સાં ” આ પ્રમાણે સરળ રીતે લેવામાં આવશે તો સોહેની રાગની

છાયા જણાશે. સાવકાશ ગાતી વેળાએ આ નિયમ સારી રીતે પાળી શકાય છે, અને તેનું પરીણામ પણુ ઊત્તમ થાય છે, પરંતુ જલદ ગાવામાં નિષાદ સ્વરની વક્રતા સંભાળવી કઠણ થઈ પડતી હોવાથી એ નિયમ ટોડી એ સ્વર સરળ રીતે લેવામાં આવે છે. એ સ્વર ત્યાં જેટલો ગાણુ રાખવામાં આવશે તેટલો આ રાગ સ્પષ્ટ ઓળખાશે, અને જેટલો અધિક થશે તેટલો સોહિની રાગનો ભાસ થશે. આગળ ચાલતાં સોહિની રાગનો અભ્યાસ થવે એ વિષે પુરતી માહિતી મળશે.

(૩) આ રાગ પ્રાતકાળે ગવાય છે. હવે પ્રાતકાળે તેમજ રાતના છેલ્લા પ્રહરે (પાછલી રાત્રે) ગવાતા રાગોમાં એક ખુબી એવી નજરે પડશે, કે એ રાગોમાં તાર સપ્તકનો પડજ સ્વર અતિ મહત્વનો જણાશે. એ સ્વર એ રાગોમાં ઢેક ઢેકાણે ચમકતો નજરે પડશે. એ ખુબી આ રાગમાં પણુ દેખાશે, જેથી કેટલાકો વળી પડજ સ્વરનેજ વાદી માંને છે, એ ખાલી ધ્યાનમાં રાખવું.

(૪) આ રાગ એક ઊત્તરાંગ વાદી રાગ હોવાથી એ રાગોનાં નિયમ મુજબ આ રાગની સર્વ ખુબી એની અવરોહીની સ્વર રચનામાંજ નજરે પડશે.

(૫) રાગ મજેહદારી ખાતર ગાયકો કેટલીક વેળા આ રાગની અવરોહીમાં તાર સપ્તકનો કેમલ રિપલ સ્વર બહુજ થોડા પ્રમાણમાં લીએ છે, જેમકે “ સાં; ગં સાં, રેં ની ધ; મેં ધ ની ધ, મેં ગ; મેં ગ, સા. ” એજ મુજબ વળી કોઈ વેળા અવરોહીમાં પચ્ચમ સ્વરનો પણુ સ્પર્શ કરી બતાવે છે, જેમ કે, “ સાં, ગં સાં, રેં ની ધ; મેં ધ ની ધ, મેં ગ, પ ગ, સા. ” તેજ પ્રમાણે વળી કોઈ વેળા આરોહીમાં થોડો શુદ્ધ મધ્યમ સ્વર પણુ ખુબીથી બેમાલુમ લેવામાં આવે છે. જેમકે “ ની ધ મેં ગ, મ ધ સાં. ”

ધ્યાનમાં રાખવું જે આ ત્રણે સ્વરો આ રાગના વિવાદી સ્વરો છે, માટે એ સ્વરો નિયમિત ઢેકાણેજ નિયમિત પ્રમાણમાં કુશળતાથી લેવાની જરૂર છે, જેમ ન થતાં તુરત રાગલાની થશે.

(૬) આ રાગની મધુરતા ખડા સ્વરોમાં જેવી જોઈએ તેવી પ્રદર્શિત થતી નથી, જેથી આ રાગમાં મીંડ કામનો અધિક ઊપોગ કરવામાં આવે છે. (સાદી રીતે સ્વરો ઊચ્ચારીએ છીએ તેને ગાયકો ખડા સ્વરો કરીને કહે છે).

(૭) પ્રાતકાળે ગવાતા રાગોમાં એક એવો નિયમ જણાશે કે એ રાગોમાં શુદ્ધ મધ્યમ સ્વરનું પ્રયજ્ય તીવ્ર મધ્યમ સ્વર કરતાં અધિક હોય છે, જ્યારે આ રાગમાં તો એથી ઊલટુંજ તીવ્ર મધ્યમ સ્વરનું પ્રયજ્ય છે, જેથી આ રાગ પ્રાતકાળે ગવાતા રાગોનો એક અપવાદ (exception) ગણાય છે.

(૮) આ રાગ ઘણા પુરાણો પ્રસિદ્ધ રાગ છે, અને ઘણું કરીને વસંત રત્નની દોલચાત્રાનાં મહોત્સવ પ્રસંગે ગાવાનો અધિક ચાલ છે.

(૬) આ રાગતું દુઃક સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે:—

સા, ગ; મેં ધ ની ધ મેં ગ; મેં ગ, સા; સા, ગ, મેં ધ સાં.

(૧૦) પડજા ગ્રહ તથા ગ'ધાર ન્યાસ સ્વર છે.

રાગ વિસ્તાર

(૧) સા; ધ સા; ગ સા; ગ મેં ગ, સા; સા ની ધ; ની ધ, મેં ધ સા;
ગ મેં ગ, સા.

(૨) સા ધ, મેં ધ, મેં ગ, મેં ધ સા; સા ગ મેં ગ, સા; સા ગ મેં ધ,
ધ ધ મેં ગ; મેં ધ ની ધ, મેં ગ; ધ મેં ગ ગ, સા.

(૩) સા સા ગ ગ, મેં ધ મેં ગ, મેં ધ સાં; સાં ની ધ, ની ધ મેં ગ,
મેં ગ સા.

અંતરે (૪) ગ ગ મેં ધ સાં, સાં; સાં ગ' મેં ગ', મેં ગ' સાં; સાં ની ધ
મેં ગ ગ; ધ મેં ગ, મેં ગ, સા; ની ની, ધ ધ, મેં મેં, ગગ,
મેં ગ, સા; ધ, સા ગ.

વિશ્રાન્તિ સ્થાનો—સા, ગ તથા ધ.

હિંડોલ—ચૌતાલ

+	○	-	○	-	-
સાં	સાં		ધ ધ		મેં ગ
ની	ધ		મેં ગ		સા -
સા	સા		ધ ધ		સા -
ગ	મેં		ગ ગ		સા -
સા	સા		ગ મ		મેં ગ
મેં	ધ		મેં ધ		સા -
સાં	ગ'		સાં ની		ધ મેં
ગ ગ		મેં ગ		સા -	

X
 ગ ગ | મે ગ | મે ધ | મે ધ | સા - | સા -
 સાં સાં | ગં ગં | ગં મેં | મેં ગં | મેં ગં | સાં -
 સાં ની | ધ ની | ધ મેં | સાં - | ની ધ | મેં ગ
 સા ગ | મે ધ | ની ધ | મેં ગ | મેં ગ | સા -

હિંડોલ—ત્રિતાલ

+	-	o	-
		- - -	કો
		- - -	સાં

ય લી આં આં
 ની ધ મેં ગ

આં બો - લે | બ ન મે ડા | રે ડા રે એ એ કો | સા - વ ન
 મે ગ - સા | સા ગ મે ધ | સાં ધ સાં મે ધ સાં | ગ - મે ધ

કી - ર ત | આ આ ઈ ઈ | બ ર સ ત | પૂં વા આ ર
 સાં - સાં સાં | સાં ગં ગં મેં | મેં ગં સાં સાં | મેં મેં ગં મેં

મે - ર ક | ર ત - ક | લો બો લે એ એ કો | ય લી આં આં
 ગં - સાં સાં | સાં ધ - સાં | સાં ધ સાં મે ધ સાં | ની ધ મેં ગ

(૬) માલશ્ર રાગ વર્ણન

જાતિ—ઓડવ

અંગીક સ્વરો—સા ગ મં પ ની

વાદી સંવાદી સ્વરો—પ તથા સા (પુર્વાંગ વાદી)

પ્રકૃતિ—વીર, ગંભીર.

ગાવાનો સમય—દીવસનો છેલ્લો પ્રહર

વિશેષ માહિતી

(૧) આ રાગની આરોહી અવરોહીમાં રિષભ તથા ધૈવત આ બે સ્વરો વર્જી છે, જેથી એ ઓડવ જાતિનો રાગ છે. એની આરોહી અવરોહીની સ્વર રચના નીચે મુજબ છે:—

સા, ગ મં, પ ની સાં; સાં, ની પ મં ગ, પંગ, સા.

અથવા સા, ગ પ સાં; ની પ મં ગ, પંગ, સા.

(૨) આ રાગમાં આરોહીમાં તીવ્ર મધ્યમ તથા નિષાદ આ બે સ્વરોનો જોડોગ બહુજ થોડા પ્રમાણમાં થાય છે. કેટલાકો તો વળી આ બે સ્વરો આરોહી અવરોહીમાં વર્જી કરી સા, ગ અને પ આ ત્રણ સ્વરોમાંજ આ રાગ ગાય છે, પરંતુ એ શાસ્ત્રિય નિયમથી વીરૂદ્ધ કહેવાય, કારણ સંગીતનાં નિયમ મુજબ પાંચથી ઓછા સ્વરોનો કોઈ પણ રાગ થઈ શકે નહીં.

(૩) આ રાગમાં અવરોહીમાં પંચમ તથા ગંધાર આ બે સ્વરોની સંગતી વિશેષ નજરે પડશે, જે સ્વરો હંમેશા મીંડમાં લેવામાં આવે છે. અવરોહીમાં પણ તીવ્ર મધ્યમ સ્વર બહુ થોડા પ્રમાણમાંજ લેવામાં આવે છે.

(૪) આ રાગની એક ખુબી એવી ધ્યાનમાં રાખવી કે અવરોહીમાં ગંધાર સ્વર પરથી પડજ સ્વર મીંડમાં લેવાય છે. આ કૃત્ય આ રાગની એક પકડ ગણાય છે, માટે એ ધ્યાનમાં રાખવું. આ કૃત્ય કેવી રીતે કરવામાં આવે છે, તે ફક્ત પુસ્તકમાં વર્ણન વાંચ્યાથીજ સમજ પડે તેમ નથી. એકાદ કુશળ ગાયકને આ રાગ ગાતાં સાંભળશે તો આ કૃત્ય સહેલાઈથી સમજ પડશે.

(૫) આ રાગ દીવસનાં છેલ્લે પ્રહરે ગવાય છે. હવે આ સમયે ગવાતા રાગોમાં એક ખુબી એવી જણાશે કે, એ રાગોમાં રિષભ તથા ધૈવત આ બે સ્વરો

દુષ્પ્રજ અથવા બીલકુલ વર્જ હોય છે. આ ખુબીનાં બિદાહરણો આ સમયે ગવાતાં ધાની, ધનાશ્રી, લીમપલાસી, મુલતાની, વગેરે રાગોમાં નજરે પડશે.

(૬) આ રાગ ગાવો અધરો હોવાથી કોઈક વેળાજ ગાયેલો જણાશે.

(૭) આ રાગનું ટુંક સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે:—

ની સા, ગ પ મં ગ, પ ગ સા; ની પ ગ, ગ સા.

(૮) પંચમ ગ્રહ તથા ષડ્જ ન્યાસ સ્વર છે.

રાગ વિસ્તાર.

(૧) પ, પ, પ ગ સા ; સા સા, ગ ગ, પ, પ; પ મં ગ, પ ગ સા.

(૨) સા, સા; પ ની સા ; ગ પ ગ, મં ગ, સા; ની સા, ગ પ મં ગ, પ ગ સા.

(૩) પ પ સા, સા ગ સા ; ની પ મં ગ; ગ મં પ મં ગ; ગ સા.

(૪) સા સા પ પ, મં પ ની પ, પ મં ગ પ; સા ની પ પ, ની પ ગ, સા; ગ પ સા ; ગ સા ની પ, ગ પ ગ સા.

અંતરે (૫) પ પ ગ સા, ગ પ સા; ની સા ગ સા ; પ મં ગં સા; ની ની પ મં, ગ પ સા; સા ની પ ગ; સા ગ પ સા, ની પ ગ; પ ગ, ગ સા.

વિશ્રાંતિ સ્થાનો—સા, ગ તથા પ.

માલત્રિ—ત્રિતાલ

+	-	○	-
પ મં ગ પ મં ગ મં ગ સા ગ પ ગ પ ગ સા -			
પ ની સા - મં ગ સા - પ મં ગ પ મં ગ સા -			
×			
પ પ સા - ગ ગ સા - મં મં ગ મં ગ - સા -			
સા ની પ મં ગ ગ પ સા - પ ગ પ ગ - સા -			

માલશ્રી—સૂલકાક

+	°	-	-	°
અ ય	ગુ ન	બ ક	સ મે	- રે
પ પ	પ ગ	સા ગ	પ ગ	- સા
કી પાં	આ ક	ર કી	ર તા	આ ર
સા સા	ગ ગ	સા ગ	પ પ	મે ગ R. 1
x				
સુ ન	લે -	ષ ત	ની ણી	ન ત
પ પ	સાં -	સાં સાં	સાં સાં	સાં સાં
ક ર	ત હે	- અ	બ તો	ઓ સે
ની સાં	ગં સાં	- સાં	પ પ	મે ગ
દી ન	દી ન	બ ઘો	ઓ મે	- રે
પ સાં	પ ગ	સા ગ	પ ગ	- સા
સ ર	સ રા	- ગ	સુ ર	સા ધ
પ પ	સા સા	- ગ	સા ગ	પ સાં
અ -	અ ર	મે હે	એ તા	- ર
સાં -	ની પ	મે ગ	પ ગ	- સા

આ થાટનાં વણુનમાં આગળ જણાવી ગયા મુજબ આ થાટનાં રાગોને સવલતાને ખાતર ત્રણ વર્ગોમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા છે, જેમાંથી પહેલા બે વર્ગોનાં રાગોનું વણુન અતરે પુરું થયું છે. હવે આપણે ત્રીજા વર્ગનાં બંને મધ્યમ લેનારા રાગોનું વણુન કરીએ. એ વર્ગમાં ચાલુ બ્વહારમાં વપરાતા એકંદર ૮ રાગો છે. આ રાગોનાં બંને મધ્યમોમાં શુદ્ધ મધ્યમ સ્વર તેઓનો અંગીક સ્વર છે, જ્યારે તીવ્ર મધ્યમ સ્વર તો ફક્ત એક આંગતુક સ્વર દાખલ લેવામાં આવે છે. શુદ્ધ મધ્યમ સ્વરનો થાટ તો શંકરાભરણ અથવા બિલાવલ છે, જેથી આ રાગો પણ પ્રાચીન સંગીતનાં ગ્રંથોમાં એજ થાટનાં માન્યા છે, પરંતુ ચાલુ બ્વહારમાં એ રાગોમાં હંમેશ તીવ્ર મધ્યમ સ્વરનો પણ જોખોગ કરવામાં

આવતો હોવાથી, તેમજ આ રાગો યમન થાટના રાગો મુજબ રાતનાં પહેલા અઢરે ગવાતા હોવાથી આ રાગોનું વર્ણન આ યમન થાટમાંજ આપવાનું સલાહકારક ધારીજી છે, જેથી આ રાગો શિખવા શિખવવા વધારે સવલ થઈ પડે. ખુબ ધ્યાનમાં રાખવું કે આ રાગોમાં શુદ્ધ મધ્યમ સ્વર એક અંગીક સ્વર હોવાથી એ સ્વર વગર કોઈ પણ રાગ હોઈ શકેજ નહીં, જ્યારે તીવ્ર મધ્યમ સ્વર તો એક આંગતુક સ્વર દાખલ લેવામાં આવતો હોવાથી એ સ્વર લીધા વગર પણ આ રાગોનું રૂપ ખુદલું દરશાવી શકાય છે, કારણ આંગતુક સ્વર તો ફક્ત રાગની શાભામાં વધારો કરવા ખાતરજ એક Ornamental Note દાખલ લેવામાં આવે છે, જે તમે આગળ શિખી ગયા છો.

આ રાગોનો અભ્યાસ શરૂ કરવા આગમજ આ રાગો વિષે થોડા નિયમો સંગીતના નવા અભ્યાસીઓને પ્રથમ જાણવાની જરૂર છે. આ નિયમો સાધારણજ સમજવા, કારણ આ રાગોમાંનાં કોઈકોઈ રાગમાં એના અપવાદો (exceptions) પણ નજરે પડશે. એ નિયમો નીચે મુજબ ધ્યાનમાં રાખવા.

(૧) આ રાગો યમન તથા શંકરાભરણુ આ એ થાટોનાં મિશ્રણથી ઊત્પન્ન થયા છે. એ રાગોનાં નામ નીચે મુજબ છે:—

(૧) કેદારા (૨) કામોદ (૩) છાયાનટ (૪) ગૌડ સારંગ (૫) હુમિર (૬) શ્યામ (૭) મલુહા તથા (૮) યમની.

(૨) આ સર્વ રાગો સંપુર્ણ છે. તેઓનાં અંગીક સ્વરો સા રે ગ મ પ ધ ની છે, તથા આંગતુક સ્વરો મં તથા ની છે.

(૩) આ રાગો એકમેકની બહુ નજીકમાં હોવાથી તેઓ સમપ્રકૃતિક રાગો ગણાય છે. આ રાગો ગાતી વખતે એકમેકમાં બેગાઈ નહીં જાય તેની બહુજ સંભાળ રાખવાની જરૂર છે, જે માટે દરેક રાગની સ્વર રચના તથા મુખ્ય અંગનો પકડો અભ્યાસ કરવાનું અવશ્ય છે.

(૪) આ રાગોમાં તીવ્ર મધ્યમ સ્વર એક આંગતુક સ્વર દાખલ લેવામાં આવતો હોવાથી એ સ્વર હંમેશ ફક્ત આરોહીમાં પંચમ સ્વરની સંગતીમાં થોડો લેવામાં આવે છે, જેમકે “ સા રે ગ મ પ, મં પ, ધ ની સાં ”. જે “ ગ મં પ ” આ પ્રમાણે તીવ્ર મધ્યમ સ્વર આરોહીમાં લેવામાં આવશે, તો તુરત રાગહાની થઈ યમન રાગનો બાસ ઊત્પન્ન થશે, એ બીના ધ્યાનમાં રાખવી.

આ રાગોમાં વળી કોમલ નિષાદ સ્વર પણ એક આંગતુક સ્વર દાખલ અવરોહીમાં લેવાતો હોવાથી એ સ્વર ધૈવત સ્વર સાથે વિંટલાયલો લેવામાં આવે છે, જેમકે “ સાં ની ધ, ની ધ પ, ” ઊપલી સ્વર રચના પરથી જણાશે કે

તાર સપ્તકનાં ષડજ સ્વર પરથી પંચમ સ્વર સુધી અવરોહ કરતાં ધૈવત સ્વર પર થોડો મુકામ કરવામાં આવે છે, અને તેમ કરતાં શુદ્ધ નિષાદ સ્વરનું મહત્વ સહેજ કમતી થાય છે. હવે ધૈવત સ્વરથી પંચમ સ્વર પર જતાં ધણોજ થોડો, પણ સમજી શકાય તેવો, કોમલ નિષાદ સ્વરનો સ્પર્શ ઊપલી સ્વર રચનામાં જણાવવા મુજબ કરવામાં આવે છે, જે કૃત્ય ઉત્તમ દેખાય છે. આ કોમલ નિષાદનાં સ્પર્શથી ત્યાં થોડોક અલૈયા રાગનો ભાસ થાય છે. આ કોમલ નિષાદ સ્વરને બદલે સૂક્ષ્મ સ્વર અતિકોમલ નિષાદનાં ઊપોગથી રાગની મધુરતામાં ઓર વધારો થશે.

(૫) આ રાગોમાં અલૈયા રાગનાં નિયમ મુજબ આરોહીમાં નિષાદ તથા અવરોહીમાં ગંધાર સ્વર ધણું કરીને વક્ર રીતે લેવામાં આવે છે, જેમકે “ સા રે ગ મ પ ધ ની ધ સાં; સાં ની ધ પ મ ગ મ રે સા. ” આ સ્વરો વક્ર રીતે લેવાનું કારણ એટલુંજ કે જે આ સ્વરો “ ગ રે સા ” તથા “ પ ધ ની સાં ” આ પ્રમાણે સરળ રીતે લેવામાં આવે, તો આ થાટના આશ્રય રાગ યમનની છાયા જણાશે, જે છાયા દુર કરવા માટેજ એ સ્વરો વક્ર રીતે લેવામાં આવે છે. હવે જલદ તાનો લેતી વખતે ગામકાથી એ વક્તા સંભાળી શકાતી નથી, જેથી એ વક્તાનાં નિયમનો ભંગ કરી, એ સ્વરો સરળ રીતે લીએ છે. આ વક્તાનો ભંગ થતાંજ રાગનો તિરોભાવ થયો એમ કહેવાય છે, અને આ થાટનાં આશ્રય રાગ યમનની છાયા દેખાવા માંડે છે. હવે એ છાયા દુર કરવા માટે ગાવામાં આવતા રાગનું મુખ્ય અંગ કુશળતાથી જેરી દેવામાં આવે છે, જેથી રાગનો આવિર્ભાવ થઈ મુળ રાગ પુરત પ્રદર્શિત થાય છે. આવું કૃત્ય કરવામાં કુશળતાની જરૂર છે, અને જે ગાયકો એ જાણીને છતાં કરે તેઓની તારીફ થાય છે. આ રાગોનો અભ્યાસ કરતી વખતે એ વિષે પુરતો ખુલાસો થશે. આવા કૃત્યો વર્ણન કરવામાં જેટલાં કઠણ હોય છે, તેટલાં પ્રલક્ષ પ્રયોગમાં મુશ્કેલ હોતાં નથી. આ નિયમ પકડો ધ્યાનમાં રાખવો, નહીં તો આ રાગોનાં અભ્યાસ વખતે ગુચવાડો થશે.

(૬) આ રાગોનાં અંતરાની શરૂઆત “ પ પ, સાં, સાં, સાં રે સાં ” આ પ્રમાણે ધણું કરીને કીધેલી જણાશે.

અને મધ્યમ લેનારા રાગોનાં ઊપલા ૬ સાધારણ નિયમો બરાબર ધ્યાનમાં રાખવા, કે જેથી એ રાગોનો અભ્યાસ કરતી વખતે ગુચવાડો ઊભો થાય નહીં. હવે પ્રથમ આપણે કેદારા રાગનું વર્ણન કરીએ.

(૭) કેદારા રાગનું વર્ણન.

જાતિ—પાડવ સંપુર્ણ

અંગીક સ્વરો—સા રે ગ મ પ ધ ની

આંગતુક સ્વરો—મ તથા ની

વાદી સંવાદી સ્વરો—મ તથા સા (પુર્વાંગ વાદી)

પ્રકૃતિ—અતિ ગંભીર.

ગાવાનો સમય—રાતનો પહેલો પ્રહર.

વિશેષ માહિતી.

(૧) આ રાગની આરોહીમાં રિષભ સ્વર વર્જ છે તથા અવરોહી સંપુર્ણ છે, જેથી એ પાડવ સંપુર્ણ જાતિનો રાગ કહેવાય છે. આ રાગની આરોહી અવરોહીની સ્વર રચના નીચે મુજબ છે:—

ની સા મ; મ પ, ની ધ સાં;

સાં ની ધ પ; મ પ, ધ ની ધ પ, મ; ગ મ, રે સા.

(૨) આ રાગની એક વિશેષ ખુખી એવી ધ્યાનમાં રાખવી કે, આ રાગ ગાવાનો શરૂ કરતાં હંમેશાં આરોહીમાં રિષભ સ્વર, જે આરોહીમાં વર્જ છે તે, તથા ગંધાર સ્વર છોરી દર્ષ “સા મ” આ પ્રમાણે સ્વર રચના કરવામાં આવે છે. રાગની શરૂઆતમાં આ સ્વરો કાને પડતાંજ આ રાગ તુરત ઝોળખાઈ આવે છે, જેથી એ સ્વરો આ રાગની એક મુખ્ય પકડ ગણાય છે, જે બહુ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

(૩) આ રાગમાં ગંધાર સ્વર એક ગુપ્ત સ્વર ગણાય છે. એ સ્વર આ રાગમાં સ્પષ્ટ લેવામાં આવતો નથી, પણ શુદ્ધ મધ્યમ સ્વર સાથે બહુ ખુખીથી વિટલામલો બહુ થોડા પ્રમાણમાં લેવામાં આવે છે, જેથી એ સ્વરની સ્થિતી તદ્દન કુર્બળ છે. ધ્યાનમાં રાખવું કે, આ રાગમાં જો ગંધાર સ્વર આરોહી અવરોહીમાં એના યોગ્ય પ્રમાણે ગિપરાંત લેવામાં આવશે તો કલ્યાણ, કામોદ, વગેરે રાગોની છાયા ઊત્પન્ન કરશે; અને જો બીલકુલજ લેવામાં નહીં આવશે, તો કાફી થાટનાં સારંગ નામે રાગનો ભાસ થશે. એ ગિપરથી જણાશે કે એ સ્વર આ રાગમાં બહુ કુશળતાથી લેવાની જરૂર છે. એકાદ સારા ગાયકને આ રાગ ગાતાં સાંભળશે તો એ કૃત્ય સહેલાઈથી સમજ પડશે.

(૪) આ રાગમાં વાદી સ્વર શુદ્ધ મધ્યમ છે. એ સ્વર આ રાગમાં એક અતિ મહત્વનો સ્વર ગણાય છે, જે તાનો લેતી વખતે ઠેક ઠેકાણે સ્પષ્ટ

દેખાડતા રહેવાની જરૂર છે, જેમકે સા મ, મ પ; પ ધ પ મ; સાં ની ધ પ, મ; ધ ની ધ પ, મ પ ધ મ; રે સા; સા મ.

સંગીતનો એવો એક નિયમ ધ્યાનમાં રાખવો કે જે રાગોમાં શુદ્ધ મધ્યમ સ્વર વાદી હોય છે, તે રાગોની પ્રકૃતિ હંમેશા ધણીજ ગંભિર જણાશે.

(૫) આગળ જણાવી ગયેલા આ ચાટનાં બંને મધ્યમ લેનારા રાગોનાં સાધારણ નિયમો મુજબ આ રાગમાં આરોહીમાં પંચમ સ્વરની સંગતીમાં તીવ્ર મધ્યમ સ્વર, તથા અવરોહીમાં ધૈવત સ્વરની સંગતીમાં કોમળ નિષાદ સ્વર આંગતુક સ્વરો દાખલ લેવામાં આવે છે. તીવ્ર મધ્યમ સ્વર માટે વળી આ રાગમાં એક ખુબી એવી જણાશે કે કોઈ કોઈ વેળા એ સ્વર અવરોહીમાં શુદ્ધ મધ્યમ સ્વરની સાથે જોડા જોડ પણ લેવામાં આવે છે, જેમકે “ સાં ની ધ પ મ મ, રે સા. ” આ પ્રમાણે બંને મધ્યમ સ્વરો જોડા જોડ વારંવાર લેવા નહીં, પરંતુ કોઈ કોઈ વેળા લેવાથીજ આ રાગની ગંભિરતામાં વધારો થશે. એજ કૃત્ય આગળ ચાલતાં પુર્વી, લલત, વસંત, વગેરે રાગોમાં નજરે પડશે. ધ્યાનમાં રાખવું કે ઊપલા આંગતુક તીવ્ર મધ્યમ તથા કોમળ નિષાદ સ્વરો લીધા વગર પણ આ રાગનું રૂપ સ્પષ્ટ દરશાવી શકાય છે.

(૬) આ રાગમાં આરોહીમાં નિષાદ સ્વર તથા અવરોહીમાં ગંધાર સ્વર કુર્બળ છે, જેથી એ સ્વરો ધણુ કરીને વક્ર રીતે લેવામાં આવે છે. ઉપર જણાવી ગયા મુજબ આ રાગની આરોહી અવરોહીમાં જેમ ગંધાર સ્વર ગૌણ રાખવામાં ખુબી છે, તેમજ આરોહીમાં નિષાદ સ્વર પણ જેટલો બંને એટલો ગૌણ રાખવામાંજ કુશળતા સમાયલી છે. આ રાગમાં “ પ ધ ની સાં ” આ પ્રમાણે સ્વરો સરળ રીતે ન લેતાં “ પ ધ સાં ” અથવા “ પ ની ધ સાં ” આ પ્રમાણે સ્વર રચના ધણું કરીને કરવામાં આવે છે, જેથી નિષાદ સ્વર આપોઆપ કુર્બળત્વ પામે છે, અને એ સ્વર પર સાંભળનારાઓનું ઝાઝુ ધ્યાન ખેંચાતું નથી. જલદ તાનો લેતી વખતે આગળ જણાવી ગયા મુજબ એ સ્વર સરળ રીતે લીધેલો જણાશે.

(૭) આ રાગની સ્વર રચનાનું રૂપ તદ્દન સ્વતંત્ર હોવાથી એમાં આલાપ ધણો ઊત્તમ રીતે કરી શકાય છે, જેથી એ આલાપ યોગ્ય રાગ ગણાય છે.

(૮) કેટલાકોનું વળી કહેવું એમ છે કે, જ્યારે આ રાગ આંગતુક સ્વરો મં તથા ની લીધા વગર એનાં અગ્રીક સ્વરોથીજ ગાવામાં આવે ત્યારે એને “ શુદ્ધ કેદારા ” કરીને કહેવું, અને જ્યારે આંગતુક સ્વરો લઈને ગાવામાં આવે ત્યારે તેને “ ચાંદની કેદારા ” કરીને કહેવું. ચાલુ વ્યવહારમાં આ રાગ હંમેશા આંગતુક સ્વરો લઈનેજ ગાવાનો ચાલ છે, જેથી ઊપલો ભેદ રાખવામાં આવતો નથી, અને એ બંનેને “ કેદારા ”નાં સાધારણ નામેજ ઓળખવામાં આવે છે,

(૯) પ્રચારમાં ગાયકોએ કેદારનાં આ ગ્રંથ સ્વરૂપની ભાંજફેડ કરીને, તેમજ ખીજ રાગો સાથે મિશ્ર કરીને કેટલાક નવા પ્રકારે જિત્પત્ત કરીઆ છે, જેવાકે મહુહા, જલધર, સાવની કેદાર, વગેરે. મહુહાનું વર્ણન આ પુસ્તકની આખેરીએ આપેલું જણાશે.

(૧૦) આ રાગ ઘણોજ લોકપ્રિય છે, અને દરેક ગાયકને આવડે છે.

(૧૧) આ રાગનું ટુંક સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે:—

સા મ, મ પ; પ ધ પ, મ; મં પ ધ પ, મ; રે સા; ની સા, મ.

(૧૨) ષડ્જ ગ્રહ તથા મધ્યમ ન્યાસ સ્વર છે.

રાગ વિસ્તાર

(૧) સા મ, મ પ, પ ધ પ મ; મ, મ પ ધ મ; પ મ; રે સા; ની સા, મ.

(૨) સા રે સા ની ધ પ; ધ ધ પ, સા; રે સા; સા, મ; મ પ ધ પ મ; રે, સા.

(૩) સા મ, મ પ; ની ધ ની પ, ધ પ, મં પ, ધ પ મ; સાં ની ધ પ, મં પ ધ પ, મં મ; મ મ, સા મ, પ ધ પ મ; પ મ, રે રે, સા; ની સા, રે સા, મ.

(૪) ની ની ધ પ, મં પ ધ ની ધ પ, મં પ ધ પ મ; રેં સાં ની ધ, પ મે પ મ; પ, મે મ; પ મ, સા મ; મં મં રેં સાં, રેં રેં સાં ની ધ પ; મે પ ધ ની સાં રેં સાં ની ધ પ મં પ, ધ પ મ; મ, પ મ, રે સા; સા મ.

અંતરે (૫) પ પ, સાં, સાં, સાં રેં સાં, ધ સાં; ધ સાં, મં મં રેં સાં; સાં રેં સાં ની ધ પ; મે પ ધ ની ધ પ, મે પ ધ પ મ; સા મ; મં રેં સાં ની ધ પ મ; મ પ ધ પ, મ; પ મ, ગ મ, રે રે, સા; સા મ.

ત્રિશ્રાન્તિ સ્થાનો—સા, મ તથા પ.

કેદારા—ત્રિતાલ

+	-	o	-	સાં	ની	ધ	પ	મેં	પ	ધ	પ
મ	-	-	-	મ	મ	પ	પ	પ	-	પ	પ
મ	મ	ધ	પ	મ	મ	રે	સા	સા	સા	મ	મ
ની	ધ	સાં	રેં	સાં	ની	ધ	પ	ની	ધ	ની	પ
ધ	પ	મ	-	મ	મ	પ	-	પ	-	પ	પ
સાં	-	સાં	-	સાં	રેં	સાં	-	સાં	ની	ધ	ધ
સાં	-	સાં	-	સાં	ની	ધ	ધ	સાં	-	સાં	-
સા	રેં	સાં	ની	ધ	પ	મેં	પ	ગ	મ	મ	ગ
ગ	મ	રે	સા	સા	રે	સા	-	ત્રી	સા	મ	મ
ધ	ની	સાં	રેં	સાં	ની	ધ	પ	સાં	ની	ધ	પ

કેદારા—સૂલક (વિલંબિત લય)

+	-	o	-	-	મા	-	ખ	o	મા
મો	-	રી	-	ત્રે	મા	કે	ખ	વૈ	મા
સા	-	મ	-	મ	મ	મ	પ	પ	પ
તુ	જી	જ	ખી	ન	ના	આ	હી	કો	જી
મેં	પ	ધ	ધ	પ	પ	ધ	પ	મ	મ
પા	-	ર	લ	ગા	-	તે	એ	વા	લા
મ	-	મ	મ	પ	-	સાં	ની	ધ	પ
દા	આ	તા	મો	રા	-	શા	તો	વા	લા
મેં	પ	ધ	પ	મ	-	રે	સા	રે	સા
x									
જ	લ	થ	લ	સાં	ખ	મે	-	તુ	હી
પ	પ	સાં	સાં	સાં	સાં	સાં	-	સાં	સાં

૯૭

જ સાં	હાં સાં	રેં રેં	રેં રેં	વ સાં	હાં ની	જલ વા	ધ પ	તે રા	મ મ
ક -	-	૫ ૫	૫ ૫	મ સાં	રેં રેં	કુ સાં	રેં ની	ક રા	ધ પ
તે મ	હા પ	રે ધ	ય પ	ર ગ	ન મ	આ રે	યે સા	પ રે	રે સા R. 1

તાન ૧.

સારે	સાસા	રેસા	નીસા	પની	સારે	સાસા	રેસા	સાની	સામ
મપ	પમ	મમ	રેસા	ને	યા	કે	ખ	વૈ	યા
				મ	મ	મ	પ	પ	પ

તાન ૨.

સાસા	મમ	પપ	ધધ	પપ	સાંસાં	રેરેં	સામ	મંરેં	સાંની
સારેં	રેંસાં	નીધ	પમે	પધ	નીધ	પપ	ધપ	મેપ	મમ
પપ	મમ	રેરે	સા	ને	યા	કે	ખ	વૈ	યા
				મ	મ	મ	પ	પ	પ

R. 2, 3, 4, 5.

(અંતરાની) તાન ૩.

મપ	સાં	રેંસાં	મં	પંમં	રેંસાં	ધપ	મમ	રેસા	નીસા
----	-----	--------	----	------	--------	----	----	------	------

R. 5, 6, 7, 8.

(૮) કામોદ રાગનું વર્ણન

જાતિ—સંપુર્ણ

અંગીક સ્વરો—સા રે ગ મ પ ધ ની

આંગતુક સ્વરો—મં અને ની

વાદી સંવાદી સ્વરો—પ તથા રે (પુર્વાંગ વાદી)

પ્રકૃતિ—શૃંગાર, મધ્યમ ગંભીર

ગાવાનો સમય—રાતનો પહેલો પ્રહર

વિશેષ માહિતી

(૧) આ રાગ સંપુર્ણ છે. એની આરોહી અવરોહીની સ્વર રચના નીચે મુજબ છે:—

સા, રે પ પ; મં પ, ધ સાં, ની ધ પ; ગ મ પ, ગ મ રે સા.

(૨) જેમ કેદારા રાગની શરૂઆત “સા મ” આ બે સ્વરોથી કરવામાં આવે છે, તેમ આ રાગ “રે પ” આ બે સ્વરોથી શરૂ કરીલો ધણુ કરીને નજરે પડશે. આ બે સ્વરોની સંગતીથી આ રાગ તુરત ઓળખાઈ આવે છે. માટે એ સ્વરો આ રાગની એક મુખ્ય પકડ ગણાય છે. હવે એજ “રે પ” સ્વરોની સંગતી શંકરાભરણુ થાટમાં મહદ્દુર નામે એક રાગમાં પણ જણાશે, પરંતુ તે રાગમાં તીવ્ર મધ્યમ લેવામાં આવતો નથી, જેથી આ રાગથી તે નિરાળો ઓળખાઈ આવે છે. આ રાગ ગાતાં જેવો મહદ્દુર રાગનો ભાસ થવા માંડે છે કે તેવોજ ગાયકો તીવ્ર મધ્યમ સ્વરવાળો ટુકડો જોરી દીએ છે, જેમકે “રે, પ પ, મં પ ધ પ; ગ મ પ, ગ મ રે સા.” આ સ્વરોનો ટુકડો આ રાગની એક પકડ ગણાય છે, માટે તે બહુ ધ્યાનમાં રાખવો. એના યોગે આ રાગ મહદ્દુર રાગથી નિરાળો ઓળખાય છે.

(૩) આ રાગમાં જેમ “રે પ” સ્વરોની સંગતી જણાય છે, તેમ “ગ મ પ, ગ મ રે સા” આ સ્વરોનો ટુકડો પણ વારંવાર નજરે પડશે. એ સ્વરોનો ટુકડો આ રાગમાં અતિ મહત્વનો ગણાય છે, અને આ રાગનું મુખ્ય અંગ કહેવાય છે. એજ સ્વરોનો ટુકડો જો બીજા રાગોમાં નજરે પડે, તો તે રાગોમાં આ કામોદ રાગનું અંગ છે એમ સમજવું.

(૪) આ રાગમાં આરોહીમાં “સા, રે ગ મ પ” આ પ્રમાણે સરળ રીતે સ્વરો લેવામાં આવતા નથી, કારણ એ પ્રમાણે સ્વરો લેવાથી છાયાનટ રાગનો

ભાસ ઊત્પન્ન થાય છે, જે રાગનું વર્ણન હવે પછી આપેલું જણાશે. એ ભાસ ટાળવા માટેજ “ સા, રે સા, ગ મ પ ” આ પ્રમાણે રિષભ સ્વર વક્ર લઈને સ્વર રચના કરવામાં આવે છે, એ ધ્યાનમાં રાખવું.

(૫) બંને મધ્યમ લેનારા રાગોનાં આગળ જણાવી ગયેલા સાધારણ નિયમો મુજબ આ રાગમાં આરોહીમાં પંચમ સ્વરની સંગતીમાં તીવ્ર મધ્યમ, તથા અવરોહીમાં ધૈવત સ્વરની સંગતીમાં કોમલ નિષાદ આંગતુક સ્વરો દાખલ લેવામાં આવે છે. આરોહીમાં નિષાદ સ્વર તથા અવરોહીમાં ગંધાર સ્વર કુબ્જ છે, જેથી એ સ્વરો ઘણું કરીને વક્ર રીતે લીધેલા જણાશે.

(૬) આ રાગનું ટુંક સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે:—

રે, પ પ, મં પ, ધ પ; ગ મ પ, ગ મ રે સા.

(૭) રિષભ ગ્રહ તથા પંચમ ન્યાસ સ્વર છે.

રાગ વિસ્તાર

(૧) સા, રે, પ પ; મં પ, ધ પ, મ ગ, મ પ; ગ મ પ, ગ મ રે સા.

(૨) સા ની ધ પ, સા, રે સા; ગ મ પ, ગ મ રે સા.

(૩) સા રે સા; મ રે, પ પ, ધ ધ પ; મં પ, ની ધ પ, મ રે, પ પ;
ગ મ પ, ગ મ રે સા.

(૪) સાં સાં, રેં રેં સાં; રેં સાં, ની ધ પ; મં પ ધ, મં પ, ગ મ રે;
ગ મ પ, ગ મ રે સા; મં પ ધ ની સાં રેં સાં ની ધ પ મ ગ રે સા;
રે, પ પ, મં પ ધ પ; ગ મ પ, ગ મ રે સા.

અંતરો

(૫) પ પ, સાં, સાં, સાં ધ, સાં રેં સાં; ગં મં પં, ગં મં રેં સાં; સાં સાં
રેં રેં સાં, ધ, ની પ; મ રે, પ, ધ પ; મં પ ધ. મં પ, મ રે,
સા રે સા.

વિશ્રાન્તિ સ્થાનો—૧ા, રે તથા પ.

કામોદ-ત્રિતાલ.

+ રે રે પ પ | ધ ધ પ પ | ગ મ પ ગ | મ રે સા -
 રે પ મે પ | ગ મ રે સા | સા રે સા ની | ધ ની ધ પ
 સા - રે સા | ગ મ પ પ | ગ મ પ ગ | મ રે સા સા
 X પ પ સા - | સા રે સા - | ગં મં પં ગં | મં રે સા -
 સાં રે સાં ની | ધ - ની પ | મેપ ધ મેપ મેરે | સા રે સા -

કામોદ—ઝબતાલ

+	ગ	-	ઠ	-	રે	૦	કુ	સા	-	શી	-	ર
	રે	-	પ	-	પ		પ	પ		પ	-	પ
ક	બ		લગ	-	વું	સો	વે		ગો	અ	બ	
મે	પ		ધ	-	પ	મે	પ		ગ	મ	રે	
અ	વ		ધ	સ	બ	ખો	ઓ		યે	ક	બ	
ધ	પ		ધ	મે	પ	ગ	મ		રે	સા	સા	
ર	બ		કો	-	સં	ભા	આ		રે	-	ગો	
મે	રે		પ	-	ગ	ગ	મ		રે	-	સા	
X	દો	-	દીન	-	કી	સાં	આં		સં	-	કો	
પ	-		સા	-	સાં	રેં	રેં		સાં	-	સાં	
કયું	-		ક	ર	ત	બિ	સ		બા	-	સ	
ધ	-		સાં	સાં	રેં	સાં	ની		ધ	-	પ	
અં	-		ત	સ	મ	ય	ન		કો	-	ગો	
સાં	-		મે	મે	રેં	સાં	ની		ધ	-	પ	
કા	આ		મ	વ	બ	આ	આ		વે	-	ગો	
ગ	મ		ધ	ધ	પ	ગ	મ		રે	-	સા	R. 1

તાન ૧.

મૃપ ધની | સરેં સાંની ધપ | નીધ પમૃ | ધપ મગ રેસા R. 1

તાન ૨.

રે સા | ગ રે રે | મ ગ | પ મં મં
 ધ પ | ની ધ પ | સાં ની | રેં સાં સાં
 નીરેં સાંની | સાંની ધપ મૃપ | નીની ધપ | પધ પમ ગરે
 ગમ પધ | નીસાં રેંસાં નીધ | ગરેં સાંની | ધપ મગ રેસા

R. 1, 2, 3, 4 & 5.

(અંતરાની) તાન ૩.

ગરેં ગરેં | સાંની રેંસાં રેંસાં | નીધ સાંની | સાંની ધપ મૃપ
 ગમ પધ | નીસાં રેરેં સાંની | સાંની સાંની | ધપ મગ રેસા

R. 5, 6, 7, & 8.

બંને મધ્યમ લેનારા રાગોનાં સાધારણ નિયમોમાંનાં પાંચમાં નિયમમાં જણાવી ગયા મુજબ રાગનો તિરેલાવ તથા આવિર્ભાવ કેવી રીતે થાય છે, તે જિપલી તાનોની સ્વર રચનાઓ પરથી સહેલાઈથી સમજ પડશે.

(૯) છાયાનટ રાગ વર્ણન.

ભતિ—સંપુર્ણ

અંગીક સ્વરો—સા રે ગ મ પ ધ ની

અંગતુક સ્વરો—મં તથા ની.

વાદી સંવાદી સ્વરો—પ તથા રે (પુર્વાંગ વાદી)

પ્રકૃતિ—ચંચલ

ગાવાનો સમય—રાતનો પહેલો પ્રહર.

વિશેષ માહિતી

(૧) આ રાગ સંપુર્ણ છે. એની આરોહી અવરોહીની સ્વર રચના નીચે મુજબ છે:—

સા, રે ગ મ પ, ની ધ, સાં; સાં ની ધ પ; ધ ની ધ પ, મં પ ધ પ;
મ ગ, મ રે સા.

(૨) આ રાગનું મુખ્ય અંગ અથવા પકડ નીચે મુજબ ધ્યાનમાં રાખવું:—

ધ ધ પ પ, રે ગ મ પ, મ ગ, મ રે સા.

આ સ્વરોનો ટુકડો કાને પડનાંજ આ રાગ તુરત ઓળખાઈ આવે છે. ઘણા ખરા ગાયકો પોતાનાં ગીતો આ અર્થાંજ શરૂ પણ કરતા નજરે પડશે.

(૩) જેમ કામોદ રાગમાં “ રે પ ” આ બે સ્વરોની સંગતી હતી, તેમ આ રાગમાં એથી જિલકું “ પ રે ” સ્વરોની સંગતી નજરે પડશે, જે સંગતી આ રાગની એક પકડ ગણાય છે. પંચમ સ્વરથી રિષભ સ્વર મીંડમાં અથવા ઘસીટથી લેવામાં આવે છે, જેથી રાગની શોભામાં વધારો થાય છે. ધ્યાનમાં રાખવું જે “ રે રે પ પ ” આ સ્વરો કાને પડતાં કામોદ રાગનો ભાસ થાય છે. જ્યારે “ પ પ રે રે ” આ સ્વરોથી આ છાયાનટ રાગનો ભાસ થાય છે.

(૪) આ રાગમાં “ રે ગ મ પ ” આ સ્વરોનો ટુકડો પણ અતિ મહત્વનો છે, જે આ રાગનો રાગવાચક ભાગ ગણાય છે. આ સ્વરોનો ટુકડો ખીન્ન કોઈ પણ રાગમાં નજરે પડતાં તેમા નટ રાગનું અંગ છે એમ સમજવું. ખિલાવલ થાટનાં શુદ્ધ નટ રાગના અભ્યાસથી એ વિષે અધિક ખુલાસો થશે.

(૫) આ રાગ નટ, અલૈયા બિલાવલ, ગૌડ તથા હુમિર રાગોનાં મિશ્રણે ગવાય છે એવી સમજીત છે. ઊપલા રાગોમાં ગૌડ તથા હુમિર આ બે રાગો તો આ છાયાનટ રાગના સમપ્રકૃતિક રાગો હોવાથી એ રાગોની છાયા સમપ્રકૃતિક રાગોનાં નિયમે આ રાગમાં જણાશે. એ રાગોનું વર્ણન આ યાટમાં આપવામાં આવ્યું છે, જેના અન્યાસથી એ વિષે પુરતો ખુલાસો થશે. નટ તથા અલૈયા બિલાવલ રાગોનું વર્ણન ખીજા પુસ્તકમાં બિલાવલ યાટમાં આપવામાં આવ્યું છે. આ રાગોનાં અંગો નીચે મુજબ છે:—

નટ રાગનું અંગ: સાં, ની ધ ની પ, રે ગ મ પ, મ.

અલૈયા બિલાવલ રાગનું અંગ: પ પ, ધ ની ધ, ની સાં; સાં રેં સાં

ની ધ, પ; ધ ની ધ પ, મ ગ, મ રે, સા.

ઊપલાં સર્વ અંગો આ રાગમાં મિશ્ર થયલાં જણાશે.

(૬) આ રાગમાં ધૈવત સ્વરનું પ્રમુખ્ય પણુ અધિક હોવાથી કેટલાકે એનેજ વાદી સ્વર માંને છે, પરંતુ એ ભુલ ભરીજી છે, કારણુ આ રાગ એક પુર્વાંગવાદી રાગ છે, તેમજ રાતનાં પહેલા પહેરે ગવાતો હોવાથી રાગ સમયના નિયમ મુજબ ધૈવત સ્વરનું વાદીત્વ સ્વીકારી શકાય નહીં. ખીજું ધૈવત સ્વરનું પ્રમુખ્ય અધિક હોવાથી કુદરતી રીતે નિષાદ સ્વરની સ્થિતિ આરોહી આવરોહીમાં તદ્દન કુર્બળ જણાશે.

(૭) આ રાગમાં એના સમપ્રકૃતિક કામોદ રાગનું અંગ “ ગ મ પ, ગ મ રે સા ” વચ્ચે વચ્ચે નજરે પડશે.

(૮) આ રાગમાં પણુ આરોહીમાં પંચમ સ્વરની સંગતીમાં તીવ્ર મધ્યમ, તથા અવરોહીમાં ધૈવત સ્વરની સંગતીમાં કોમળ નિષાદ સ્વર આંગતુક સ્વરો દાખલ લેવામાં આવે છે. આરોહીમાં નિષાદ તથા અવરોહીમાં ગંધાર સ્વરની સ્થિતિ કુર્બળ હોવાથી એ સ્વરો ત્યાં ધણું કરીને વક્ર રીતે લીધેલા જણાશે. કેટલાકોનું વળી કહેવું એમ છે કે જ્યારે આ રાગ આંગતુક સ્વરો લીધા વગર, તથા આરોહીમાં નિષાદ અને અવરોહીમાં ગંધાર સ્વર સરળ રીતે લઈ ગાવામાં આવે ત્યારે તેને “ છાયા ” રાગ કહેવો, પરંતુ ચાલુ વ્યવહારમાં એવો કાંઈ પણુ ફરક રાખવામાં આવતો નથી, અને અનેને “ છાયાનટ ” રાગનાં સાધારણ નામેજ ઓળખવો વધારે અનુકુળ છે.

(૮) ધૈવત ગ્રહ તથા ષડ્જ ન્યાસ સ્વર છે.

(૯) આ રાગનું ટુંક સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે:—

ધ ધ પ પ, રે ગ મ પ, મ ગ, મ રે, સા અથવા મ ગ, મ ની ધ પ,
મ ધ પ; મ ગ, મ રે, સા.

રાગ વિસ્તાર.

(૧) સા; ધ ધ પ પ, રે ગ મ પ, મ ગ, મ રે, સા રે સા.

(૨) સા રે સા, ની ધ પ પ; પ પ રે રે, રે ગ મ પ; ગ મ પ, ગ મ રે સા.

(૩) રે રે સા સા, ગ મ રે સા; પ પ, ગ મ પ, ગ મ રે સા; મ ગ,
મ ની ધ પ, મ ધ પ; મ ગ, મ રે, સા રે સા.

(૪) સા સા રે સા; સા રે ગ મ, રે સા; પ, મ પ ધ પ, ગ મ રે સા; ધ ધ
પ પ, ગ મ રે; પ, ગ મ રે, સા રે સા; સાં રેં સાં ની ધ પ; મં પ ધ ની સાં રેં
સાં ની ધ પ મ ગ રે સા; ધ ધ પ પ, રે ગ મ પ, મ ગ, મ રે, સા.

અંતરે (૫) પ પ, સાં, સાં, સાં રેં સાં; રેં ગં મં પં, મં ગં રેં સાં;
સાં સાં રેં રેં, સાં ની ધ પ; રે ગ મ પ, ગ મ રે સા.

(૬) પ પ, ધ ની ધ, ની સાં, સાં; રેં ગં મં પં, ગં ગં મં રેં, સાં; સાં
સાં રેં રેં, સાં ની પ, રે ગ મ પ, મ ગ, મ રે, સા રે સા. (આ અંતરાની
સ્વર રચના અલ્પેશ્ય બિલાવલ રાગનાં અંગે કીચેલી જણાશે).

વિશ્રાન્તિ સ્થાનો—સા, રે તથા પ.

છાયાનટ—ત્રિતાલ.

+ - ० 1

| | ध ध प प | रे ग म प
म ग म रे | सा रे सा - | सा सा ग म | रे रे सा -
सा रे सा नी | ध नी ध प | प प रे रे | रे ग म प
म ग म रे | सा रे सा - x प प सां - | सां रे सां -
रे गं मं पं | गं मं रे सां | प प रे रे | सां नी ध प
रे ग म प | ग म रे सा | ध ध प प | रे ग म प

[illegible]

પી યું જીં પ અ ર | વા આ આ રં | સ ક લ સૌ | - સા આ ર
 રેં ગરેં ગં મં પં | મં ગં રેં સાં | સાં સાં રેં સાં | - ધ ની પ
 મો ઐ ઐ હે ઐ ન | ભા આ વે મ | છુ રી - મુ | ર ત ટ મ
 રે ગરે ગમ પ | સા રે સા ની | ધ પ - રે | રે ગ મ પ

(૧૦) ગૌડ સારંગ રાગ વર્ણન.

ઝતિ—સંપુર્ણ.

અંગીક સ્વરો—સા રે ગ મ પ ધ ની

આંગતુક સ્વરો—મેં તથા ની

વાદી સંવાદી સ્વરો—ગ તથા ધ (પુર્વાંગ વાદી)

પ્રકૃતિ—અચલ

ગાવાનો સમય—રાતનો પહેલો પ્રહર

વિશેષ માહિતી

(૧) આ રાગ સંપૂર્ણ છે. એની આરોહી અવરોહીની સ્વર રચના નીચે મુજબ છે:—સા, રે સા, ગ રે, મ ગ, પ મં, ધ પ, ની ધ, સાં,

સાં ધ, ની પ, ધ મં, પ ગ, મ રે, પ, રે સા.

(૨) ઊપલી આરોહી અવરોહીની સ્વર રચના પરથી એવું જણાશે કે આ રાગમાં સર્વ સ્વરો વક્ર રીતે લેવામાં આવે છે. આ ઊપરથી એમ નહીં સમજવું કે આ રાગમાં ચાલુ એજ પ્રમાણે સર્વ સ્વરો વક્ર રીતે લેવા. ગાતી વખતે એટલું બધું વક્રતા કદી પણ સંભાળી શકાય નહીં, માટે એનો અર્થ એટલોજ સમજવો કે આ રાગનું સ્વરૂપ વક્ર જણાશે.

(૩) આ રાગનું મુખ્ય અંગ નીચે મુજબ ધ્યાનમાં રાખવું:—

“ રે સા, ગ રે, મ ગ; રે ગ રે મ ગ.” આ સ્વરો કાને પડતાંજ આ રાગ પુરત એજખાઈ આવે છે. આ અંગ ખીજા જે જે રાગોમાં સામેલ થાય તે તે રાગોમાં પોતાની છાયા ઊત્પન્ન કરે છે, અને તેથી તેવા રાગોનાં નામ હતાં “ગૌડ” એવું પદ જોડવું પડે છે. આગળ ચાલતાં એવા રાગોનો અભ્યાસ કરવે એ વિષે પુરતી માહિતી મળશે.

(૪) આ રાગમાં ગંધાર સ્વરનું પ્રમુખ્ય અધિક છે. આલાપ કરતાં સર્વ તાનો એજ સ્વર ઉપર પુરી કરેલી જણાશે, અને પછી ષડ્જ સ્વર પર જવા માટે પ્રથમ પંચમ સ્વર લઈ “ રે સા ” સ્વરો લીધેલા જણાશે, જેમકે

“ સા, રે સા, ગ રે, મ ગ; રે ગ રે મ ગ; પ, રે સા. ”

(૫) આ રાગમાં ધૈવત સ્વરનું પ્રમુખ્ય પણ અધિક હોવાથી કેટલાકો એનેજ વાદી માને છે. અંધોમાં આ રાગ ગાવાનો સમય મધ્યમ કાળ એટલે બપોરનો માનિલો છે, જેથી ધૈવત સ્વરને વાદી ગણવામાં ઝાઝી હરકત જેવું નથી, પરંતુ આ રાગ એક પુર્યોગ વાદી રાગ હોવાથી, તેમજ આ રાગમાં ચાલુ વ્યવહારમાં તીવ્ર મધ્યમ સ્વરનો પણ ઉપયોગ થતો હોવાથી, રાગ ગાવાનાં સમયનાં નિયમ મુજબ રાત્રે ગાવાનો માંતી ગંધાર સ્વરને વાદી ગણવો વધારે અનુકૂળ છે.

(૬) આ રાગનું નામ “ ગૌડ સારંગ ” છે, જેથી આ રાગ કાફી થાટનાં સારંગ નામે રાગનો એક પ્રકાર છે એમ સમજવું નહીં. આ રાગ સારંગ રાગથી તદ્દન નિરાળો એક સ્વતંત્ર રાગ છે, અને એમાં સારંગ રાગનું કંઈ પણ અંગ નજરે પડશે નહીં. ચાલુ વ્યવહારમાં આ રાગને “ ગૌડ સારંગ ” ન કહેતાં ફક્ત “ ગૌડ ” કરીનેજ ઓળખવામાં આવે છે.

(૭) બંને મધ્યમ લેનારા રાગોનાં સાધારણ નિયમો મુજબ આ રાગની આરોહીમાં પંચમ સ્વરની સંગતીમાં તીવ્ર મધ્યમ, તથા અવરોહીમાં ધૈવત સ્વરની સંગતીમાં કોમળ નિષાદ સ્વર આગતુક સ્વરો દાખલ લેવામાં આવે છે. આરોહીમાં નિષાદ સ્વર તથા અવરોહીમાં ગંધાર સ્વર વક્ર રીતે લેવામાં આવે છે. આ રાગમાં “ રે સા, ગ રે, મ ગ ” આ સ્વરોનો ટુકડો મુખ્ય અંગ હોવાથી તેમજ તેમાં ગંધાર સ્વર અતિ મહત્વનો હોવાથી ગંધાર સ્વરની વક્રતાનો નિયમ અનેક વેળા ધંકારી ગયેલો જણાશે.

(૮) ષડ્જ ગ્રહ તથા તથા ગંધાર ન્યાસ સ્વર છે.

(૯) આ રાગનું ટુંક સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે:—

સા, રે સા, ગ રે, મ ગ; રે ગ રે મ ગ; પ, રે સા.

રાગ વિસ્તાર

(૧) સા, રે સા, ગ રે, મ ગ; રે ગ રે મ ગ; પ, રે સા.

(૨) સા રે સા, ધ ની ધ પ, ધ સા; ગ રે, મ ગ, મ રે સા.

(३) सा रे म ग; प प मे प, ध ध प, ध प, म ग; रे ग रे म ग;
प, रे सा.

(४) ध ध मे प, नी ध मे प, ध मे प, ध प, म ग; रे ग रे म ग;
प, रे सा.

(५) ध ध मे प, नी ध, सां नी ध, नी ध प; मे प, नी ध प, मे प ध,
मे प, म ग; नी ध मे प, म ग; रे ग रे म ग, प, रे सा.

अंतरे (६) प प सां, सां, सां रे सां; सां ध सां रे, सां ध, नी प;
मे प, ध नी ध प, म ग; मे प ध नी सां रे सां नी ध प म ग, रे सा; नी सा,
ग रे, म ग.

विश्रान्ति स्थानो—सा, ग तथा प.

गौड सारंग—त्रिताल

+ | ⁻ ग म ध प | ^० ग म रे सा | ⁻ रे सा -
ग रे म ग | ग म प ध | मे प म ग | ध मे प ग
म रे सा - | सा सा ग रे | म ग प मे | ध प नी ध
सां नी ध प | प ध मे प | ग म रे सा | - रे सा -
ग रे म ग | ^x प प ध प | सां - रे सां | नी ध सां रे
सां ध नी प | मे मे प प | सां ध नी प | ग म रे प
ग म रे सा | ग म ध प | ग म रे सा | - रे सा -

ગૌડ સારંગ—ત્રિતાલ (દ્રુત લય)

+	-	o	-
			ની સા ગ રે
મ ગ - પ	- ની ધ પ	મ ગ રે ગ	- રે સા -
ગ મ પ સાં	- રેં સાં ની	ધ પ મ પ	ધ ની મે પ
ધ ગ - મ	ધ પ મ ગ	રે ગ - રે	સા - ની સા
ની ધ પ મ	ગ રે ની સા	ગ ગ રે સા	ની સા ગ રે
X મ મ પ ગ	મ પ ની સાં	રેં સાં ની સાં	ગં ગં પં પં
મં ગં રેં ગં	- રેં સાં ધ	ની સાં ધ ની	સાં ની ધ પ
ધ ગ - મ	ધ પ મ ગ	રે ગ - રે	સા - ની સા
ની ધ પ મ	ગ રે ની સા	ગ ગ રે સા	ની સા ગ રે

—:૦:—

ગૌડ સારંગ—એક તાલ.

+	o	-	o	-	-
			દ રા	દો દો	ત નો
			ની સા	ગ રે	મ ગ
તા આ	તુ -	ત ન	દે રે	ના ત	દા રે
ની ધ	પ -	પ પ	ગ ગ	રે મ	ગ રે
દા ની	ત દા	- ની	દ રા	દો દો	ત નો
સા સા	રે સા	- સા	ની સા	ગ રે	મ ગ

X ના રે	રે -	તું રે	રે એ	રે રે	તોં -
ગ મ	પ -	પ પ	સાં ધ	સાં સાં	સાં -
ત ન	ની ત	દા રે	દા ની	દ્ર રે	તોં -
સાં ધ	સાં રે	સાં ની	ધ પ	પ પ	સાં -
ત ન	ન ન	ની તા	- રે	તા આ	આ આ
ની ધ	પ પ	મ ગ	- મ	ગ રે	મ ગ
આ -	દા -	ની -	દ રા	દીં છ	ત નોં
પ -	રે -	સા -	ની સા	ગ રે	મ ગ

(૧૧) હમિર રાગનું વર્ણન.

જાતિ—સંપુર્ણ.

અંગીક સ્વરો—સા રે ગ મ પ ધ ની

અંગતુક સ્વરો—મં તથા ની

વાદી સંવાદી સ્વરો—સા તથા પ (પુર્વાંગ વાદી)

પ્રકૃતિ—સાધારણ ગંભીર

ગાવાનો સમય—રાતનો પહેલો પ્રહર.

વિશેષ માહિતી

(૧) આ રાગ સંપુર્ણ છે. એની આરોહી અવરોહીની સ્વર રચના નીચે મુજબ છે:—

સા, રે સા, ગ મ ધ, ની ધ સાં;

સાં ની ધ પ, મં પ ધ પ, ગ મ રે સા.

(૨) આ રાગમાં “ ગ મ ધ ” આ ત્રણ સ્વરોનો ટુકડો અતિ મહત્વનો છે, જે કાતે પડનાંજ આ રાગ તુરત ઓળખાઈ આવે છે. એ સ્વરોનો ટુકડો આ રાગની એક પકડ ગણાય છે, માટે એ બહુ ધ્યાનમાં રાખવો. ઊપલા ટુકડામાં દ્વિવત સ્વર પર થોડું અંટોલન કરવામાં આવે છે, જેથી ત્યાં “ ની ધ, ની ધ, ની ધ ” આ પ્રમાણે થોડો નિષાદ સ્વરનો સ્પર્શ થાય છે. એકાદ કુશળ ગાયકને આ રાગ ગાતાં સાંમળશે, તો એ કૃત્ય સહેલાઈથી સમજ પડશે.

(૩) આ રાગમાં ધૈવત સ્વરનું પ્રમુખ અધિક હોવાથી બહુ મતે એજ સ્વરને વાદી માનવાનો ચાલ છે, પરંતુ આ રાગ એક પુર્વાંગવાદી રાગ હોવાથી તેમજ રાતને પહેલે પહેલે ગાવામાં આવતો હોવાથી રાગ સમયનાં નિયમ મુજબ ધૈવત સ્વરનું વાદીત્વ સ્વીકારવું અનુકૂળ નથી. જો ધૈવત સ્વરનેજ વાદી માન્યે તો રાતે ગવાતા રાગોનો આ રાગ એક અપવાદજ ગણાશે. એક બીજા ધ્યાનમાં રાખવી કે રાગોમાં કોઈ એકાદ સ્વર પર વધુ વજન આવે તો હમેશ તેનેજ વાદી ગણવો જોઈએ એવું કાંઈ નથી. સ્વરના પ્રમુખતા જિપરાંત રાગના બીજા નિયમો પર પણ ધ્યાન આપી વાદી સ્વર મુકરર કરવાની જરૂર છે.

(૪) આ રાગનું રૂપ ગૌડ સારંગ રાગનાં જેવુંજ વક્ર જણાશે. આ રાગને ગૌડ સારંગ રાગથી નિરાજો રાખવા માટે એની સ્વર રચનામાં આ રાગનું મુખ્ય અંગ “ ગ મ ધ ” બહુ ખુબીથી જોરી દેવામાં આવે છે, જેમકે સા, રે સા, ગ રે, મ ગ, પ મ, ધ પ, ની ધ, સાં, સાં રેં સાં; સાં ધ, ની પ, ધ મં, પ ગ, મ રે; ગ મ ધ પ, ગ મ રે, સા; ગ મ ધ. જિપલી સ્વર રચનામાં “ ગ મ ધ ” આ સ્વરો કાંતે પડતાંજ આ રાગ ગૌડ સારંગથી નિરાજો ઓળખાઈ આવે છે. ગૌડ સારંગ રાગના વર્ણનમાં જણાવી ગયા મુજબ સ્વરો એ મુજબ હમેશ વક્ર લેવાજ જોઈએ એવું કાંઈ નથી.

(૫) આ રાગમાં પણ આરોહીમાં પંચમ સ્વરની સંગતીમાં તીવ્ર મધ્યમ સ્વર, તથા અવરોહીમાં ધૈવત સ્વરની સંગતીમાં કોમળ નિષાદ સ્વર અગતુક સ્વરો દાખલ લેવામાં આવે છે આરોહીમાં નિષાદ સ્વર તથા અવરોહીમાં ગંધાર સ્વર વક્ર રીતે લેવાય છે, કારણ એ સ્વરોની સ્થિતિ ત્યાં કુર્બળ છે. આ રાગમાં એ સ્વરોની વક્રતાનો ભગ થવે તુરત કલ્યાણ રાગની છાયા ઊત્પન્ન થશે, જે ભાસ દુર કરવા માટે આ રાગનું મુખ્ય અંગ “ ગ મ ધ ” બહુ ખુબીથી જોરી દેવામાં આવે છે, જેમકે “ સાં ની ધ પ, ધ પ ગ રે, ગ પ ગ રે, ગ રે સા; ગ મ ધ. ” આ રાગ કલ્યાણનો એક પ્રકાર મનાય છે, જેથી એને “ હ્રમિર કલ્યાણ ” કરીને પણ ઓળખવામાં આવે છે. એમાં વચ્ચે વચ્ચે કલ્યાણ રાગનું અંગ નજરે પડશે.

(૬) આ રાગનું ટુંક સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે:—

સા, ગ મ ધ, ની ધ સાં; રેં સાં, ની ધ પ; મં પ ધ પ, ગ ગ મ રે;
ગ મ ધ પ, ગ મ રે સા; ગ મ ધ.

(૭) ગંધારે ગ્રહ તથા ધૈવત ન્યાસ સ્વર છે.

ની ધ સાં રેં | સાં ની ધ પ | સાં સાં ની ધ | મં પ ગ મ
 ધ - - - | - - - - | પ - પ પ | સાં - સાં -
 ધ ધ સાં - | સાં રેં સાં - | સાં - સાં ની | ધ ધ ની ધ
 રાં રે સાં ની | ધ ધ પ પ | મં મં પ પ | ધ ધ પ પ
 ગ ગ મ રે | સા રે સા - | સા સા મ ગ | પ મે ધ પ
 ની ધ સાં રે | સાં ની ધ પ | સાં સાં ની ધ | મં પ ગ મ

હુમિર—ત્રિતાલ (દ્રુત લય)

+ - ૦ -
 | | ની સાં - ધ | - પ ગ મ
 ધ - - - | - - - - | ની સાં - ધ | - પ ગ મ
 ધ - પ - | ગ - રે - | સા - સા - | રે - ગ મ
 પ ગ - રે | સા - - - | ની સાં - ધ | - પ ગ મ
 ધ - - - | - - - - | પ - પ ધ | સાં - સાં સાં
 ની રેં સાં - | - ગં - મં | ગં રેં સાં - | - સાં - રેં
 સાં ની ધ - | - - પ - | ધ પ - મ | ગ - - -
 ગ પ - રે | સા - - - | ની સાં - ધ | - પ ગ મ

હુમિર-ત્રીતાલ (વિલંબિત લગ્ન)

+

[illegible]

(૧૨) શ્યામ રાગનું વર્ણન

જાતિ—પાડવ સંપુર્ણ

અંગીક સ્વરો—સા રે ગ મ મં પ ધ ની

વાદી સંવાદી સ્વરો—સા તથા મ (પુર્વાંગ વાદી)

પ્રકૃતિ—સાધારણ ગંભીર

ગાવાનો સમય—રાતનો પહેલો પ્રહર.

વિશેષ માહિતી

(૧) આ રાગની આરોહીમાં ધૈવત સ્વર વર્ગ છે, જેથી આરોહીમાં છ સ્વરો લાગે છે. અવરોહીમાં સાને સ્વરો લેવામાં આવે છે, જેથી એ પાડવ સંપુર્ણ જાતિનો રાગ કહેવાય છે. આ રાગની આરોહી અવરોહીની સ્વર રચના નીચે મુજબ છે:—

ની સા, રે, મં પ; ગ મ પ ધ મં પ, ની સાં; સાં, ની ધ પ; મં પ ધ, મં પ, મ ગ; ગ મ પ ધ મં પ; ગ મ પ, ગ મ રે, ની સા.

(૨) આ રાગમાં તીવ્ર મધ્યમ સ્વરનો કેવી ખુબીથી આરોહીમાં ઊપયોગ કરવામાં આવે છે, તે ઊપલી સ્વર રચના પરથી જણાશે. ધ્યાનમાં રાખવું કે આ રાગમાં તીવ્ર મધ્યમ સ્વર પણ શુદ્ધ મધ્યમ સ્વરની માફક એક અંગીક સ્વર છે, જે વગર આ રાગ ગાઈ શકાયજ નહીં. તીવ્ર મધ્યમ સ્વર આરોહીમાં “ ગ મં પ ” આ પ્રમાણે લેવો નહી, કારણ તેમ થતાંજ યમન રાગની છાયા ઊત્પન્ન થઈ રાગહાની થશે. શુદ્ધ મધ્યમ સ્વર આરોહી તેમજ અવરોહી એ બંનેમાં લેવાય છે.

(૩) આ રાગમાં આરોહીમાં નિષાદ સ્વર વક્ર ન લેતાં તદ્દન સ્પષ્ટ રીતે લેવાય છે અને રાગને ઘણુંજ વૈચિત્ર્ય આપે છે. અવરોહીમાં ગંધાર સ્વર પણ સ્પષ્ટ લેવાય છે, પરંતુ આ રાગમાં ઠેકઠેકાણે એના સમપ્રકૃતિક રાગ કામોદનું અંગ “ ગ મ પ, ગ મ રે સા ” આવતું હોવાથી તે અગ દેખાડવા અવરોહીમાં ગંધાર સ્વર વક્રીતે પણ લેવાય છે. આ ઊપરથી જણાશે કે આ રાગ બંને મધ્યમ લેનારા રાગોના આગળ જણાવી ગયલા સાધારણ નિયમોનો એક અપવાદજ કહેવાશે.

(૪) “ રે, મ રે, ની સા, રે ” આ સ્વરોનો ટુકડો આ રાગની એક ઘણીજ મધુર તાન છે. આ તાનથી મદ્દહાર કિંવા સોરઠ નામે રાગોનો એકાદ પ્રકાર

દેખાવાનો સંભવ હોય છે, તેમ તે ન દેખાવા માટે ગાયક હેવટતા “રે” સ્વર પરથી એકદમ “મં પ” એવો આરોહ કરે છે, જેમકે “રે, મ રે, ની સા, રે, મં પ,” કારણ એ રાગમાં તીવ્ર મધ્યમ લેવામાં આવતો નથી. બીજું ઊપલી તાનમાં એવું દેખાશે કે અવરોહી કરતાં મધ્યમ સ્વર પરથી રિષભ સ્વર મીંડમાં લેવામાં આવે છે, અને એ કૃત્ય કત્તી વખતે ધર્મણથી થોડો ગંધાર સ્વરનો સ્પર્શ થાય છે, જે ગુપ્ત ગંધાર કહેવાય છે. ત્યાર પછી “ની સા” આ સ્વરો ધણાજ મધુર રીતે લેવામાં આવે છે. એ સર્વ કૃત્યો અલુ ખુબીથી કરવામાં આવે છે, જેના યોગે આ રાગનું રૂપ તદ્દન નિરાળું તથા સ્વતંત્ર દેખાઈ આવે છે.

(૫) આ રાગમાં વચ્ચે વચ્ચે “રે મ” તથા “રે પ” સ્વરોની સંગતી નજરે પડશે.

(૬) આ રાગમાં સા, મ તથા પ આ ત્રણ સ્વરોનું અમળ્ય અધિક જણાશે. કેટલાકો વળી આ રાગમાં પંચમ સ્વરને વાદીમાંની પોતાના ગાવામાં કામોદ રાગનું અંગ અધિક દેખાડે છે.

(૭) આ રાગને ચાલુ વ્યવહારમાં શ્યામ કહેવાણું કરીને કહે છે. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં “શ્યામ” એટલુંજ નામ આપ્યું છે, માટે આપણે પણ આ રાગને એજ નામે ઓળખશું.

(૮) આ રાગ સાધારણ રાગો પૈકી નથી. મોટા પ્રસિદ્ધ ગાયકોજ આ રાગ કુશળતાથી ગાય છે, માટે ચાલુ વ્યવહારમાં આ રાગ જવલેજ ગાયલો નજરે પડશે.

(૯) આ રાગનું હુક સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે:—રે, મ રે, ની સા, રે, મં પ; ગ મ પ ધ, મં પ; ગ મ પ, ગ મ રે, ની સા; પ ની સા, રે, ની સા.

રાગ વિસ્તાર

(૧) સા, રે, મ રે, ની સા, રે, મં પ; પ, ધ પ મં પ, મ રે; પ ગ, મ રે, ની સા.

(૨) પ ની, સા; રે, ની સા; મ ગ મ રે, ની સા; મં પ ધ પ, મં પ મ રે; પ ગ મ રે, ની સા.

(૩) મ મ, રે, ની સા; રે ની; મ રે ની; પ ની, રે, ની સા; સા રે મં પ, ગ મ રે, ની સા.

(४) प प नी सा, रे रे नी सा; मं प रे नी सा; रे म रे, मं प, नी मं प;
 मे प ध मं प, म ग; ग म प ध मं प; ग म प, ग म रे, नी सा,
 रे, मं प.

अंतरे (प) प प, सां, सां, रें नी सां; नी सां रें, मं रें, नी सां,
 नी ध प; मं प प, नी रें नी, मे प; मे प प, ध मं प, म ग;
 ग म प ध मं प; ग म प, ग म रे, नी सा.

विश्रांति स्थानो—सा, रे, ग, प तथा नी.

श्याम—छप्प ताल

+   -   °   -
 प प | ग म रे | सा रे | नी नी सा
 मं मं | प प ध | मं प | म म ग R. 1, 2.
 ×
 प प | सां - सां | सां - | रें नी सां
 नी सां | रें म रें | नी सां | नी ध प
 मं मं | प - प | नी रें | नी मं प
 मं मं | प प ध | मं प | म म ग R. 1, 2.

શ્યામ—ઝંખતાલ

+	-	o	-
બી -	ન અ અ તી	સુ જી	ન અ હો
પ -	મગ મ રે	સા રે	ની સા સા
હ મ	રી ઇ ઓ	જ ગ	પ અ તી ઇ
પ મ	મે પ ધ	પ ધ	મે પ મ ગ
x			R. 1, 2.
તું -	બ્યા - પ	ક -	સ બ મે
પ -	સાં - સાં	સાં -	સાં રે સા
બ્યા આ	ન - ધ	ર ત	તે - રા
સાં ધ	સાં - રે	સાં ની	ધ - પ
પા -	મ - ર	હ મ	સ બ હથે
મે -	મે - પ	પ ની	મે પ પ
ક્યા જા	ને ઓ લી	લા આ	તે - રી ઇ
મે મે	મે પ ધ	ધ મે	પ - મ ગ

(૧૩) મલ્લહારાગનું વર્ણન.

જાતિ—ઓડવ સંપુર્ણ.

અંગીક સ્વરો—સા રે ગ મ પ ધ ની

આગવુક સ્વર—મે

વાદી સંવાદી સ્વરો—પ તથા સા (પુર્વાંગ વાદી)

પ્રકૃતિ—મધ્ય ગંભીર.

ગાવાનો સમય—રાતનો પહેલો પ્રહર.

વિશેષ માહિતી.

(૧) આ રાગ કેદારા રાગનો એક પ્રકાર છે. એમાં આરોહીમાં શિષભ તથા દ્વિવત આ બે સ્વરો વજર છે, તથા અવરોહીમાં સાતે સ્વરો લેવામાં આવે છે,

તેથી એ ઓડવ સંપૂર્ણ રાગ કહેવાય છે. આ રાગની આરોહી અવરોહીની સ્વર રચના નીચે મુજબ છે:—

સા, ગ મ પ, ની સાં; સાં ની ધ પ; ગ મ પ, ગ મ રે, ની સા.

(૨) આ રાગમાં કામોદ તથા શ્યામ રાગોનું મિશ્રણ નજરે પડશે. આ બંને રાગોનાં અગ્ર વચ્ચે વચ્ચે જણાશે.

(૩) અવરોહીમાં ગાંધાર સ્વર હંમેશ વક્ર રીતે લેવાય છે. આરોહીમાં ધૈવત સ્વર વજ્ર હોવાથી નિષાદ સ્વર સ્પષ્ટ રીતે શ્યામ રાગની માફક લેવાય છે.

(૪) તીવ્ર મધ્યમ સ્વર આરોહીમાં પંચમ સ્વરની સંગતીમાં એક આંગતુક સ્વર દાખલ લેવામાં આવે છે.

(૫) આ રાગમાં મંદ સમ્પન્નના અધિક ઊપયોગ થાય છે, અને સાવકાશ રીતે ગાતાં ત્યાં આ રાગ બહુ સુંદર લાગે છે.

(૬) અવરોહીમાં પણ ધૈવત સ્વર બહુ થોડા પ્રમાણમાં લેવાય છે, જેથી વચ્ચે વચ્ચે “ ની પ ” સ્વરોની સંગતી નજરે પડશે.

(૭) આ રાગનું ટુંક સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે.

સા, પ મ મ, પ; પ ની સા, રે રે સા; ગ મ પ, ગ મ રે, ની સા.

રાગ વિસ્તાર.

(૧) સા, રે સા; પ, મ, પ, ની, સા; રે રે સા.

(૨) ની સા રે સા, ની રે સા; પ ની સા, રે રે સા; ગ મ પ, ગ મ રે, ની સા.

(૩) સા, પ મ મ, પ સા; સા મ, ગ પ, પ ધ, પ; મે પ ધ, મ પ, મ રે સા; રે સા, પ; પ મ મ ગ, પ, ની સા; ગ મ પ, ગ મ રે, ની સા.

(૪) ની સા, ગ મ પ; ની પ, ગ મ રે, ની રે સા; ની સા ગ મ પ, ગ મ રે, ની સા.

અંતરો (૫) પ પ, સાં, સાં, સાં રેં સાં; પ ની સાં રેં, સાં ની ધ, પ; ગ મ પ, ગ મ રે, ની સા; સાં પ, ગ મ રે, ની રે સા; પ મ મ પ, ની પ મ પ, ની સા; મ મ રે, ની સા; ગ મ પ રે, ની સા.

વિશ્રાંતિ સ્થાનો—સા, રે તથા પ.

_____

મહુહા-ત્રિતાલ.

$\begin{array}{c} + \\ - \end{array}$
 $\begin{array}{c} 0 \\ - \end{array}$

क० से - ७ | या ध - रे अ०
 रे सा - प | प म - म ग

धा - - २ | मो री आ ली | आ री छि छि | म री - बां
 प - - प | प प नी सा | सा म ग प | प ध - प

पी छि छि या आ - ध | २ ना - छि | नी स अ छि | न रे - न
 म प ध म प - म | रे सा - सा | सा म ग प | प सां - सां

अ अ अ २ अ - स | त नी - २ | क० से - ७ | या ध - रे अ०
 म प ध म प - म | रे सा - सा | रे सा - प | प म - म ग

x
 का से - क | छं अ - प | ७ या - छी | - भी - थ
 प प - सां | सां सां - सां | रे सां - प | - म - प

ક એ એ સે એ - ક | ક આ - લી | હ ર અ રં | ગ બી - ન
મ પ ધ મ પ - મ | રે સા - સા | સા મ ગ પ | પ સાં - પ

ના આ આ હાઈ - મી ઈ | ટે પી - ર ક એ સે - જ | યા ધ - રે એ
મ પ ધ મ પ - ગ મ | રે સા - સા | રે સા - પ | પ મ - મ ગ

આ થાટમાં “ચંદ્રકાંત” નામે એક નવો રાગ આપણી તરફ પ્રચારમાં આવવા માંડ્યો છે, અને તે ઘણો મધુર પણ હોવાથી આ થાટનાં રાગોનું વર્ણન પુરું કરવા આગમજ એ રાગ વિષે અતરે થોડું વર્ણન કરવાની જરૂર જોઈ છે.

(૧૪) ચંદ્રકાંત રાગ વર્ણન.

જાતિ—પાડવ સંપુર્ણ

અંગીક સ્વરો—સા રે ગ મ પ ધ ની

વાદી સંવાદી સ્વરો—ગ અને ની (પુર્વાંગ વાદી)

પ્રકૃતિ—મધ્ય ગંભીર

ગાવાનો સમય—રાતનો પહેલો પ્રહર.

વિશેષ માહિતી

(૧) આ રાગમાં આરોહીમાં ત્રીસ મધ્યમ સ્વર વળે છે, તથા અવરોહીમાં સાતે સ્વરો લેવાય છે, જેથી એ પાડવ સંપુર્ણ જાતિનો રાગ છે. એની આરોહી અવરોહીની સ્વર રચના નીચે મુજબ છે:—

સા રે ગ, પ, ધ ની સાં; સાં ની ધ પ મ ગ રે; ગ પ ગે રે, ગ રે સા.

(૨) આ રાગનું રૂપ યમન રાગને બહુ મલતું જણાશે, કારણ આ બંને રાગો વચ્ચે ફરક માત્ર એટલોજ છે કે, આ રાગમાં ફક્ત આરોહીમાં ત્રીસ મધ્યમ સ્વર લેવામાં આવતો નથી. આ રાગને યમન રાગથી નિરાજો રાખવા

માટે અવરોહીમાં પણ તીવ્ર મધ્યમ સ્વર બહુ થોડા પ્રમાણમાં જ શુદ્ધ કદ્યાણુ રાગની માફક મીડમાં અથવા ધસીટથી લેવામાં આવે છે.

(૩) આ રાગમાં વચ્ચે વચ્ચે ભુપ રાગની છાયા જણાશે, પરંતુ આ રાગમાં “ ની રે ગ, રે સા ” આ યમન રાગનું અંગ સ્પષ્ટ લેવામાં આવતું હોવાથી આ રાગ નિરાળોજ ઓળખાશે. કેટલાક આધુનિક ગાયકો આ રાગને “ લોપાલી કદ્યાણુ ” કરીને કહે છે. અને ભુપ રાગને નિરાળોજ માને છે, એ મતભેદ ખાલી ધ્યાનમાં રાખવો.

(૪) આ રાગ યમન રાગનાંજ બાકીના સર્વ નિયમોએ ગવાય છે, માટે એ વિશે ફરીને અતરે વર્ણન કરવાની જરૂર નથી.

(૫) આ રાગનું ટુંક સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે:—

ની રે ગ, રે ગ; રે રે, ગ પ રે ગ; પ મ ગ, રે ગ, રે સા;
ની રે ગ પ, ગ રે સા.

રાગ વિસ્તાર

(૧) ની રે ગ, રે ગ; રે રે, ગ પ રે ગ; મ ગ, પ મ ગ, રે ગ રે સા.

(૨) ની રે ગ, રે સા; રે રે સા, ની ધ, ની ધ પ; પ ધ ની રે, ગ રે;
ગ પ ગ રે, ગ રે સા.

(૩) સા ધ પ, ધ ધ પ; પ ધ સા; ની રે ગ રે સા; ગ રે ગ, પ મ ગ;
ની ધ પ મ ગ; ની ની મ ગ, રે ગ, પ, રે સા; ગ પ ગ રે, ગ રે સા.

અંતરો (૪) ગ ગ, રે ગ, પ, ધ પ, સા, સા, સા રે સા; ની રે ગ રે સા;
ની રે ગ પ ગ રે સા; સા ની ધ, ની ધ પ; ગ રે, ગ પ,
ની ધ પ મ ગ રે; ગ પ ગ રે, ગ રે સા.

अंद्रकांत—त्रिताल (द्रुत लय)

+   -   ०   -
 | : नी रे रे ग | सा रे सा - | नी पु - ध
 सा - - - : | सा - सा रे | ग - ग - | ग - रे ग
 रे - सा - | प प प - | प - ग - | प ध - प
 ग - रे - | नी रे रे ग | सा रे सा - | नी पु - ध
 सा - - - | - - - - | ग ग रे ग | प - ध प
 सा - सा सा | सां रे सां - | नी रे गं पं | गं रे सां -
 सा नी ध - | नी ध प - | ग प नी रे | नी ध प मे
 अ - रे - | नी रे रे ग | सा रे सा - | नी पु - ध

अंद्रकांत—चौताल (विलम्बित लय)

+   ०   -   ०   -   -
 प - | छि ग | - त | आ - | न धा | आ त
 प - | रे ग | - ग | ग - | ग नी | ध प
 - धी | त आ | - ध ध | अ अ | धं रा | आ आ त
 - ग | रे सा | - नी रे | रे ग | रे सा | नी रे सा
 सो ओ | ये - | ग रे छि | रे न | - ग | आ ग
 सा ध | सा - | सा सा नी | रे रे | - सा | नी रे

પ હ | અ ર | ઊ ઊ બ | ગ અ અ અ | ર કે | એ એ એ
ગ પ | ગ પ | ધ ની ધ | પ મ ગ ધ | પ ગ | રે ની રે

R. 1, 2, 3, 4.

×
છ બ | - કી | ઈ છ | બી - | - લી | - -
ગ ગ | - પ | ધ સાં | સાં - | - સાં | - -

સ ર | અ કી | - કિં | વા - | ર ખો | એ લ
સાં સાં | ધ સાં | - રેં | ગ - | રેં સાં | ની ધ

- ખુ | લ ગ | - યે | ગ અં | ધ મા | આ આ નો
- ની | ધ પ | - ગ | પ રે | ગ પ | ધ ની સાં

અં અં અં | દ ન | અ અ | ગ અ અ | ર કે | એ એ એ
સાં ની રેં | સાં ધ | પ ગ | પ ધ ની | પ ગ | રે ની રે

R. 1, 2, 3, 4.

આ થાટનાં સર્વ રાગોનું વર્ણન અતરે પુરૂં થયલું સમજવું. આ થાટમાં “યમની” નામે બંને મધ્યમ લેનારો એક વધુ રાગ છે, પરંતુ તેમાં “ખિલાવલ” રાગનું અંગ મુખ્ય છે. ખિલાવલ રાગ પ્રથમ શિખરી યમની રાગ સમજાવેલા અધિક સહેલો હોવાથી એ રાગનું વર્ણન ખિલાવલ થાટમાંજ આપવાનું દરૂસ્ત વીચારીજો છે.

ખુલાસો.

આગળ રાગ વર્ણનમાં તમે શિખી ગયા છો, કે “આટોનાં સ્વરોની જુદી જુદી ઊલટ સુલટ રચનાથી, તેમજ અમુક સ્વર અથવા સ્વરોને આરોહ અવરોહમાં વળ કરવાથી, તેમજ વળી જુદા જુદા સ્વરોને વાદી સંવાદી કરવાથી મન પર જે જુદી જુદી અસર કરી કાનને મધુર લાગી દીલને આનંદ આપે, તે સર્વ સ્વર રચનાઓને “રાગ” કરીને કહે છે.” હવે એજ નિયમે આપણે જોઈશું કે આ

યમન થાટમાં સા રે ગ મં પ ધ ની આ સાત સ્વરો લેવામાં આવે છે. આ સાતે સ્વરો આરોહી અવરોહીમાં સરળ રીતે લઈ આ થાટનો આશ્રય રાગ “યમન” ઊત્પન્ન થયો છે. હવે આરોહ અવરોહમાં મં અને ની વર્જ કરી ભુપ રાગ, રે અને પ વર્જ કરી હિંડોલ રાગ, તથા રે અને ધ વર્જ કરી માલશ્રી રાગ ઊત્પન્ન કરવામાં આવ્યા છે. ફક્ત આરોહીમાં જ મં અને ની વર્જ કરી શુદ્ધ કલ્યાણ રાગ ઊત્પન્ન થયો છે. વળી ભુપ રાગનાં વાદી સંવાદી સ્વરો બદલવાથી જેત કલ્યાણ તથા દેશકાર નામે રાગો ઊત્પન્ન થયા છે. એ બિપરાંત યમન તથા શંકરાભરણુ આ બે થાટોનાં મિશ્રણથી અને સ્વરોની જુદી જુદી રચનાથી કેદારા, કામોદ, છાયાનંદ, ગૌડ સારંગ, હુમિર, શ્યામ, મલુહા તથા યમની આ આંચ રાગો ઊત્પન્ન થયા છે. એજ નિયમો પ્રમાણે આપણા સર્વ થાટોમાંથી જુદા જુદા રાગો ઊત્પન્ન કરવામાં આવ્યા છે, અને તેઓને ઓળખવા માટે જુદાં જુદાં નામો આપવામાં આવ્યાં છે. ધ્યાનમાં રાખવું કે બિપલા નિયમોએ થાટોનાં સ્વરોની જુદી જુદી રચના વગેરેથી તો અસંખ્ય સ્વર રચનાઓ કરી શકાય, પરંતુ તે સર્વ “રાગ” કરીને કહેવાય નહીં; પણ જે સ્વર રચના મધુર હોઈ દીલ રંજન કરે તેજ સ્વર રચના “રાગ” કરીને કહેવાય છે. હાલ આપણે જે જે રાગો ગાઈએ છીએ તે સર્વ અનેક કુશળ અને વિદ્વાન ગાયકોના પ્રયત્નથીજ ઊત્પન્ન કરવામાં આવ્યા છે. ફટલાક ગવૈયા લોકોએ આપણા પ્રચારનાજ રાગોની ભાંજકેડ કરી નવા રાગો ઊત્પન્ન કરેલા પણ જણાશે. નિયમો કાયમ કરી ઊત્પન્ન કરેલા રાગો સદા સન્માન્ય થશે એ ખુદલું છે. આ થાટના હાલ ચાલુ વ્યવહારમાં વપરાતા સર્વ રાગોનાં જે નિયમો વર્ણવામાં આવ્યા છે તેનો અથમ પકડો અભ્યાસ કરવો, અને ત્યાર પછીજ એકાદ કુશળ શિક્ષકની મદદ લઈ એ નિયમો મુજબ રાગ વિસ્તાર કરવાની કસરત શરૂ કરવી. ગ્રંથકારો તો નિયમો કહેશે, પણ તેનો અમલ કરવા યોગ્ય શિક્ષણની જરૂર તો છેજ. ફક્ત નિયમો શિખીને ઉત્તમ વક્તા કદાચિતજ થવાય છે, તેજ પ્રમાણે સંગીત વિદ્યા માટે પણ સમજવું.

આ થાટનાં સર્વ રાગોનાં નિયમો તથા સ્વરૂપો સહેલાઈથી ધ્યાનમાં રહે તે માટે એ સર્વ એક રચણે નીચે આપવામાં આવ્યાં છે.

યમન થાટનાં ૧૪ રાગોનાં દુંક વર્ણનનું કેષ્ટક.

રાગનું નામ	જાતિ	અગીક સ્વરો	આંગણિક સ્વરો	વાદી સ્વર	સંવાદી સ્વર	દુંક સ્વરૂપ
યમન	સંપૂર્ણ	સા રે ગ મં પ ધ ની	મ	ગ	ની	{ ગ રે સા, ની રે સા; ની રે ગ મં પ મં ગ રે, પ રે સા.
ભૂપ	ઓડવ	સા રે ગ પ ધ		ગ	ધ	{ ગ રે સા, ધ પ ધ સા; સા રે ગ રે, ગ પ ગ રે, સા.
શુક કલ્યાણ	{ ઓડવ સંપૂર્ણ	સા રે ગ મં પ ધ ની	મ	ગ અથવા રે	ધ અથવા પ	{ ગ, રે સા, ની ધ પ, સા; ગ રે, પ રે, સા.
જેત કલ્યાણ	ઓડવ	સા રે ગ પ ધ		પ	સા	{ સા, ગ પ, પ, પ ધ ગ; ગ પ ધ પ, રે, સા.
હિંડલ	"	સા ગ મં ધ ની		ધ	ગ	{ સા ગ, મં ધ મં ગ, મં ધ સાં; ની ધ મં ગ, મં ગ સા.
મલત્રિ	"	સા ગ મં પ ની		પ	સા	{ સા, ગ પ મં ગ, પ ગ સા; ની પ ગ, પ ગ, ગ સા.
કેદાર	સંપૂર્ણ	સા રે ગ મ પ ધ ની	મંતથા ની	મ	સા	{ સા મ, મ પ, પ ધ પ, મ; મં પ ધ પ, મ, રે સા; ની સા, મ.

ક્રમોદ્ધ	સંપૂર્ણ	સા રે ગ મ પ ધ ની	મંત્રથા ની	પ	રે	<div> <div> { રે રે, પ પ, મં પ ધ, મં પ; ગ મ પ, ગ મ રે સા. } </div> <div> ધ ધ પ પ, રે ગ મ પ, મ ગ મ રે, સા. </div> <div> { સા, રે સા, ગ રે, મ ગ; રે ગ રે મ ગ; પ, રે સા. } </div> <div> { સા, રે સા, ગ મ ધ, ની ધ સા; રે સાં ની ધ પ; મં પ ધ પ, ગ મ રે; ગ મ ધ પ, ગ મ રે સા; ગ મ ધ. } </div> </div>
છાયાનટ	"	"	"	"	"	
ગોડ સારંગ	"	"	"	ગ	ધ	
હુમિર	"	"	"	સા	પ	
રથામ	પાડવ સંપૂર્ણ	સા રે ગ મ મં પ ધ ની		સા	મ	<div> { સા, રે, મ રે, ની સા, રે, મં પ; ધ પ મં પ, મ રે; પ ગ મ રે, ની સા. } </div>
મહાહા	ગોડવ સંપૂર્ણ	સા રે ગ મ પ ધ ની	મં	પ	સા	<div> { સા, પ મ મ, પ, ની સા, રે રે સા; ગ મ પ, ગ મ રે, ની સા. } </div>
ચંદ્રમંત	પાડવ સંપૂર્ણ	સા રે ગ મં પ ધ ની		ગ	ની	<div> { ની રે ગ, રે ગ, રે રે ગ પ, રે ગ; પ મં ગ, રે ગ, રે સા; ની રે ગ પ, ગ રે સા. } </div>

યમન થાટનાં અલંકારો.

આ પુસ્તકનાં ૧૯ માં પાનામાં ઊદાહરણ દાખલ જે થોડા અલંકારો આપવામાં આવ્યા છે, તે સર્વ શુદ્ધ સ્વરોનાં એટલે શંકરાભરણ થાટનાં છે. યમન થાટમાં તીવ્ર મધ્યમ સ્વર લેવામાં આવતો હોવાથી આ થાટનાં અલંકારોમાં શુદ્ધ મધ્યમ સ્વરને બદલે તીવ્ર મધ્યમ સ્વર લેવો. એજ નિયમ પ્રમાણે દરેક થાટનાં અલંકારો શિખતી વખતે તે થાટમાં લાગતા સ્વરો લઈ અભ્યાસ કરવો, જે માટે દરેક થાટમાં પાછું લખવામાં આવ્યું નથી.

(૧) સા, રે, ગ, મં, પ, ધ, ની, સાં.

(૨) સા સા, રે રે, ગ ગ, મં મં, પ પ, ધ ધ, ની ની, સાં સાં.

(૩) સા રે, રે ગ, ગ મં, મં પ, પ ધ, ધ ની, ની સાં.

(૪) સા રે ગ, રે ગ મં, ગ મં પ, મં પ ધ, પ ધ ની, ધ ની સાં.

(૫) સા રે સા, રે ગ રે, ગ મં ગ, મં પ મં, પ ધ પ, ધ ની ધ,
ની સાં ની, સાં ની સાં.

(૬) સા રે ગ મં, રે ગ મં પ, ગ મં પ ધ, મં પ ધ ની, પ ધ ની સાં.

(૭) સા સા ગ ગ, રે રે મં મં, ગ ગ પ પ, મં મં ધ ધ, પ પ
ની ની, ધ ધ સાં સાં.

(૮) સા સા મં મં, રે રે પ પ, ગ ગ ધ ધ, મં મં ની ની, પ પ
સાં સાં.

(૯) સા સા પ પ, રે રે ધ ધ, ગ ગ ની ની, મં મં સાં સાં.

(૧૦) સા રે ગ ગ, રે ગ મં મં, ગ મં પ પ, મં પ ધ ધ, પ ધ
ની ની, ધ ની સાં સાં.

(૧૧) સા રે ગ મં પ; રે ગ મં પ ધ; ગ મં પ ધ ની; મં પ ધ ની સાં.

(૧૨) સા રે ગ મં પ ધ, રે ગ મં પ ધ ની; ગ મં પ ધ ની સાં.

(૧૩) સા રે ગ મં પ ધ ની; રે ગ મં પ ધ ની સાં.

ઉપલા ૧૩ અલંકારોનાં ફક્ત આરોહીનાંજ સ્વરે લખ્યા છે, તેજ પ્રમાણે ઊલટા ક્રમે આરોહીનાં સ્વરે લેવાનો સાથે સાથે અભ્યાસ કરવો.

(૧૪) સા રે, સા રે ગ, રે ગ, રે ગ મં; ગ મં, ગ મં પ; મં પ,
મં પ ધ; પ ધ, પ ધ ની; ધ ની, ધ ની સાં. સાં ની,
સાં ની ધ; ની ધ, ની ધ પ; ધ પ, ધ પ મં, પ મં, પ મં ગ;
મં ગ, મં ગ રે, ગ રે, ગ રે સા.

(૧૫) સા રે ગ, સા રે ગ મં; રે ગ મં, રે ગ મં પ; ગ મં પ, ગ મં
પ ધ; મં પ ધ, મં પ ધ ની; પ ધ ની, પ ધ ની સાં.
સાં ની ધ, સાં ની ધ પ; ની ધ પ, ની ધ પ મં; ધ પ મં,
ધ પ મં ગ; પ મં ગ, પ મં ગ રે; મં ગ રે, મં ગ રે સા.

(૧૬) સા રે ગ મં પ ધ ની સાં, ની ધ પ મં ગ રે સા; સા રે ગ
મં પ ધ ની ધ પ મં ગ રે સા; સા રે ગ મં પ ધ પ મં
ગ રે સા; સા રે ગ મં પ મં ગ રે સા, સા રે ગ મં ગ રે સા;
સા રે ગ રે સા; સા રે સા.

(૧૭) સા; સા રે સા; સા રે ગ રે સા; સા રે ગ મં ગ રે સા;
સા રે ગ મં પ મં ગ રે સા; સા રે ગ મં પ ધ પ મં ગ રે સા;

સા રે ગ મં પ ધ ની ધ પ મં ગ રે સા; સા રે ગ મં પ ધ
ની સાં, ની ધ પ મં ગ રે સા.

(૧૮) સાં; સાં ની સાં; સાં ની ધ ની સાં; સાં ની ધ પ ધ ની
સાં; સાં ની ધ પ મં પ ધ ની સાં; સાં ની ધ પ મં ગ મં
પ ધ ની સાં; સાં ની ધ પ મં ગ રે ગ મં પ ધ ની સાં;
સાં ની ધ પ મં ગ રે સા, રે ગ મં પ ધ ની સાં.

(૧૯) સા; સા રે; સા રે ગ; સા રે ગ મં; સા રે ગ મં પ;
સા રે ગ મં પ ધ; સા રે ગ મં પ ધ ની;
સા રે ગ મં પ ધ ની સાં. સાં; સાં ની; સાં ની ધ;
સાં ની ધ પ; સા ની ધ પ મં; સાં ની ધ પ
મં ગ; સાં ની ધ પ મં ગ રે; સાં ની ધ પ મં ગ
રે સા.

(૨૦) સા ગ, રે મં, ગ પ, મં ધ, પ ની, ધ સાં;
સાં ધ, ની પ, ધ મં, પ ગ, મં રે, ગ સા.

यमन थाटनां रागोनां वधारानां गायनो.

यमन-चौताल (विदग्धित लय)

+	o	-	o	-	-
प्री नी	न ध	ती प	ह मं	म ग	री मं
सु नी	नो ध	ज प	ग मं	प ग	ती रे
सा सा	रे रे	ज ग	ग रे	त ग	के मं
तु प	म मं	पा ग	आ रे	ल सा	न सा
हा सा	रा सा	ह रे	प्र रे	सं ग	क ग
ट मं	स मं	अ प	ह प	र ध	त ध
मे सां	हये नी	अ ध	प नी	र ध	म प

R 1 & 2.

x											
ल ग	ग प	न ध	न प	के सां	- -	प्री सां	प रे	त गं	वा रे	मे सां	- -
ध सां	ध रे	र गं	गि मं	ध पं	र मं	का गं	शी रे	र गं	त रे	हये सां	- -
गा गं	आ रे	व सां	त नी	गु ध	न रे	ते सां	रा नी	भी ध	ल नी	क ध	र प
र प	गि मं	सी ग	के रे	तु ग	म प	र ग	हो रे	र ग	प्र रे	वा सा	रे सा

R. 1 & 2.

શુદ્ધ કલ્યાણ—ધીમા ત્રિતાલ (વિલંબિત લય)

+	-	o	-
- - ભુ ગ	મે - મો રી	લા આ જ શ	૨ મ ૨ ખ
- - સા રે	ગ - ધ પ	ગ મ ગ રે	સા ધ સા રે
લે , એ ભુ ગ	મે - મો રી	લા આ જ શ	૨ મ ૨ ખ
ગ , રે સા રે	ગ - ધ પ	ગ મ ગ રે	સા ધ સા રે
લે - - એ એ	એ - - -	પા આ ક જ	- ત પ ૨
પ - - ગ રે	ગ - - -	ગ પ ગ પ	- પ ની ધ
વ ૨ દી ગા	- ૨ મો રી	પા આ ક જ	આ ત પ ૨
સાં ની ધ પ	- પ પ મે	ગ મ ગ ધ	પ પ ની ધ
વ ૨ દી ગા	- ૨ મો રી	લા આ જ શ	૨ મ ૨ ખ
સાં ની ધ પ	- પ ધ પ	ગ મ ગ રે	સા ધ સા રે
લે - - એ એ	એ - - -	પ એ - દા હી	યે - હી મ
પ - - ગ રે	ગ - - -	ગ - પ ધ	સાં - સાં ની
લા - જ તું	મ હી કે આ	તું - દા આ	તા આ મ એ
ધ - સાં રે	સાં ની ધ પ	ગ - રે સાં	ની ધ પ ધ
ખ - દા આ	તે રા મો રી	લા આ જ શ	૨ મ ૨ ખ
રે - સાં ની	ધ પ ધ પ	ગ મ ગ રે	સા ધ સા રે
લે - - એ એ	એ - - -	ગાઈ - એ ખ	જાઈ - એ રી
પ - - ગ રે	ગ - - -	ગ - ગ ગ	પ - ધ પ
ઝાઈ - એ પ્ર	ભુ જી કે -	રા - ગ ક	લ્યા - ભુ સ
સાં - સાં સાં	સાં રે સાં -	ની - ની ની	ધ - પ ધ

R. 2.

२ स स म | ७ - यो ओ | स अ इत सु | २ न औ र
५ सां नी ध | ५ - ५ भं | ग प ग प | ५ प प प

- ती न आ आ भ को ओ स अ ए उ र न औ र
- ध ध य नी ध प भ ग य ग नी ध प प प

- ती न आ | आ म को - | ग रे सा नी | ध प - प ध
 - ध ध प | नी ध प - | ग रे सा नी | ध प - प ध

रे सा नी ध | प प मो री | ला आ ङ श | र म र प
 रे सा नी ध | प प ध प | ग भ ग रे | सा ध सा रे

R. 2.

भासत्रि—त्रितास

$$\begin{array}{c|c|c|c} + & - & 0 & - \\ \hline & & & \begin{array}{c} \text{सु म र न} \\ \text{सा सा ग ग} \end{array} \end{array}$$

क	-	३	मय	५	आ	ल	न	६	-	२	-	गु	न	अ	व
प	-	५	प	५	ग	ग	प	ग	-	सा	-	प	प	सा	सा

गु न त न | न - ने ये { हा - र - : दु - ही ई
 ग य ग सा | प - ग प { ग - सा - : प - सां सां

दा - ता - | तुं - हीं क | री - म - | ते ओ श हीं
 सां - सां - | सां - गं पं | गं - सां - | सां सां सां पं

ना आ आ म | क र ता आ | आ - र - | सु म र न
 सा ग प सां | सां प ग प | ग - सा - | सा सा ग ग

હિંડોલ—ત્રિતાલ (વિલંબિત લય)

+

-

o

-

- - જ ને	દી ની હયે -	તા - કુ ઊ
- - ગ ગ	સા સા ગ -	મે - ધ મે

જ ઈ વ ન ગ	તી - લ જ	જ ન લ જ	ની ઈ સ દી ન
મે ધ સાં સાં સાં	સાં - સાં સાં	ની ની ધ ધ	મે ધ સાં સાં સાં

પ્રા - જ્ય પ	તી - જ ને	દી ની હયે -	તા - કુ ઊ
ની - ધ ધ	મે - ગ ગ	સા સા ગ -	મે - ધ મે

R. 2.

પ્રા - જ્ય પ	તી - જ લ	સ સુ દ્ર -	ઠ લ જી
ની - ધ ધ	મે - ગ ગ	સા સા સા -	સા સા સા ની

અ ન લ સ	મે હ વા આ	કા - સ -	સા રે જ હ
ધ મે ધ સા	સા સા સા સા	સા - ગ -	મે ધ ની સાં

માંડ - કે પ	તી - જ ને	દી ની હયે -	તા - કુ ઊ
ની - ધ ધ	મે - ગ ગ	સા સા ગ -	મે - ધ મે

જ ઈ વ ન ગ	તી - - -	જ - ઈ -	જ ન લ જ
મે ધ સાં સાં સાં	સાં - - -	ગ - ગ -	મે મે ધ મે

ની સ દીન સ	દા - ઈ સો	ભા - ઈ -	સા આ રે ઐ
ધ સાં સાં સાં	સાં - સાં સાં	સાં - ગ -	ગ મે મે ગ

ત ન મ ન	કી - જ દા	ભ જ લે -	ની ર ન જ
મે મે ગ ગ	સાં - સાં સાં	ની ની ધ -	મે સાં સાં સાં

ન - ત ક	દી - જ ને	દી ની હયે -	તા - કુ ઊ
ની - ધ ધ	મે - ગ ગ	સા સા ગ -	મે - ધ મે

R. 2, 3.

R. 2, 3.

केदार—त्रिताल (मध्य विलम्बित लय)

+

-

०

-

- - मै। ला	गु न डी -	- क ङ र
- - भं प	ध प भ -	- भ भ प

न। अ। आ। आ।	ने ओ मै। ला	गु न डी -	- क ङ र
नी ध नी प	ध प भं प	ध प भ -	- भ भ प

न। आ। आ। आ।	ने ओ - -	सो - - ओ।	ओ। ओ। ओ। पओ
नी ध नी प	ध प - -	भ - - ग।	भ ध प प

छ। आ। आ। आ।	ते - ला। आ।	ध गु न न।	न के पु। छ।
भ ग भ रे	सा - रे नी	सा भ ग भ	प प सां नी

खुं स न मा।	आ। आ। न अ।	गु न डी -	- क ङ र
सां प रे सां	नी ध भं प	ध प भ -	- ग भ प

x

R. 2.

डो - टी ल	- क्ष टी ये	गु न न न।	आ न के ओ
भ - भ प	- प सां सां	ध नी ध सां	नी ध भं प

गु नी न न।	- वे सं अं	तो ओ श मा	आ न के -
ग भ भ ग	- भ ध य	ग भ रे सा	सा रे सा -

यो - अ ता	I न। आ न	के - वा -	कुं हे ओ वे
सा - रे सा	I प भं ध	प - सां -	सां नी ध भ

भा - न स	न मा आ न	गु न डी -	- क ङ र
प - रे सां	नी ध भं प	ध प भ -	- ग भ प

R. 2.

કામોદ—એકકો (મધ્ય વિલંબિત લય)

+	o	-	o	-	-
		મેં ઓ રી	નેં ઓ ઓ	દ ગં	ઓ દ
		મ ધ પ	મ ગ મ	રે સા	રે સા
લા ગી ઈ	રે -	ત મ	તો ઓ	- મહં	મ દ
રે પ મે	પ -	ધ પ	મ ગ	- મ	ધ પ
શા હા	આ પિ	યા આ	કે ઓ	મ મ	ર ન
મ ગ	મ ધ	મે પ	ગ મ	રે સા	રે સા
ક ર	ત ર	હ ત	ની સ	દી ન	ધ હી
પ પ	પ સા	સા સા	ની સા	રે રે	ગ ગ
પ અ લ અ	છી ન	મે ઓ રી	ને ઓ ઓ	દ ગં	ઓ દ
પ ધ મે પ	મ ગ	મ ધ પ	મ ગ મ	રે સા	રે સા
x					
હં -	જાં તો	- તે	હા આ	આ રી	- -
પ -	પ સાં	- સાં	સાં ની	રે સાં	- -
આ આ	આ ત	- ત	ખ ત અ	અ હં	જાં જાં
સાં ધ	ધ સાં	- રે	સાં સાં ની	સાં સાં	ધ પ
સો ઓ ઓ ને ઓ	ન દે	ઓ ત	યા -	દ અ	તો રી
ગ મ પ ગ મ	રે સા	રે સા	સા -	મ ગ	પ પ
પ લ	છી ન	મે ઓ રી	ને ઓ ઓ	દ ગં	ઓ દ
ધ પ	મ ગ	મ ધ પ	મ ગ મ	રે સા	રે સા

છાયાનટ-ત્રિતાલ.

+

-

o

-

- - ખા રી	ન વે લી લા	- ડ લી ઈ
- - મ ગ	મ ની ધ પ	- મ ધ પ

રા આ આ ધી	કા - ખા રી	ન વે લી લા	- ડ લી ઈ ઇ
મ ગ મ રે	સા - સા ની	સા ની ધ પ	- રે રેગ મપ

રા આ આ ધી	કા - - -	લા આ ડ લ	કા ઈ લો -
મ ગ મ રે	સા - - -	ધ ની ધ ની	સા ની સા -

લા લ ન સ	ન ત હ ત	ર સ કી -	અ તીઈ ઈ યાંઆં
ધ ની ધ ની	સા ની સા સા	રે રે ગ -	મ નીધ પધ મપ

ક ર ત ખાઆ	આ રી ખા રી	ન વે લી લા	- ડ લી ઈ
ગ મ રે ગમ	પ રે સા ની	સા સા ના ધ	- ની સાં રેં

રા આ આ ધી	કા આ ખા રી	ન વે લી લા	- ડ લી ઈ
ગં રેં સાં ની	ધ પ મ ગ	મ ની ધ પ	- મ ધ પ

x

R. 2.

રહ - સ ર	હ સ ડા -	લે - અં -	ગ ન વા -
પ - પ પ	ની ધ ની -	સાં - સાં -	સાં રેં સાં -

સં અં ગ લી	યો - તો રી	ની પા આ ન	ના રી ખા રી
ધ ની ધ ની	સાં - સાં સાં	ની રેં ની સાં	ધ ની પ પ

અ અ લ જો	અ ન રં ગ	સ ણ - ર	હ ત ના હી
મ મ ગ મ	પ ધ ની સાં	રેં રેં - સાં	સાં સાં પ પ

સી ત લ ગાઆ	આ ત ખા રી	ન વે લી લા	- ડ લી ઈ ઈઈ
ગ મ રે ગમ	પ રે સા ની	સા ની ધ પ	- રે રેગ મપ

કેદાર નટ—ત્રિતાલ

+   -   ૦   -
 : - - ગો રી | હ ઠ જી ન | ન ક રી ઈ ઈ ઈ
 - - મ ગ | મ મ ની ની | ધ પ રે ગ મ પ

 ઐ - - - : - - - - | ઐ - - પિ | મ ર વા -
 મ - - - : - - - - | મ - - મ | પ પ (પ) -

 તુ મ રે - | ઠી ગ વા - | હ સ હ સ | બ નિ ધાં આં આં આં આં
 મ મ રે - | સા રે સા - | સા સા મ મ | પ પ મ પ ધ મ પ

 - ક - રી | યે - ગો રી | હ ઠ જી ન | ન ક રી ઈ ઈ ઈ
 - મ - રે | સા - મ ગ | મ મ ની ની | ધ પ રે ગ મ પ
 x
 જો - કો ઈ | આ - વે - | અ પ ને - | ઠી ગ વા -
 પ - પ પ | સાં - સાં - | સાં સાં સાં - | સાં રે સાં -
 R. 2
 તા - સોંઆં - | ગ ર બ ન | ક અ - રી | યે ઐ ઐ -
 ધ - નીધ - | સાં સાં સાં સાં | સાં (સાં) - સાં | ધ ની પ -

 મે હે ર બા | - ન સો - | ઊ ન સો લ | ગા - લ ઈ
 પ પ (પ) મ | - રે સા - | સા સા મ મ | પ - ધ પ

 - કો - રી | યે - ગો રી | હ ઠ જી ન | ન ક રી ઈ ઈ ઈ
 - મ - રે | સા - મ ગ | મ મ ની ની | ધ પ રે ગ મ પ

જિપલા ગાયનમાં કેદારા રાગ સાથે નટ રાગનું અંગ મિશ્ર થયેલું સહેલું
 થી જણાયે છે. આ બંને રાગોનાં મુખ્ય અંગો આગળ શિખી ગયા મુજબ નીચે
 પ્રમાણે છે:—

કેદારા રાગનું અંગ: સા મ, મ પ; પ ધ પ મ; મ પ ધ પ મ; રે સા.

નટ રાગનું અંગ: પ, રે ગ મ પ, મ.

કામોદ નટ—ચૌતાલ (વિલાપિત લય)

+	o	-	o	-	-
સાં વ	રી સુ	ર ત	મો રે	મ ન	બ સ
સાં ધ	પ ધ	મં પ	મ ગ	મ રે	સાં સાં
ગ ઈ	હા ર	રં અં	અં ગ	પ્ર લુ	કી -
રે રે	ગમ પ	મ ગ	મ રે	સાં રે	સાં -
નિ ર	બ નિ	ર બ	સુ ધ	લુ ધ	સ બ
પ પ	સાં સાં	રે રે	સાં સાં	રે રે	ગ ગ
ત ન	કી -	લુ ઊ	ઊ ઊ	લ ગ	ઈ -
ગ મ	પ -	મ ગ	મ રે	સાં રે	સાં -

R. 1, 2.

x							
મો -	ર પ	ખા -	મુ ર	લી -	બ ન		
પ -	સાં સાં	સાં -	સાં ની	ધ -	સાં રે		
મા આ	લા આ	સો આ	હે ચ	વુ ર	લુ જ		
સાં ની	ધ પ	ગં મં	પં ગં	મં રે	સાં સાં		
કા આઆ	ક હું	અ પ	તે એ	મ ન	કી -		
પ સાંની	સાં ની	ધ પ	મ ગ	મ રે	સાં -		

R. 1, 2.

ઊપલાં ગાયનમાં કામોદ રાગમાં નટ રાગનું અંગ “રે ગ મ પ, મ ગ, મ રે, સા” મિશ્ર થયેલું સહેલાઈથી જણાશે. તેમજ કામોદ રાગનું અંગ “ગ મ પ, ગ મ રે સા” પણ સ્પષ્ટ દેખાશે.

ગૌડ સારંગ—નિતાલ.

+	-	o	-
	:	લ જ મ ન ગ મ ધ પ	રા આ મ ના ગ મ રે સા - મ સુ ખ - રે સા સા
દા આ ઈ ઈ ગ રે મ ગ :	- - - - - - - -	ધ રી ધ રી સા સા મ ગ	પ લ પ લ પ પ પ પ
અ વ ધ બી મે પ ધ ની	ત ત સ બ મે પ મ ગ	શી ર પા - મ ગ પ -	હેઝે ઝેઝે પ સ ધની સાંની ધ પ
તા આ ઈ ઈ મ પ મ ગ	લ જ મ ન ગ મ ધ પ	રા આ મ ના ગ મ રે સા	- મ સુ ખ - રે સા સા
દા આ ઈ ઈ ગ રે મ ગ	- - - - - - - -	લા - ઈ બં મ - ગ પ	- ધ સ બ - પ સાં ધ
કું કું મ ક સાં સાં સાં સાં	બી ઈ લા - સાં રે સાં -	હે - બ ન સાં - ધ ધ	જાં ચા લ લ સાં સાં સાં સાં
ચા આ આ આ સાં રે સાં સાં	આ - ઈ ઈ ધ - ની પ	અં - ત સ સા - મ ગ	મે - કો ઈ પ - પ પ
કા આ મ ન મે પ ધ ની	આ આ વ ત મે પ મ ગ	ચ અ ત ક મ ગ પ પ	હેઝે ઝેઝે સ મ ધની સાંની ધ પ
જા આ ઈ ઈ મ પ મ ગ	મે રો મ ન ગ મ ધ પ	રા આ મ ના ગ મ રે સા	- મ સુ ખ - રે સા સા

—

શ્યામ—ત્રિતાલ.

+

-

o

-

	નીઈ દન આઆ વત	પિવા ખીન દેએ ખે,
	ગમ પધ મેપ ગમ	પગ મરે નીસા રે,

આ આ લી -	મ એ કા -	કએ -	સે -	પ રે અ બ
ની સા સા -	રે ની સા -	મં -	પ -	મે પ ધ પ

અએ - એ -	એ - ન અ	નીઈ દન આઆ વત	પિવા ખીન દેએ ખે,
ધ - મે -	પ - મ ગ	ગમ પધ મેપ ગમ	પગ મરે નીસા રે,

x

આ આ લી -	મ એ કા -	ધ રી પ લ	છી ન મો હે
ની સા સા -	રે ની સા -	પ પ સાં સાં	સાં સાં રેં સાં

જી ગ સી ઈ	લા - ગ ત	મ ગ જો -	વ ત ર હે
સાં સાં રેં સાં	ધ - પ પ	મે મે પ -	મે પ ધ પ

નએ - એ -	એ - ન અ	નીઈ દન આઆ વત	પિવા ખીન દેએ ખે,
ધ - મે -	પ - મ ગ	ગમ પધ મેપ ગમ	પગ મરે નીસા રે,

R. 2, 3.

❧ યમન થાટ સમાપ્ત ❧

FIROZE & SONS

PROPRIETORS:--

Deccan Vulcanizing Works
AND
Standard Cycle Mart.

CHIEF AGENTS FOR THE DECCAN:--

Gresham Life Office
AND
General Accident,
Fire & Life Office.

DISTRIBUTING AGENTS FOR
Continental Motor Tyres.

11, Main Street, Camp, Poona.

BRANCH:--
Cursetjee Street, Ahmednagar.

હિંદુસ્થાની સંગીત વિધ્યા

ભાગ ૨ જો.

આ ભાગમાં બિલાવલ તથા ખમાજ ઘાટનાં રાગોનું વિભતવાર વર્ણન આપાય, સ્વરૂપો તથા ગાયનો આપવામાં આવ્યાં છે. એ રાગો નીચે મુજબ છે:—

શંકરાભરણ અથવા બિલાવલ ઘાટ

(૧) શંકરાભરણ (૨) શુદ્ધ બિલાવલ (૩) અલૈયા (૪) ઝોડવ બિલાવલ (૫) શુદ્ધ બિલાવલ (૬) શુદ્ધ નટ (૭) નટ બિલાવલ (૮) દેવગીરી (૯) યમની (૧૦) સરપરદા (૧૧) લગ્ન શાખ (૧૨) કુકુલ (૧૩) બિહાર (૧૪) ખટ બિહાર (૧૫) બિહારગડા (૧૬) સાવની ઝાંઝર (૧૭) શંકરા (૧૮) દેશકાર (૧૯) પહાડી (૨૦) પહાડી ઝિંઝોટી (૨૧) માંડ (૨૨) હેમ કલ્યાણ (૨૩) સાવની કલ્યાણ (૨૪) હંસધ્વની (૨૫) શુદ્ધ મલ્હાર (૨૬) ગોડ મલ્હાર (૨૭) કામોદ મલ્હાર (૨૮) નટ મલ્હાર તથા (૨૯) જલધર કેદાર.

ઝિંઝોટી અથવા ખમાજ ઘાટ

(૧) ઝિંઝોટી (૨) ખમાજ (૩) તેલંગ (૪) ખંખાવતી (૫) રાગેશ્વરી (૬) દુર્ગા (૭) સોરઠ (૮) દેશ (૯) તિલક કામોદ (૧૦) બિહારી (૧૧) જયજયવંતી (૧૨) ગારા (૧૩) જમલો (૧૪) સોરઠ મલ્હાર (૧૫) દેશ મલ્હાર તથા (૧૬) જયાવતી મલ્હાર.

આ બીજા પુસ્તકની પણ ખપ પુરતીજ નહોતી છપાઈ રૂ. ૨ ની કીંમતે બહાર પડશે, જેનો પ્રથમ લાભ આગળથી નામ નોંધાવનારાઓનેજ આપવામાં આવશે.

હીરેજી કરામણ
કર્તા.

૧૧, મેન સ્ટ્રીટ, કેપ, પુના.

